

PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE

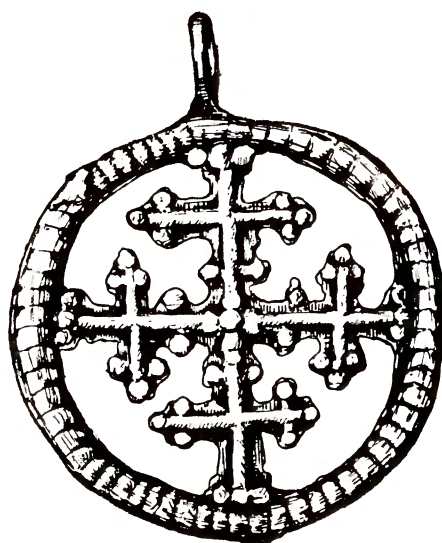
WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

ORGAN MUZEALNICTWA
I KONSERWATORSTWA ARCHEOLOGICZNEGO

BULLETIN ARCHEOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) XLVII

ZESZYT (LIVRE) 1

WARSZAWA

1982

VARSOVIE

Komitet Redakcyjny

Jan JASKANIS — Redaktor Naczelny

Redaktorzy

Teresa DĄBROWSKA

Michał DESSOULAVY

Danuta PIOTROWSKA

Teresa WĘGRZYNOWICZ

Tłumaczenia rosyjskie: Małgorzata Anczewska

Tłumaczenia angielskie: Emma Harris

Materiał ilustracyjny do niniejszego zeszytu wykonali: T. Bernhardt, W. Gawrysiak-Leszczynska, M. Kościelniak, A. Matoga, J. Stępiński, J. Sztwiertnia, M. Węgrzynek, M. Wirska-Parachoniak, B. Zawadzka-Antosik

Rycina na okładce przedstawia zawieszkę z brązu z Czekanowa,
woj. siedleckie

Adres Redakcji

ul. Długa 50, 00-950 Warszawa
Państwowe Muzeum Archeologiczne

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

ORGAN MUZEALNICTWA I KONSERWATORSTWA ARCHEOLOGICZNEGO

Tom (Vol.) XLVII

Zeszyt (Livre) 1

DZIAŁ EPOKI ŻELAZA
Państwowego Muzeum Archeologicznego
w Warszawie
00-950 Warszawa, ul. Długa 52 < Arsenal >
tel. (0 22) 31-32-21/152, fax (0 22) 31-51-95

SPIS TREŚCI

Содержание — Contents

Rozprawy

- Jerzy Kolendo, Nowo odkryte napisy na dwóch mieczach rzymskich ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie 3
(Новообнаруженные надписи на двух римских мечах из фондов Государственного археологического музея в Варшаве — Newly discovered inscriptions on two Roman swords held in the State Archaeological Museum, Warsaw)
- Marcin Biborski, Piotr Kaczanowski, Zbigniew Kędzierski, Janusz Stępiński, Wyniki badań metaloznawczych dwóch mieczy rzymskich ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie 15
(Результаты металловедческих исследований двух римских мечей из фондов Государственного археологического музея в Варшаве — Results of metallographic analysis of two Roman swords from the State Archaeological Museum, Warsaw)
- Barbara Zawadzka-Antosik, Z problematyki pochówków dziecięcych odkrytych na cmentarzysku w Czekanowie, woj. siedleckie 25
(Из проблематики детских захоронений, обнаруженных на могильнике в Чеканове, седлецкое воев. — On the problem of child burials excavated at the cemetery at Czekanów, Siedlce voivodship)

Materiały

- Andrzej Rachwaniec, Osada kultury trzcinińskiej i łużyckiej na stan. 68 w Nowej Hucie—Krzesławicach 59
(Поселение трцинецкой и лужицкой культур на стоянке 68 в Новой Гуте—Кжеславицах — The Trzciniiec and Lusatian culture settlement on site 68 at Nowa Huta-Krzesławice)
- Maria Bazielićh, Materiały kultury łużyckiej i kultury Gava ze stanowiska 22 w Zesławicach—Dłubnia (Kraków—Nowa Huta) 71
(Материалы лужицкой культуры и культуры Гава со стоянки 22 в м. Зеславице—Длубня (Краков—Новая Гута) — Lusatian culture and Gava culture materials from site 22 at Zesławice-Dłubnia, Cracov-Nowa Huta)
- Maria Bazielićh, Materiały kultury łużyckiej i kultury Gava ze stanowiska 21 w Zesławicach—Dłubnia (Kraków—Nowa Huta) 91
(Материалы лужицкой культуры и культуры Гава со стоянки 21 в м. Зеславице—Длубня (Краков—Новая Гута) — Lusatian culture and Gava culture materials from site 21 at Zesławice-Dłubnia, Cracov-Nowa Huta)
- Maria Bazielićh, Wyniki analiz technologicznych ceramiki kultury Gava i kultury łużyckiej ze stanowisk w Małopolsce i północno-zachodniej Mołdawii 107
(Результаты технологических анализов керамики культуры Гава и лужицкой культуры со стоянок в Малой Польше и северо-западной Молдавии — The results of technical analysis of Gava and Lusatian culture pottery from sites in Little Poland and North West Moldavia)
- Kunka Mitkowa-Szubert, Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Komsinie, woj. Płock 121
(Могильник из периода римских влияний в Комсине, пlockое воев. — The cemetery dating from the period of Roman Influence at Komsin, Płock voivodship)
- Piotr Kaczanowski, Jadwiga Sztwiertnia, Identyfikacja znalezisk terra sigillata z Drochlina, woj. Częstochowa w świetle analiz mineralogiczno-petrograficznych i technicznych 135
(Идентификация находок terra sigillata из Дрохлина, воев. Ченстохова, в освещении минералогическо-петрографических и технических анализов — The identification of terra sigillata finds from Drochlin, Częstochowa voivodship, in the light of mineralogical-petrographic and technical analysis)

314

1987-D-689

JERZY KOLENDO

NOWO ODKRYTE NAPISY NA DWÓCH MIECZACH RZYMSKICH ZE ZBIORÓW
PAŃSTWOWEGO MUZEUM ARCHEOLOGICZNEGO W WARSZAWIEНОВООБНАРУЖЕННЫЕ НАДПИСИ НА ДВУХ РИМСКИХ МЕЧАХ ИЗ ФОНДОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО
АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МУЗЕЯ В ВАРШАВЕNEWLY DISCOVERED INSCRIPTIONS ON TWO ROMAN SWORDS
HELD IN THE STATE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM, WARSAW

Ilość mieczy rzymskich¹ znalezionych na terenie Barbaricum, w tym również i na ziemiach Polski, w ostatnich kilkunastu latach bardzo poważnie powiększyła się². Wiązać to należy nie tyle może z nowymi odkryciami dokonanymi w czasie prac wykopaliskowych, co przede wszystkim z systematycznym przeprowadzaniem różnych badań technologicznych (prześwietlanie promieniami rentgenowskimi, analizy metaloznawcze), jak również ze staranną konserwacją zabytków wiążącą się z odczyszczaniem powierzchni mieczy. Istot-

ną rolę odgrywają też wnikliwe oględziny powierzchni mieczy. Dzięki zastosowaniu tych różnych zabiegów udało się wielokrotnie uchwycić nierozpoznane poprzednio dowody rzymskiej proveniencji niektórych egzemplarzy broni.

Fakt wykonania na terenie Imperium Rzymskiego poszczególnych mieczy znajdujących na obszarze Barbaricum może być wykazany w różny sposób. Część mieczy rzymskich miała napisy łacińskie³. Najczęściej były to odciski stempli umieszczane przez wytwórców (płatnerzy) w czasie produkcji. Znany też napisy wykonane przez użytkowników broni techniką nakłuwania kropek na powierzchni miecza przy pomocy metalowego przebijaka. Noszą one w terminologii epigraficz-

¹ Chciałbym podziękować Pani dr Teresie Dąbrowskiej za wszystkie ułatwienia i pomoc przy opracowywaniu analizowanych tu zabytków. Mgr Marcin Biborski udostępnił mi swe zbiory literatury dotyczącej mieczy oraz udzielił informacji o szeregu niepublikowanych zabytkach. Dzięki pomocy dra Jacka Przeniosła mogłem zdobyć część fotografii napisów na mieczach.

² K. Dąbrowski, J. Kolendo: Z badań nad mieczami rzymskimi w Europie środkowej i północnej. (Odkrycie miecza z odciskiem stempla w Wesólkach, pow. Kalisz), „Archeologia Polski”, T. 12, 1967, s. 383—426. Nowa wersja tego artykułu poważnie zmieniona i rozszerzona — K. Dąbrowski, J. Kolendo: Les épées romaines découvertes en Europe centrale et septentrionale, „Archaeologia Polona”, T. 13, 1972, s. 59—109; L. Kajzer: Niektóre problemy związane z identyfikacją mieczy „rzymskich” w Polsce, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, nr 16, 1969, s. 135—147; T. Dąbrowska, K. Godłowski: Grób kultury przeworskiej z Hromówki na Ukrainie, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, T. 246, „Prace Archeologiczne”, z. 12, 1970, s. 77—102; A. M. Rosenquist: Sverd med klinger ornet med figurer i kopperlegeringer fra eldre jernadler i Universitetes Oldsaksamling, „Universitetes Oldsaksamling Arbok”, 1967/69 (1970), s. 143—200; E. Wiiese Rygge: Victoria Romana i Norge, tamże, s. 201—237; G. Ulbert: Straubing und Nydam. Zu römischen Langschwertern der späten

Limeszeit, „Studien zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag”, München 1974, s. 197—216; T. J. Horbacz: Miecz z przedstawieniami Marsa i Victorii ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, „Wiadomości Archeologiczne”, T. 41, 1976, s. 281—291; M. Biborski: Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej, „Materiały Archeologiczne”, T. 18, 1978, s. 53—165; tenże: Grób wojownika kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich z Gostomi, woj. Radom, a niektóre aspekty związane z rytualnymi śladami niszczenia broni, „Materiały Archeologiczne”, T. 21, 1981, s. 49—63; M. Biborski, P. Kaczanowski, Z. Kędzierski, J. Stępiński: Miecze obosieczne z cmentarzysk kultury przeworskiej w Chmielowie Piaskowym, woj. Kielce, i Gaci, woj. Przemysł w świetle analizy archeologicznej i badań metaloznawczych, „Sprawozdania Archeologiczne”, T. 33, 1981, s. 99—131.

³ K. Dąbrowski, J. Kolendo: Z badań..., s. 398—410; K. Dąbrowski, J. Kolendo: Les épées..., s. 61—69. W obydwu tych artykułach znajduje się trochę odmienny materiał ilustracyjny.

nej nazwę inskrypcji wykonywanych *punctim*.

Spotykamy się też z mieczami, których głównie są inkrustowane wykonanymi z brązu rzymskimi przedstawieniami figuralnymi⁴. Ich tematyka obraca się w kręgu oficjalnej rzymskiej religii wojskowej⁵ eksponującej bardzo silnie ideologię zwycięstwa. Występują bowiem na mieczach przedstawienia bóstw, lub też posągów, bóstw, takich jak Wiktoria i Mars. Często są też przedstawienia orła legionowego i znaków wojskowych (*signa militaria*). Znamy też wyobrażenia wieńca i gałęzi palmowej będących symbolami zwycięstwa⁶.

Zestawienie publikowane w r. 1972 rejestrowało⁷ siedem mieczy z inkrustacjami, z czego trzy pochodziły z terenu Polski (Rzeczyca Długa, woj. Tarnobrzeg; Podlodów, woj. Zamość i nieznana miejscowość w Polsce⁸), jeden z Ukrainy (Hromówka) i trzy z Norwegii. Obecnie do listy tych zabytków należy dodać jeszcze cztery nowe egzemplarze z terenu Polski oraz cztery z Danii. Niestety, nie wszystkie z tych mieczy zostały opublikowane. Do tych ostatnio zidentyfikowanych zabytków należy miecz z cmentarzyska w Gaci, woj. Przemyśl z inkrustacją przedstawiającą postać wojownika (Marsa?) z podniesioną ponad głową prawą ręką, a w lewej trzymającego tarczę⁹. Zabytek z miejscowości nieznanej w Wielkopolsce, przechowywany w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu, posiada głównie ozdobioną inkrustacją przedstawiającą z jednej strony Marsa, z dru-

⁴ K. Dąbrowski, J. Kolendo: Z badań..., s. 410—415; K. Dąbrowski, J. Kolendo: Les épées..., s. 69—72; M. Biborski: Miecze z okresu wpływów rzymskich..., s. 107—109.

⁵ Doskonałą analizę kultów religijnych w armii rzymskiej w oparciu głównie o inskrypcje dał A. von Domaszewski: Die Religion des römischen Heeres, „Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst”, T. 14, 1895, s. 1—128; Aufsätze zur römischen Heeresgeschichte, Darmstadt 1972, s. 81—209; por. E. Birley: The Religion of the Roman Army: 1895—1977, „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt”, Berlin, New York, II 16, 1978, s. 1506—1541.

⁶ O motywie wieńca patrz: Enciclopedia dell' arte antica, classica e orientale, T. 2, s. 861—866 s.v. corona (L. Breglia). O motywie palmy — J. Kolendo: Architectura numismatica. Circus Maximus w czasie uroczystości rzymskiego millenium, „Scripta Archaeologica”, T. III w druku.

⁷ K. Dąbrowski, J. Kolendo: Les épées..., s. 69—72, por. też s. 100, przyp. 39 — dalszy egzemplarz miecza z inkrustacją z Białej, woj. Łódź, o którym patrz literaturę w przyp. 12. Zestawienie 14 mieczy z inkrustacjami znalezionych na terenie Barbaricum i na obszarze Cesarstwa Rzymskiego — G. Ulbert: Straubing und Nydam..., s. 204. T. J. Horbacz: Miecz..., s. 288.

⁸ Por. niżej, szczegółowe omówienie tego zabytku z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

⁹ M. Biborski, P. Kaczanowski, Z. Kędzierzki, J. Stępiński: Miecze obosieczne..., s. 112 i ryc. 5g na s. 110. Publikację przygotowuje M. Biborski.

giej zaś Wiktoria¹⁰. Na trzpieniu tego miecza znajduje się nieczytelny odcisk stempla. Miecz z grobu nr 9 w Lachmirowicach, woj. Bydgoszcz, posiada inkrustację w postaci gałązki palmowej¹¹. Wgłębienia po inkrustacji na mieczu z grobu nr 11 w Białej, woj. Łódź¹² mogą być interpretowane jako ślady przedstawienia wieńca symbolizującego zwycięstwo. Z terenu Danii znamy miecz z Nydam¹³ z inkrustacją przedstawiającą Wiktoria, oraz trzy nieopublikowane jeszcze miecze z Illerup¹⁴, z których dwa miały przedstawienia Wiktorii, a jeden — inkrustację przedstawiającą wieńiec.

Rzymskie pochodzenie niektórych mieczy znalezionych na terenie Barbaricum możemy w wielu wypadkach stwierdzić poprzez badania typologiczne¹⁵. Studia tego typu dają dość pewne rezultaty w wypadku mieczy posiadających pewne charakterystyczne cechy, jak np. głowicę w kształcie pierścienia (Ringknaufschwert)¹⁶.

Dowodem wyprodukowania miecza na terenie Imperium Rzymskiego może być jego skomplikowana technologia. Badania metaloznawcze, któ-

¹⁰ Zabytek sygnalizuje M. Biborski: Miecze z okresu wpływów rzymskich..., s. 162.

¹¹ Informacja M. Biborskiego. Przedstawienie nie jest jeszcze opublikowane. O mieczu patrz B. Zielonka: Cmentarzysko z okresu cesarstwa rzymskiego w Lachmirowicach, w powiecie inowrocławskim, „Przegląd Archeologiczny”, T. 9, 1952, s. 364, ryc. 7, 3a b; M. Biborski: Miecze z okresu wpływów rzymskich..., s. 154 i ryc. 24a.

¹² L. Kajzer: Niektóre problemy..., s. 137; T. Makiewicz: Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Białej, pow. Łódź, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, nr 17, 1970, s. 181, 196 n. i pl. IV, 14, 15; K. Dąbrowski, J. Kolendo: Les épées..., s. 100 n., przyp. 39; M. Biborski: Miecze z okresu wpływów rzymskich..., s. 73, 75, 108, 113 i 146.

¹³ G. Ulbert: Straubing und Nydam..., tabl. 17, 2 i 2a. Por. C. Engelhardt: Nydam mosefund 1859—1863, Kjöbenhavn 1865, tabl. 7, 17 i 17a.

¹⁴ G. Ulbert: Straubing und Nydam..., s. 203, przyp. 33 i s. 204.

¹⁵ E. Nylén: Early Gladius Swords Found in Scandinavia, „Acta Archaeologica”, T. 34, 1963, s. 185—230; K. Dąbrowski, J. Kolendo: Les épées..., s. 72—77.

¹⁶ H. J. Hundt: Ein tauschiertes römischen Ringknaufschwert aus Straubing (Sorviodurum), [w:] „Festschrift des Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Mainz”, T. 3, Mainz 1953, s. 109—118; tenże: Nachträge zu den römischen Ringknaufschwertern, Dosenortbändern und Miniaturschwertanhängern, „Saalburg-Jahrbuch”, T. 14, 1955, s. 50—59; K. Radatz: Ringknaufschwerter aus germanischen Kriegergräbern, „Offa”, T. 17/18, 1959/1961, s. 26—55; H.-J. Kellner: Zu den römischen Ringknaufschwertern und Dosenortbändern in Bayern, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, T. 13, 1966, s. 190—201.

rych pionierem jest J. Piaskowski¹⁷, pozwoliły stwierdzić, że miecze rzymskie wykonywane były techniką dziwerowania, którą obecnie możemy dość precyzyjnie rekonstruować. Nawet same oględziny powierzchni główki mieczy pozwalają często stwierdzić zastosowanie tej skomplikowanej techniki w postaci widocznego wzoru damasceńskiego o strukturze jodełki. Co więcej, strudżyny na powierzchni główki miecza łączą się z techniką dziwerowania stanowiąc łatwy do rozpoznania wskaźnik jej zastosowania. Badania metaloznawcze mieczy znalezionych na terenie Barbaricum są w toku. Ich częściowo już opublikowane wyniki dowodzą, że duża część broni występującej na tym terenie była pochodzenia rzymskiego¹⁸.

Ostatnią wreszcie wskazówką mówiącą o rzymskim pochodzeniu mieczy odkrywanych na terenie północnego Barbaricum są charakterystyczne okucia ich pochew. Będą to z jednej strony trzewiki pochew mieczy, czasami bardzo ozdobne¹⁹, oraz

¹⁷ J. Piaskowski: Rozwój technologii mieczów żelaznych od czasów najdawniejszych do XV wieku, „Muzealnictwo Wojskowe”, T. 1, 1959, s. 149—176, a zwłaszcza 158—163; tenże: Rozwój metaloznawczych badań dawnych przedmiotów żelaznych w Polsce i ich zastosowanie w archeologii, „Archeologia Polski”, T. 10, 1965, s. 728—731; tenże: Niektóre dziwerowane miecze na ziemiach Polski, „Z Ochrony Wieków”, T. 31, 1965, s. 36—39; tenże: O stali damasceńskiej, Wrocław—Warszawa—Gdańsk 1974, s. 61—65 i 319 (bibliografia dalszych prac J. Piaskowskiego dotyczących stali damasceńskiej); tenże: Rozwój metaloznawczych badań dawnych przedmiotów żelaznych w kraju i za granicą, [w:] Badania historii i technologii wyrobów żelaznych na ziemiach Polski, Kraków 1977 (powielana publikacja Instytutu Odlewnictwa w Krakowie), s. 1—12. Zestawienie analiz mieczy z okresu rzymskiego wykonanych przez J. Piaskowskiego daje M. Biborski: Miecze z okresu wpływów rzymskich..., s. 110, przyp. 77. Por. A. M. Rosenquist: Sverd..., s. 162—174; J. Emmerling: Technologische Untersuchungen an kaiserzeitlichen Schwertern aus Buchheim (Buchowien), „Alt-Thüringen”, T. 15, 1978, s. 92—102; M. Biborski: Miecze z okresu wpływów rzymskich..., s. 109—116; tenże: Grób wojownika..., s. 50—52; Z. Kędziński, J. Stępiński: Badania metaloznawcze miecza żelaznego z Gostomi, woj. Radom, „Materiały Archeologiczne”, T. 21, 1981, s. 65—75.

¹⁸ Na 12 przypadkowo dobranych do badań mieczy z okresu wpływów rzymskich, a pochodzących z muzeów polskich, trzy zabytki okazały się wyrobami, które wyszły z pracowni rzymskich. Por. J. Piaskowski: Niektóre dziwerowane miecze..., s. 39. Według K. Godłowskiego: „liczbę samych tylko mieczy z okresu wpływów rzymskich wykonanych techniką dziwerowania należy na obszarze kultury przeworskiej ocenić na ok. 30, co stanowi co najmniej ok. 15% wszystkich znanych nam w tej chwili okazów”. Por. K. Godłowski: Niektóre aspekty archeologicznej interpretacji badań metaloznawczych starożytnych i wczesnośredniowiecznych przedmiotów żelaznych z obszaru Polski. [w:] Badania historii technologii wyrobów żelaznych na ziemiach Polski, Kraków 1977 (powielana publikacja Instytutu Odlewnictwa w Krakowie, s. 32).

¹⁹ K. Dąbrowski, J. Kolendo: Les épées..., s. 76 n.; K. Godłowski: Inkrustowany prowincjonalnorzymski trzewik pochwy miecza z Opatowa, woj. częstochowskie, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, nr 25, 1978, s. 141—154 oraz cytowana tam literatura.—

zawieszki pochew²⁰. Interpretacja tych elementów pochew mieczy jest dość trudna, gdyż niektóre formy rzymskie były naśladowane przez Barbarzyńców²¹.

Identyfikowanie mieczy rzymskich z reguły odbywa się poprzez łączne stosowanie różnych metod. Szczególnie cenną jest możliwość ustalenia rzymskiego charakteru miecza w sposób nie budzący wątpliwości dzięki inkrustacjom i inskrypcjom łacińskim. W tym wypadku „rzymskość” miecza jest ewidentna.

Do znanych nam napisów na mieczach z terenu Europy barbarzyńskiej należy dodać jeszcze dwa zabytki z ziem Polski. Do ich odkrycia doprowadziły bardzo staranne oględziny powierzchni dwóch mieczy ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, które były już opublikowane z poprawną zresztą kwalifikacją jako importy rzymskie. Dokonał tego badacz duński Jørn Lønstrup szukając analogii do napisów na mieczach rzymskich znalezionych na terenie Danii.

Inskrypcje na obu zabytkach ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie były zupełnie niewidoczne, co w pełni tłumaczy fakt, iż nikt spośród badaczy zajmujących się mieczami z okresu rzymskiego nie zdołał ich zauważyć²². Stały się one widoczne dopiero po kolejnej konserwacji zabytków. Dalsze zabiegi oczyszczania powierzchni mieczy doprowadziły do „uczynienia” napisów. Ogromne usługi oddały tutaj serie fotografii wykonanych w różnych warunkach oświetlenia²³. Nawet i po tych wszystkich zabiegach napisy na mieczach sprawiają bardzo poważne trudności w lekturze²⁴.

Pierwszy z tych mieczy pochodzi z grobu kultury przeworskiej odkrytego w miejscowości Krasusze-Gołowierzchy, woj. Siedlce, drugi zaś z nieznannej miejscowości w Polsce, prawdopodobnie leżącej na terenie przedwojennego woj. kieleckiego.

Bogato wyposażony grób ciałopalny z Krasuszy-Gołowierzchów, odkryty przypadkowo w

²⁰ E. Nylén: Early Gladius..., s. 206—220; K. Radatz: Ringknaufschwerter..., s. 43—50; L. Kajzer: Problemy identyfikacji..., s. 139—143; K. Dąbrowski, J. Kolendo: Les épées..., s. 77—80.

²¹ K. Dąbrowski, J. Kolendo: Les épées..., s. 78 n.

²² Jedynie tylko w odniesieniu do miecza z nieznannej miejscowości w Polsce M. Biborski podał informację, że na trzpieniu znajduje się odcisk stempla. Por. M. Biborski: Miecze z okresu wpływów rzymskich..., s. 84.

²³ Część fotografii została wykonana w Zakładzie Kryminalistyki Komendy Głównej MO w Warszawie.

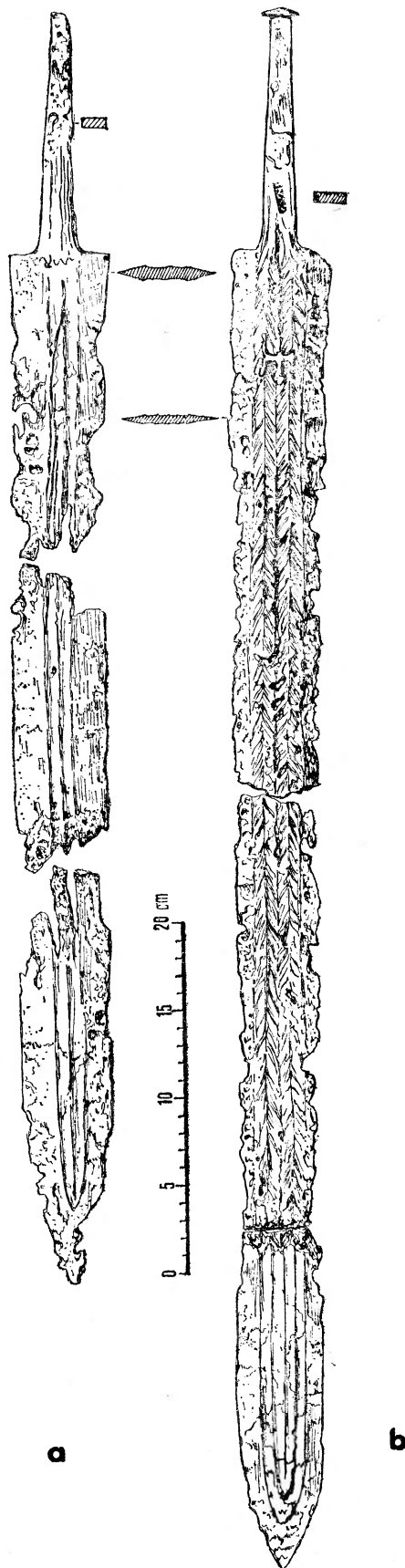
²⁴ Okazało się, że najlepiej czytelne są odciski stempli mieczy w świetle rozproszonym.

1937 r., został wzorowo opublikowany przez T. Dąbrowską²⁵ w 1970 r. Zespół ten prócz ceramiki, dwóch sprzączek do pasa i okucia pasa oraz noża żelaznego, posiadał również elementy uzbrojenia. W jego skład wchodziło umbo odmiany 7a wg systematyki M. Jahna, imacz J9, dwa groty oszczepów oraz dwusieczny miecz i żelazna zawieszka pochwy miecza z dwoma zaczepami. Zespół ten jest datowany dość precyzyjnie na przełom B₂/C₁, tj. na koniec II w. n.e.

Dwukrotnie zgięty rytualnie miecz jest zachowany w trzech częściach. Należy on do typu IV odmiany 4 wg klasyfikacji M. Biborskiego, tj. do szerokich mieczy o nieznacznie zwężającej się głowni zakończonej ostrołukowo ściętym sztychem (Ryc. 1a). Długość obecna miecza, po złożeniu trzech części, wynosi ok. 73 cm, a szerokość od 5,3—5,7 cm. Na głowni miecza wykonanego techniką dziwerowania²⁶ znajdują się dwie strudziny. Trzpień długości 13,3 cm, w przekroju prostokątny, wyodrębniony jest z głowni pod kątem prostym. Zwęża się on regularnie ku górze. Przy nasadzie trzpień ma 1,9 cm, szerokości i 0,6 cm grubości, przy zakończeniu zaś, lekko rozklepanym, odpowiednio 1 cm i 0,5 cm.

T. Dąbrowska publikując ten miecz uważała go słusznie za import rzymski zwracając uwagę na strudziny widoczne na jego głowni²⁷. Do takiego wniosku prowadził również fakt występowania w grobie bardzo charakterystycznej zawieszki pochwy miecza, która zalicza się albo do importów, albo też do miejscowych naśladownictw broni produkowanej na terenie Imperium Rzymskiego²⁸. Odkrycie napisów łacińskich znajdujących się na mieczu oraz analiza metaloznawcza potwierdziły w pełni te sugestie.

Na mieczu z Krasuszy-Gołowierzchów znajdują się dwa napisy. Jeden z nich jest wykonany techniką nakłuwania powierzchni (*punctum*), drugi zaś to odcisk stempla znajdujący się na trzpieniu.

Ryc. 1. Krasusze-Gołowierzchy, woj. Siedlce (a) i miejscowość nie znana w Polsce (b), Miecze rzymskie

²⁵ T. Dąbrowska: Grób kultury przeworskiej z miejscowości Krasusze — Gołowierzchy, pow. Łuków, a niektóre zagadnienia chronologii, „Wiadomości Archeologiczne”, T. 36, 1970, s. 286—294. Por. M. Biborski: Miecze z okresu wpływów rzymskich..., s. 71, 103, 153 nr 75 i ryc. 20b.

²⁶ Analiza metalograficzna patrz M. Biborski, P. Kaczanowski, Z. Kędzierski, J. Stępiński: Wyniki badań metaloznawczych dwóch mieczy rzymskich ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, w tym tomie „Wiadomości Archeologiczne”.

²⁷ T. Dąbrowska: Grób kultury przeworskiej..., s. 290.

²⁸ Por. przyp. 20, 21.

Ryc. 2. Krasusze-Gołowierzchy, woj. Siedlce. Napis wykonany *punctim* na głowni miecza i odcisk stempla na trzpieniu miecza

Ryc. 3. Krasusze-Gołowierzchy, woj. Siedlce. Napis wykonany *punctim* na głowni miecza

Napis wykonany *punctim* znajduje się w górnej części głowni, w odległości ok. 0,4—0,5 cm od jej krawędzi. Jest on rozmieszczony symetrycznie w środkowej części głowni, na dwóch szerokich zbroczach. Wysokość liter 0,4—0,6 cm, długość napisu 2,3 cm. Napis może być odczytany przy trzymaniu miecza sztychem do góry. Oto jego tekst (Ryc. 2—3):

VM RO

Dwie pierwsze litery są połączone ze sobą (stanowią ligaturę). Ostatnia litera „O” jest znacznie mniejsza i wykonana za pomocą mniejszej ilości punktów. Następnie mamy kreskę ukośną oraz być może kreskę poziomą, bardzo słabo widoczną. Interpretacja tych elementów graficznych nie jest możliwa. Należy raczej wyłączyć ewentualność litery Q. Z punktu widzenia paleograficznego zwraca uwagę znaczna szerokość liter.

Napis został wykonany poprzez nakłuwanie powierzchni miecza jakimś bardzo twardym ostrzem. Na początku napisu punkty znajdują się jeden koło drugiego tworząc linię ciągłą, a w dalszej części, poczynając od ostatniej łaski litery M, są one rozmieszczone nie tak gęsto. Ostatnia litera O jest napisana dość niestarannie. Można przypuszczać, że osoba, która wykonała napis zmęczyła się w trakcie tej czynności, a jednocześnie nie potrafiła dobrze rozplanować pracy. Świadczyć to może o wykonaniu napisu nie przez specjalistę, a przez użytkownika miecza.

Napisy wykonane *punctim* na broni wskazują, kto był jej użytkownikiem. W wypadku inskrypcji na mieczu z Krasuszy-Gołowierzchów mamy do czynienia z *nomen gentile (gentilicium)* i *cognomen* żołnierza Um(— — —) Ro(— — —), które ze względu na silne skrócenie, dość trudno jest uzupełnić. Można myśleć o *nomen gentile Ummidius, Umbricius, czy Umbrenus*²⁹ oraz o bardzo rozpowszechnionym *cognomen Romanus*³⁰. Mimo

²⁹ Pauly, Wissowa: Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, IX A, kol. 567—603 i Supplementband IX, kol. 1827—1833 — Ummidius; IX A, kol. 594—596 i Supplementband IX, kol. 1827; Umbricius: IX A, kol. 593 — Umbrenus. Przeglądanie indeksów wydawnictw epigraficznych prowadzi do wniosku, że *gentilicia* rozpoczynające się na Um(— — —) są bardzo rzadkie

³⁰ L. R. Dean: A Study of the Cognomina of Soldiers in the Roman Legions, Princeton 1916, s. 165 — lista 19 wojskowych noszących *cognomen Romanus*; I. Kajan: o: The Latin Cognomina, „Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum”, T. 36, 2 1965, s. 30 i 182. Por. J. Kolenko: Deux inscriptions d’Utique vues par Daux, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik”, T. 42, 1981, s. 261 n. — imię *Romanus* może świadczyć o romanizacji (rzeczywistej czy też upragnionej) człowieka, który je nosił.

silnego skrócenia obydwu członów imienia obywatela rzymskiego bez trudu dawało się zidentyfikować osobę użytkownika broni w pododdziale, najprawdopodobniej centurii³¹. *Nomen gentile* oraz *cognomen* noszone przez żołnierza pozwala stwierdzić, że służył on w legionach, a nie w oddziałach pomocniczych³². Hipotetycznie można więc przyjąć, że miecz z Krasuszy-Gołowierzchów był początkowo używany przez legionistę. Jak stwierdza M. Biborski³³, miecze typu IV, do których należy zabytek z Krasuszy-Gołowierzchów, stanowią formę przejściową od krótkich mieczy zwanych *gladius* do długich służących głównie do rąbania. Miecze te równie dobrze mogły służyć do rąbania, jak i do zadawania pchnięć. Mogły więc być używane przez legionistów. Napis użytkownika miecza może świadczyć, że ten egzemplarz broni dostał się na teren Barbaricum jako łup, prawdopodobnie w czasie wojen markomańskich.

Drugi napis na mieczu z Krasuszy-Gołowierzchów stanowi odcisk stempla umieszczonego na jego trzpieniu (Ryc. 2 i 4). Znajduje się on w odległości 7,2 cm od górnej części trzpienia i 4,3 cm od dolnej. Odcisk stempla umieszczony jest na osi trzpienia. Długość tego odcisku wynosi 1,8 cm, a szerokość — 0,37 cm. Litery znajdują się w dość słabo widocznej *tabula ansata*. Jest to motyw zdobniczy, składający się z prostokąta z dwoma trójkątami zachodzącymi nań od strony krótszych boków. Napis może być odczytany w sposób następujący:

A C T

Z punktu widzenia paleograficznego zwraca uwagę w tym tekście, duża szerokość liter.

Napisy na odciskach stempli podawały imię rzemieślnika zatrudnionego w produkcji. W wypadku napisu ACT na mieczu z Krasuszy-Gołowierzchów należy przyjąć, że mamy tu do czynienia ze skrótem *praenomen, nomen gentile (gentilicium)* i *cognomen A(ulus) C(— — —) T(— — —)*. Mało prawdopodobna jest ewentualność imienia rzemieślnika zaczynającego się od Act(— — —). Imię takie jest bardzo rzadkie w indeksach onomastycznych wydawnictw epigraficznych.

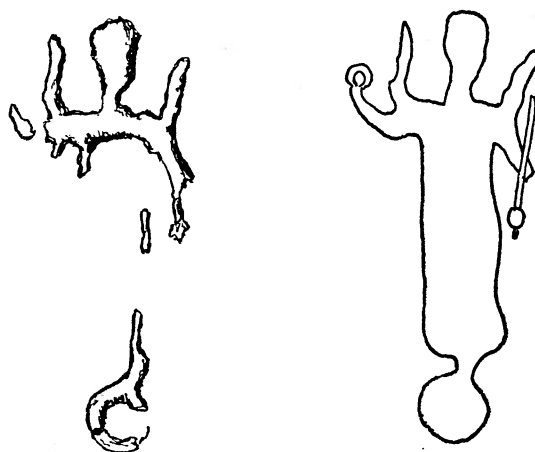
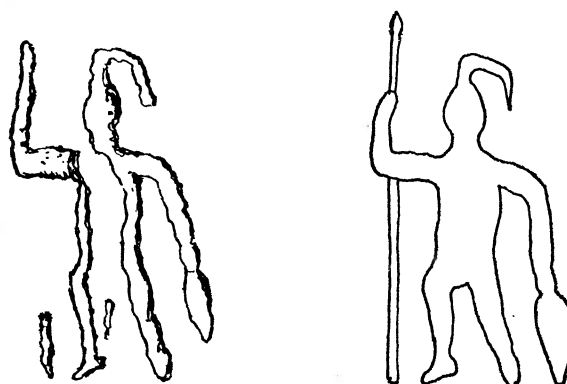
³¹ Inskrypcje wykonane *punctim* bardzo często podawały nazwę centurii, do której należał żołnierz. Por. niżej przyp. 57 i 58.

³² W oddziałach pomocniczych służyli z reguły nie obywatele, którzy nie nosili *nomen gentile* i *cognomen*. Spotykamy się jednak z pewnymi wyjątkami od tej zasady.

³³ M. Biborski: Miecze z okresu wpływów rzymskich..., s. 71.

Ryc. 4. Krasusze-Gołowierzchy, woj. Siedlce. Odcisk stempla na trzpieniu miecza

Ryc. 5. Miejscowość nieznana w Polsce. Przedstawienia figuralne na głowni miecza

Drugi miecz ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie z inskrypcją pochodzi z nieznannej miejscowości w Polsce położonej prawdopodobnie na terenie przedwojennego woj. kieleckiego (nr inw. 6860). Wzmiankowany w artykule K. Dąbrowskiego i J. Kolendo z r. 1972³⁴, został on opublikowany przez T. Horbacza w 1976 r.³⁵ Miecz rytualnie złamany, zachowany jest w trzech fragmentach (Ryc. 1b). Należy on do typu VIII odmiany 2 według klasyfikacji M. Biborskiego, tj. do mieczy o długich i szerokich głowniach, a sztychu krótkim i ostrołukowato ściętym. Wymiary miecza: długość całkowita — 89 cm, długość głowni — 75,6 cm, szerokość głowni u nasady — 5,8 cm, przy przejściu w sztych — 4,9 cm, grubość głowni — 0,3—0,4 cm. Trzpień wyodrębniony pod kątem prostym, ma 13,4 cm długości. W przekroju jest on prostokątny, a jego zakończenie stanowi stożkowaty guz. Trzpień zwięża się regularnie ku górze. Przy nasadzie ma on 1,9 cm szerokości i 0,6 cm grubości, przy stożkowatym guzie odpowiednio 1,3 cm i 0,5 cm.

Na głowni miecza wykonanego techniką dziurawienia³⁶ znajdują się cztery strudżyny. Poniżej nasady głowni, po obu jej stronach, zostały umieszczone przedstawienia figuralne wykonane techniką inkrustacji miedzią (Ryc. 5). Stan zachowania tych inkrustacji jest bardzo zły. Miedź znajduje się tylko w niektórych partiach inkrustacji, w pozostałych zarys postaci możemy niekiedy uchwycić dzięki wgłębieniom na powierzchni głowni.

Z jednej strony znajduje się przedstawienie Marsa w hełmie zwieńczonym pióropuszem. W prawej podniesionej ręce trzyma on włócznię, a lewa spoczywa na tarczy. Jest to przedstawienie bóstwa wzorowane na posągu znajdującym się w świątyni Marsa z przydomkiem Ultor (Marsa mściciela)³⁷, która została wzniesiona w 2 r. p.n.e. na Forum Augusta dla upamiętnienia zwycięstwa nad zabójcami Juliusza Cezara³⁸.

Z drugiej strony głowni znajduje się przedstawienie Wiktorii stojącej na globie, która trzyma w prawej, podniesionej ręce wieniec, a w lewej wydłużony przedmiot, który możemy interpretować jako gałązkę palmową.

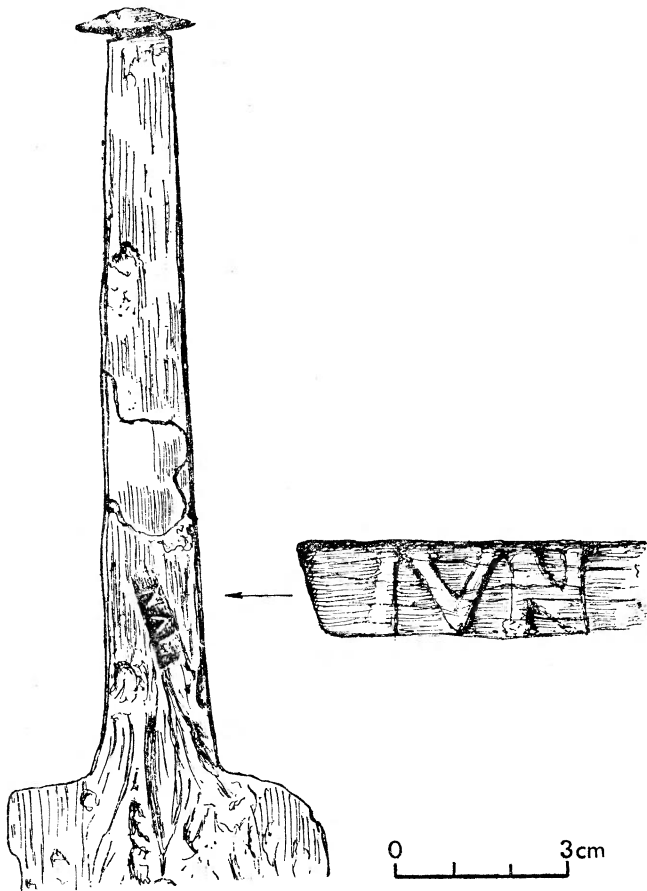
³⁴ K. Dąbrowski, J. Kolendo: *Les épées...*, s. 72.

³⁵ T. J. Horbacz: *Miecz...*, s. 281—291. Por. M. Biborski: *Miecze z okresu wpływów rzymskich...*, s. 84 i 162, ryc. 37b.

³⁶ M. Biborski, P. Kaczanowski, Z. Kędziński, J. Stępiński: *Wyniki badań metaloznawczych...*, w tym tomie „*Wiadomości Archeologicznych*”.

³⁷ S. Gsell: *Les statues du temple de Mars Ultor à Rome*, „*Revue Archéologique*”, T. 34, 1899, s. 37—43; L. Pollack: *Mars Ultor*, „*Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*”, T. 26, 1930, s. 136—143; S. Gualandi: *art. Marte*, [w:] *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale*, T. 4, Roma 1961, s. 888; Pauly, Wissowa: *Realencyclopädie...*, IX A (1961), kol. 572—578 — Ultor (E. Buchner).

³⁸ F. Coarelli: *Guida archeologica di Roma*, 1975, s. 107—111. Literatura w: E. Nash: *Bildlexicon zur Topographie des antiken Rom*. Tübingen 1961, T. 1, s. 401.

Ryc. 6. Miejscowość nieznana w Polsce. Trzpień miecza z odciskiem stempla

Na trzpieniu po tej stronie, gdzie na głowni występuje przedstawienie Wiktorii, znajduje się odcisk stempla (Ryc. 6—7). Od nasady głowni dzieli go 2,4 cm, od guzka zaś — 9,5 cm. Odcisk stempla jest umieszczony na ukos w stosunku do osi trzpienia. Jego długość wynosi 1,5 cm, a szerokość 0,4 cm. Ramka napisu ma kształt trapezu. Mimo głębokiego wybicia krawędzie odcisku stempla się dość zatarte. Tekst, którego lektura napotyka na poważne trudności, można odczytać w sposób następujący:

IVN

Napis ten podaje bardzo popularne w antropomastyce łacińskiej imię (*nomen gentile*) *Iun(ius)*.

Datowanie tego miecza napotyka na trudności, ponieważ nie znamy kontekstu archeologicznego, w którym został on znaleziony. Według M. Biborskiego³⁹ miecze typu VIII, do których należy analizowany tu zabytek, występują na terenie kultu-

³⁹ M. Biborski: *Miecze z okresu wpływów rzymskich...*, s. 86.

Ryc. 7. Miejscowość nieznana w Polsce. Odcisk stempla na trzpieniu miecza

ry przeworskiej w zespołach datowanych od końca fazy B₂ do fazy C_{1b} tj. w końcu II i na początku III w. Były one używane przez jazdę rzymską, ponieważ służyły głównie do rąbania⁴⁰.

Inskrypcje na mieczach, zwłaszcza w wypadku zabytków znalezionych na terenie Barbaricum, od dawna budziły żywe zainteresowania badaczy. Jeszcze w XIX w. zostały one zestawione w pracach poświęconych inskrypcjom łacińskim z terenu Skandynawii⁴¹. Na szczególną uwagę zasługuje artykuł H. Jentscha⁴² z r. 1889 przynoszący wzorową publikację odcisku stempla na zabytku z Grabic, woj. Zielona Góra. Całość materiału epigraficznego znalezionej na terenie Barbaricum do początku XX w. została kompetentnie zestawiona w podstawowej publikacji epigraficznej, jaką jest *Corpus inscriptionum Latinarum*⁴³. Zostały tu zarejestrowane wszystkie wcześniejsze lektury i interpretacje inskrypcji na mieczach. Tekst napisu ostatecznie przyjęty oparty jest o dobrą znajomość reguł epigrafiki łacińskiej. W 1960 r. historyk amerykański R. Mac Mullen⁴⁴ opubliko-

⁴⁰ M. Biborski: *Miecze z okresu wpływów rzymskich...*, s. 86.

⁴¹ I. Undset: *Inscrizioni latine ritrovate nella Scandinavia*, „*Bulletino dell' Istituto di Corrispondenza Archeologica*”, 1883, s. 234—238; J. Mestorf: *Aus der skandinavischen Literatur*, „*Archiv für Anthropologie*”, T. 15, 1885, Supplement, s. 150 n. (na podstawie artykułu Undseta); C. Engelhardt: *Statuettes romaines et autres objets d'art du premier âge de fer*, „*Mémoires de la Société Royale des Antiquaires du Nord*”, 1872, s. 48.

⁴² H. Jentsch: *Gräberfunde aus der Zeit des späteren provincialrömischen Einflusses bei Reichersdorf, Kr. Guben*, „*Zeitschrift für Ethnologie*”, T. 21, 1889, s. 345 n.

⁴³ *Corpus inscriptionum Latinarum*, vol. XIII *Inscriptiones trium Galliarum et Germaniarum Latinae*, Pars III, fasc. 2, *Instrumentum domesticum II, collegerunt O. Hirschfeld, C. Zangemeister, O. Bohn, edidit O. Bohn*, Berolini 1906, s. 766—772, nr 10036. Publikacja ta będzie cytowana dalej — CIL XIII.

⁴⁴ R. Mac Mullen: *Inscriptions on Armor and the Supply of Arms in the Roman Empire*, „*American Journal of Archaeology*”, T. 64, 1960, s. 23—40.

wał artykuł zawierający inskrypcje na broni rzymskiej oraz analizujący problem produkcji uzbrojenia. Autor zebrał 97 tekstów pochodzących zarówno z terenu Imperium Rzymskiego, jak też i z Barbaricum. Jest to bardzo cenne studium, chociaż listy inskrypcji nie można uznać za kompletną⁴⁵. Autor nie wykorzystał też w pełni literatury archeologicznej dotyczącej egzemplarzy broni posiadającej napisy. Brak jest więc niekiedy prób datowania poszczególnych inskrypcji w oparciu o kryteria typologii broni oraz kontekst, w którym była ona odkrywana.

W artykule K. Dąbrowskiego i J. Kolendo z 1972 r.⁴⁶ zarejestrowano 18 mieczy z napisami z terenu Barbaricum. G. Ulbert⁴⁷ w 1974 r. znał 21 mieczy z odciskami stempli i z napisami. Na tej liście znalazły się jednak cztery zabytki mające jedynie stemple z ornamentem. Do tych 18 dotychczas zebranych mieczy z inskrypcjami z terenu Barbaricum należy dodać publikowane tu dwa zabytki ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Nieodczytany odcisk stempla na trzpieniu miecza znajduje się jeszcze na zabytku pochodzącym z nieznanego miejsca w Wielkopolsce, który jest przechowywany w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu⁴⁸. Zabytek ten jest zdobiony inkrustowanymi przedstawieniami Marsa i Wiktorii.

Napisy na mieczach rzymskich mają różny charakter. Były one często wykonywane różnymi technikami i w odmiennych zupełnie celach. Prócz odcisków stempli płatnerskich i inskrypcji *punctim* znamy jeszcze napisy wykonane techniką inkrustacji oraz ryte na powierzchni miecza. Do tej ostatniej kategorii należy inskrypcja na mieczu z Rzeczycy Długiej, woj. Tarnobrzeg⁴⁹, gdzie możemy odczytać znak X. Ze względu na warstwę rdzy nie udało się stwierdzić, czy obok nie było innych jeszcze liter. R. Jamka, który opublikował ten miecz wysunął przypuszczenie, że mamy tu do czynienia z nazwą *legio XIV Gemina*. Należy podkreślić, że zarówno znak X, jak też i całość przedstawienia figuralnego na mieczu z Rzeczycy

Długiej, została wykonana techniką rycia. Zupełnie inny charakter ma znak XX na trzpieniu jednego z mieczy z Nydam w Danii⁵⁰. Mamy tu do czynienia z nacięciami na powierzchni trzpienia. Być może więc znak XX nie był wcale liczebnikiem 20, lecz nacięciem mającym charakter funkcjonalny.

Dalszą kategorią inskrypcji na mieczach są napisy wykonane techniką inkrustacji. Na zabytku z Ovre Stabu, par. Sof w Norwegii⁵¹ znajduje się inkrustacja z bardzo starannie wykonanym przedstawieniem Wiktorii. Pod postacią bóstwa widać ślady inkrustacji dwóch liter SF. Na mieczu ze znaleziska bagiennego w Eisbol Mose w Danii⁵² znajdują się inkrustowane litery ALF lub ALF. Być może w tych dwóch wypadkach mamy do czynienia ze skrótem imienia właściciela miecza, który specjalnie musiał go zamówić. Byłyby więc to miecze należące do osób stosunkowo dość wysoko postawionych w hierarchii społecznej i wojskowej.

Napisy wykonane *punctim* na mieczach są bardzo rzadkie. Oprócz zabytku z Krasuszy-Gołowierzchów znamy jeszcze tylko trzy tego typu inskrypcje na mieczach znalezionych na terenie Imperium Rzymskiego. Z Renu, niedaleko Moguncji, wydobyto miecz⁵³ mający dwie inskrypcje wykonane *punctim*. Jedna z nich na głowni podawała imię użytkownika broni CN. TAC (lub G) EXATI — *Gn(aei) Tac(— — —) Exati*. Druga znajdująca się na dolnej stronie jelca zawierała imię innego użytkownika oraz jego przynależność do centurii i Kohorty — *C(enturia) Popili(i) Postumi cohors) X. C. Sertorius O? M*. Na głowni miecza z Altdorf Kr. Eichstätt (w starożytności terytorium Recji) znajduje się według informacji M. Biborskiego⁵⁴

⁴⁵ CIL XIII 10036, 43; K. Dąbrowski, J. Kolendo: *Les épées...*, s. 66, nr 9.

⁴⁶ CIL XIII 10036, 69; R. Mac Mullen: *Inscriptions...*, s. 38, nr 70; K. Dąbrowski, J. Kolendo: *Les épées...*, s. 69, nr 18; G. Ulbert: *Straubing und Nydam...*, s. 205. R. Mac Mullen proponuje rozwiązanie skrótu: (...) *s(ervus) f(ecit)* lub (...) *s(ibi) f(ecit)*. Jest ono absolutnie nie do przyjęcia z punktu widzenia epigraficznego. Mamy tu do czynienia z bardzo eksponowanym napisem wykonanym techniką inkrustacji. Nie jest więc prawdopodobne, żeby w ten sposób zaznaczono, kto wykonał miecz. Zwłaszcza koncepcja podkreślania pochodzenia niewolniczego rzekomego wytwórcy jest zupełnie fantazyjna.

⁴⁷ M. Orsnes: *The Weapon Find in Ejsbol Mose at Haderslev, Preliminary Report*, „*Acta Archaeologica*”, T. 34, 1963, s. 243 i ryc. 7; tenże: *Mosefund-Stratigrafi of kronologi*, „*Tor*”, T. 10, 1964, s. 205—221; K. Dąbrowski, J. Kolendo: *Les épées...*, s. 66, nr 13.

⁴⁸ E. Neeb: *Jahresbericht des Altertumsmuseums der Stadt Mainz*, „*Mainzer Zeitschrift*”, T. 12/13, 1917/18, s. 175 n.; A. Roes, W. Vollgraff: *Le fourreau d'épée de Lobith*, „*Revue des Etudes Anciennes*”, T. 57, 1955, s. 312; R. Mac Mullen: *Inscriptions...*, s. 35, nr 39.

⁴⁹ M. J. Kellner: *Die Römer in Bayern*, München 1978, nr 26 oraz informacja M. Biborskiego.

⁴⁵ Do zestawień R. Mac Mullen należy dodać między innymi odcisk stempla na głowni miecza znalezionej na cmentarzysku późnolateńskim i wczesnorzymskim w Bell, Kr. Mayen z inskrypcją: SEX. VOL. M.F. — A. Wagner: *Spätlatenezeit am Mittelrhein*, „*Bonner Jahrbücher*”, T. 142, 1937, s. 222 i fig. 12.

⁴⁶ Por. przyp. 3.

⁴⁷ G. Ulbert: *Straubing und Nydam...*, s. 206 — tabela.

⁴⁸ Por. przyp. 9.

⁴⁹ R. Jamka: *Rzymski miecz z Rzeczycy Długiej w powiecie tarnobrzęskim*, „*Sprawozdanie z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności*”, 1937, s. 269—272; K. Dąbrowski, J. Kolendo: *Les épées...*, s. 61—63, nr 2.

nieodczytany napis składający się z kilku liter. Dolna strona jelca miecza pochodzącego z *castellum* w Rheingönheim⁵⁵ miała napis *L. Valerius FFCP (centuria) VII*.

Inskrypcje wykonane *punctim* mówiące, kto był użytkownikiem broni, są dość rzadkie na mieczach. Być może umieszczano je przede wszystkim na rękojeściach mieczy wykonywanych z materiałów organicznych⁵⁶, które tylko wyjątkowo zachowują się. Napisy wykonane *punctim* często za to występują na brązowych hełmach⁵⁷ i na umbach tarcz⁵⁸. Z reguły podają one imię żołnierza używającego broń oraz nazwę centurii, w której on służył. Niekiedy możemy stwierdzić fakt użytkowania⁵⁹ broni kolejno przez kilku żołnierzy⁶⁰. Tego typu na-

pisy są cennym źródłem do poznania organizacji armii rzymskiej.

Ostatnią wreszcie, najliczniejszą kategorią, inskrypcji na mieczach są odciski stempli płatnerskich. Znajdują się one zarówno na głównej, jak i na trzpieniu miecza. Te ostatnie, przykryte okładziną rękojeści, nie były widoczne, gdy miecz był użytkowany. Odciski stempli podające imię rzemieślnika (płatnerza) oraz określenie *M — m(anu)* tj. ręką, służyły do kontroli wewnętrznej w czasie produkcji. Świadczyć to może, że warsztaty produkcyjne, z których wychodziły miecze z odciskami stempli były duże i posiadały skomplikowaną organizację wymagającą kontroli.

Należy wspomnieć jeszcze o odciskach stempli z motywem ornamentacyjnym⁶¹. Najczęściej są to kółka z rozetą w środku, czasami stemple prostokątne, lub w postaci półksiężyca. Odciski stempli z motywem ornamentacyjnym występują niekiedy obok stempli z napisem lub też same. Nie miały one na celu zdobienia miecza, gdyż często znajdowały się na trzpieniu, a więc były niewidoczne. Trzeba więc przyjąć, że służyły one również do kontroli wewnętrznej w warsztatach produkcyjnych, podobnie jak i odciski stempli z napisami.

Powyższy przegląd inskrypcji na mieczach dowodzi, że są one nie tylko doskonałym wyznacznikiem rzymskiego pochodzenia broni znajdowanej na terenie Barbaricum. Rzucają one również cenne światło na organizację warsztatów produkujących uzbrojenie na terenie Imperium Rzymskiego oraz na kwestie związane z użytkowaniem mieczy przez żołnierzy.

⁵⁵ G. Ulbert: Das frühromische Kastell Rheingönheim. Funden aus den Jahren 1912 und 1913, Limes Forschungen IX, Berlin 1969, s. 44, tabl. 32.

⁵⁶ Znany napis na kościanej głowicy miecza z Pfünz. Por. R. Mac Mullen: Inscriptioins..., s. 35, nr 34 oraz cytowana tam literatura.

⁵⁷ R. Mac Mullen: Inscriptioins..., s. 33—38, nr 3—11, 13, 17, 41—43, 49. Por. też H. Klumbach: Römische Helme aus Niedergermanien, Köln 1974, s. 23, nr 9, s. 27, nr 14, s. 29, nr 17, s. 30, nr 18, 19, s. 32—35, nr 22—25, s. 47, nr 33, s. 54, nr 40, s. 62, nr 51. Część z tych inskrypcji znajduje się już w artykule Mac Mullena; R. Degen: Römische Legionen in Helvetien, Bern 1976, s. 21. Por. też napisy na nagolennikach — R. Mac Mullen: Inscriptioins..., nr 2, 24, 25 i 44.

⁵⁸ R. Mac Mullen: Inscriptioins..., s. 33—38, nr 12, 15 (CIL XIII 10036/38 z Nydam), 16, 21, 32. Por. też E. B. Thomas: Helme, Schilde, Dolche. Studien über römisch-pannonische Waffenfunde, Budapest 1971, s. 33 i zestawienie inskrypcji na tabl. LXVII n.; H. G. Simon: Eine Schildbuckelinschrift aus Butzbach, „Saalburg-Jahrbuch”, T. 25, 1968, s. 193—199; J. K. Haalebos, J. E. Bogaers: Een Schildknop uit Zwammerdam—Nigrum Pullum, 2. Inscripties, „Helinium”, T. 11, 1971, s. 34—47. Por. J. K. Haalebos: Umbo z inskrypcjami, „Z Otchłani Wieków”, T. 12, 1976, s. 212—215.

⁵⁹ Dyskusje dotyczące płacenia za broń przez żołnierzy omawia D. J. Breeze: The Ownership of Arms in the Roman Army, [w:] D. J. Breeze, J. Close-Brooks, J. N. G. Ritchie: Soldiers' Burials at Camelton, Stirlingshire, 1922 and 1975, „Britania”, T. 7, 1976, s. 93—95.

⁶⁰ Por. przykładowo R. Mac Mullen: Inscriptioins..., s. 23 i 35 n., nr 39—49; H. Klumbach: Römische Helme..., s. 29, nr 17; J. K. Haalebos, J. E. Bogaers: Een schildknop..., s. 34—47.

⁶¹ Zestawienie mieczy z odciskami stempli ornamentacyjnych daje G. Ulbert: Straubing und Nydam..., s. 206, nr 1, 2, 15, 16 — stemple o motywach ozdobnych, nr 5, 6, 11, 14 — stemple o motywach ozdobnych i z napisami. Do tej listy należy jeszcze dodać odcisk stempla na mieczu z Buchhaim, Kr. Finsterwalde, prostokątny stempel był ozdobiony motywem splecionego sznura. J. Emmerling: Technologische Untersuchungen..., s. 93 i pl. III 4,5.

Prof. dr hab. Jerzy Kolendo
Instytut Archeologii U.W.
ul. Widok 10
00-023 Warszawa

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Автор представляет не замеченные до сих пор надписи на двух римских мечах, найденных в Польше, которые находятся в Государственном археологическом музее в Варшаве. Первый из них происходит из погребения пшеворской культуры, обнаруженного в местности Красуше-Головежхы, воев. Седльце²⁵, второй же из неизвестной местности в Польше, вероятно расположенной на территории довоенного келецкого воев³⁵. Меч из м. Красуше-Головежхы находился в богато снабженном погребении, датированном переломом фаз B₂/C₁. На мечу находятся две надписи. Одна из них изготовлена техникой накалывания поверхности (punctim), вторая же это отпечаток штемпеля, находящийся на оправке. Надпись, изготовленная punctim может быть интерпретирована как имя солдата: U_m (— — —) R_o (— — —). Потому что имеем дело с nomen gentile и cognomen, можно полагать, что мечом пользовался легионер, а не солдат вспомогательных войск. Этот меч мог попасть на территорию Barbaricum как трофеем. Вторая надпись на мечу из м. Красуше-Головежхы это отпечаток штемпеля АСТ на оправке. Это сокращение имени ремесленника, который изготовил меч A(ulus) A (— — —) T (— — —).

Меч, происходящий из неизвестной местности в Польше, имеет инкрустацию с изображением Марса и

Виктория. На его оправке находится отпечаток штемпеля — IVN. Это было очень распространенные имя Iun(ius).

Надписи на римских мечах имеют различный характер⁴⁴⁻⁴⁵. Они были изготовлены разнообразными техниками и в совсем разных целях. Кроме отпечатков штемпелей оружейников и надписей punctim знаем еще надписи, изготовленные техникой инкрустации⁵² и также гравированные на поверхности меча⁵⁰. Надписи, изготовленные punctim, выступали на римских мечах сравнительно редко. Возможно, что размещали их прежде всего на эфесе мечей, изготовленном из органических материалов, которые только исключительно сохранились⁵⁷. Значительно чаще встречаем надписи punctim на шлемах и умбонах щитов^{58,59}. Отпечатки штемпелей были помещены изготовителями во время продукции. Они находятся так на рукоятке, как и на оправке меча. Эти последние, покрытые облицовкой рукоятки, были не заметимы во время пользования мечом. Отпечатки штемпелей служили внутреннему контролю во время продукции мечей. Это может свидетельствовать о том, что производственные мастерские, из которых выходили римские мечи, были большие и имели сложную внутреннюю организацию, требующую контроля.

SUMMARY

The author publishes in this article inscriptions which had previously passed unnoticed on two Roman swords held in the State Archaeological Museum, Warsaw. The first sword comes from a Przeworsk culture grave excavated at Krasusze—Gołowierzchy, in Siedlce voivodeship²⁵. The second sword comes from an unknown site in Poland, probably in the area of the pre-kar Kielce voivodeship³⁵. The sword from Krasusze—Gołowierzchy was found in a richly-furnished grave dated at the turning point between phases B₂/C₁. There are two inscriptions on this sword. One was made by the punctim technique, and the other is the impression of a stamp on the tang. The inscription made by the punctim technique can be interpreted as the name of a soldier: Um(— — —) Ro(— — —). As we are dealing here with a nomen gentile and cognomen, we may draw the conclusion that the sword was used by a legionary and not a soldier from an auxiliary unit. The sword may have found its way to the territories of Barbaricum as plunder. The second inscription on the sword from Krasusze—Gołowierzchy is the stamp impression ACT on the tang. This is a shortened form of the name of the craftsman who made the sword: A(ulus) A(— — —) T(— — —).

The sword which comes from an unknown site in

Poland has an incrustation with a representation of Mars and Victoria. There is a stamp impression IVN on the tang. This was the very common first name Iun(ius).

Inscriptions on Roman swords are very varied⁴⁴⁻⁴⁵. They were made using differing techniques and for differing purposes. Apart from armourers' stamp impressions and punctim inscriptions, we are also familiar with inscriptions made by the incrustation technique⁵² or engraved on the surface of the sword⁵⁰. Inscriptions made by the punctim technique occur rather rarely on Roman swords. Perhaps they were mainly placed on hilts made of organic materials which have only exceptionally been preserved⁵⁷. It is much more common to find punctim inscriptions on helmets and shield bosses^{58,59}. The stamp impressions were made by the manufacturer during production of the sword, and are found on both the blade and the tang. The latter, which were covered by the cladding on the hilt, were not visible while the sword was being used. These stamp impressions were used as checks in the armourer's workshop during the production process. This may offer evidence that the workshops which produced the Roman swords were large and had a complicated system of organisation that called for checks of this kind.

MARCIN BIBORSKI, PIOTR KACZANOWSKI, ZBIGNIEW KĘDZIERSKI,
JANUSZ STĘPIŃSKI

WYNIKI BADAŃ METALOZNAWCZYCH DWÓCH MIECZY RZYMSKICH
ZE ZBIORÓW PAŃSTWOWEGO MUZEUM ARCHEOLOGICZNEGO W WARSZAWIE

РЕЗУЛЬТАТЫ МЕТАЛЛОВЕДЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ДВУХ РИМСКИХ МЕЧЕЙ ИЗ ФОНДОВ
ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МУЗЕЯ В ВАРШАВЕ

RESULTS OF METALLOGRAPHIC ANALYSIS OF TWO ROMAN SWORDS FROM THE STATE
ARCHAEOLOGICAL MUSEUM, WARSAW

Najliczniejszą grupę importów broni rzymskiej, spotykaną na obszarze europejskiego Barbaricum, stanowią niewątpliwie obosieczne miecze. Wśród licznych znalezisk tej kategorii broni datowanych na okres rzymski, pochodzących z obszaru środkowej i północnej Europy, identyfikacja wyrobów warsztatów płatnerskich pracujących dla potrzeb armii rzymskiej nie nastęrcza trudności jedynie w przypadkach, gdy natrafiamy na egzemplarze z inkrustacjami przedstawiającymi bóstwa rzymskie (Mars, Wiktoria) lub symbole związane z wojakiem i wojną (wieńce, znak legionowe) jak też miecze ze stemplami płatnerskimi lub napisami *punctim*. O rzymskim pochodzeniu świadczyć mogą poza tym pewne, charakterystyczne cechy morfologiczne (np. miecze z jalcem i kolistą głowicą, tzw. Ringknaufschwert).

Innym kryterium identyfikacji importów mieczy mogą być znalezione wraz z nimi pochwy o niewątpliwie rzymskim pochodzeniu. Znaleziska kompletnych pochew lub pewnych ich części, o cechach bezspornie rzymskich, należą na obszarze europejskiego Barbaricum do stosunkowo rzadkich. Jednak odnośnie większości tego typu zabytków nasuwa się pytanie, czy nie są one mniej lub bardziej wiernym naśladownictwem „barbarzyńskim” wzorców rzymskich¹.

Tak więc w przypadku zdecydowanej większości znalezisk mieczy z okresu wpływów rzymskich, uwagi o proveniencji tych wyrobów oprzeć możemy na analizie ich kształtów i rozmiarów, stwierdzając mniej lub bardziej uchwytnie podobieństwo do egzemplarzy niewątpliwie rzymskich. Stąd też w literaturze spotykamy się zazwyczaj z dość ogólnymi uwagami, zwykle nie potwierdzonymi szczegółową analizą, że dany egzemplarz należy uznać za import rzymski, lub też za wyrób kowali barbarzyńskich, ściśle naśladowający wzory rzymskie².

Analizę porównawczą utrudnia niedostateczny stan badań nad typologią i chronologią mieczy rzymskich a braków tych nie rekompensują bardzo istotne dla omawianej tu problematyki opracowania K. Dąbrowskiego i J. Kolendo, H. J. Hundta, H. J. Kellera, K. Raddatza oraz G. Ulberta, dotyczące tylko pewnych typów omawianej kategorii broni używanej przez legiony rzymskie³.

Identyfikację importów mieczy rzymskich wśród znalezisk z terenu środkowej i północnej Europy

piński: Metallographische Untersuchungen als Kriterium einer Identifikation römischer Schwerter, [w:] Ancient Iron Manufacture Centres in Northern Central Europe, „Archaeologia Interregionalis”, T. 3, Warszawa—Kraków, 1982, s. 65—66.

² M. Biborski, P. Kaczanowski, Z. Kędzierski, J. Stępiński: Metallographische Untersuchungen..., s. 67.

³ K. Dąbrowski, J. Kolendo: Z badań nad mieczami rzymskimi w Europie środkowej i północnej, „Archaeologia Polski”, T. 12, 1967, s. 383—426; H. J. Hundt:

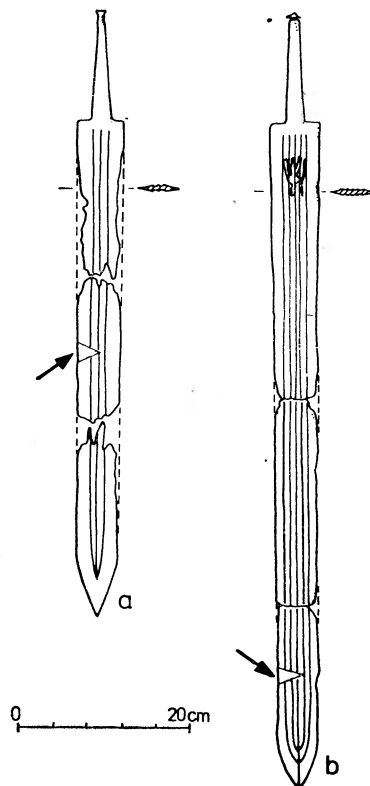
¹ L. Kajzer: Niektóre problemy związane z identyfikacją mieczy rzymskich w Polsce, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, Seria Archeologiczna, nr 16, 1969, s. 139—143; M. Biborski, P. Kaczanowski, Z. Kędzierski, J. Stę-

utrudnia w bardzo istotny sposób wpływ uzbrojenia rzymskiego na tego typu broń używaną przez ludność Barbaricum. Nasuwa się więc postulat konieczności dokonania analizy typologicznej, obejmującej wszystkie, dostępne egzemplarze o niewątpliwie rzymskim pochodzeniu i porównania powstałej na tej podstawie klasyfikacji z dotychczasową klasyfikacją mieczy wyróżnionych w oparciu o materiały z obszaru Europy środkowej i północnej. Wstępne porównanie dotyczące mieczy z okresu wczesnorzymskiego, oparte na stosunkowo bogatej serii mieczy rzymskich i uwzględniające przeważającą część znalezisk z terenu Barbaricum, wykazało przy ogólnych, bardzo wyraźnych podobieństwach, prawie zupełny brak okazów analogicznych⁴.

W tej sytuacji koniecznym wydaje się oparcie na wynikach badań metaloznawczych, prowadzonych przede wszystkim pod kątem rekonstrukcji typów technologii, stosowanej przy produkcji mieczy w warsztatach rzymskich a w dalszej kolejności, wynikach jakościowych i ilościowych analiz chemicznych. Musimy jednak przy tym pamiętać, że analizy takie będą mogły stanowić pełnowartościowy materiał z chwilą, gdy będziemy dysponować odpowiednio licznymi seriami tego typu badań dotyczących różnych, żelaznych wyrobów warsztatów rzymskich.

Opracowanie odpowiednich kryteriów identyfikacyjnych wymaga przede wszystkim szczegółowego przeanalizowania możliwie jak największej liczby egzemplarzy o bezspornej, rzymskiej proveniencji, które stworzyć mogą podstawy do wyróżnienia wzorców technologicznych⁵.

Prezentujemy obecnie wyniki badań 2 mieczy rzymskich: miecza z Krasuszy-Gołowierzchów, woj. Siedlce, z łacińskim napisem wykonanym *punctum* i stemplem oraz egzemplarza z miejscowości nieznaną w Polsce także ze stemplem, którego głównie zdobią fragmenty inkrustacji przed-

Ryc. 1. Miecze obosieczne z zaznaczeniem miejsc pobrania próbek do badań metaloznawczych: a — Krasusze—Gołowierzchy, woj. Siedlce; b — miejscowość nieznaną, woj. Kielce

stawiającej z jednej strony Marsa a z drugiej postać Wiktorii⁶.

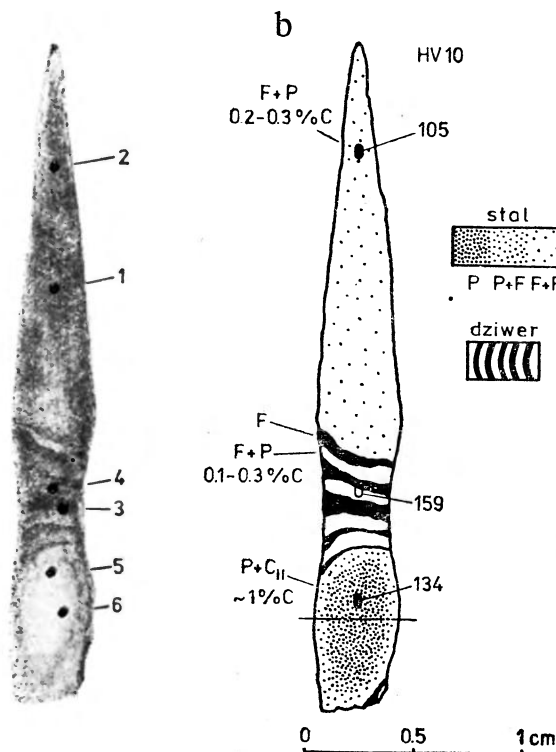
Miecze poddano badaniom metaloznawczym obejmującym: obserwacje makro i mikrostruktury na przekrojach poprzecznych, pomiary mikro-twardości poszczególnych składników strukturalnych przy użyciu mikrotwardościomierza PMT-3 (zgodnie z normą PN-71/H-04361), pomiary twardości metalu sposobem Vickersa (zgodnie z normą PN-71/H-04360) oraz analizę składu chemicznego. Miejsce pobrania próbek do badań zaznaczono na ryc. 1a, b. Na zglądach trawionych 2% nitalem oceniono w przybliżeniu zawartość oraz rozmieszczenie węgla. Zawartość P oznaczono metodą kolorymetryczną z kwasem molibdenowanadowym przy zastosowaniu aparatu „Specol” firmy

Ein teuschiertes römisches Ringknaufschwert aus Straubing (Sorviodurum), „Festschrift des Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Mainz”, T. 3, 1953, s. 109—118; H. J. Keller: Zu den römischen Ringknaufschwertern und Dosenortbändern in Bayern „Jahrbuch des Römisch-Germanisch Zentralmuseums Mainz”, T. 13, 1966, s. 190—201; K. Radatz: Ringknaufschwerter aus germanischen Kriegergröbern, „Offe”, T. 17/18, 1959/61, s. 26—55; G. Ulbert: Gladii aus Pompeji, „Germania”, T. 47, 1969, s. 97—128.

⁴ M. Biborski, P. Kaczanowski: Z badań nad zagadnieniem identyfikacji importów broni rzymskiej z okresu wczesnego cesarstwa, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN”, T. 23/2, 1979.

⁵ M. Biborski, P. Kaczanowski, Z. Kędziński, J. Stępiński: Metallographischen Untersuchungen..., s. 69—77.

⁶ T. Dąbrowska: Grób kultury przeworskiej z miejscowości Krasusze-Gołowierzchy, pow. Łuków a niektóre zagadnienia chronologii, „Wiadomości Archeologiczne”, T. 35, 1970, s. 286—302; T. Horbacz: Miecz z przedstawieniami Marsa i Victorii ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, „Wiadomości Archeologiczne”, T. 41, 1976, s. 281—290; J. Kolenko: Nowo odkryte napisy na dwóch mieczach rzymskich znalezionych w Polsce, ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, niniejszy tom „Wiadomości Archeologicznych”.

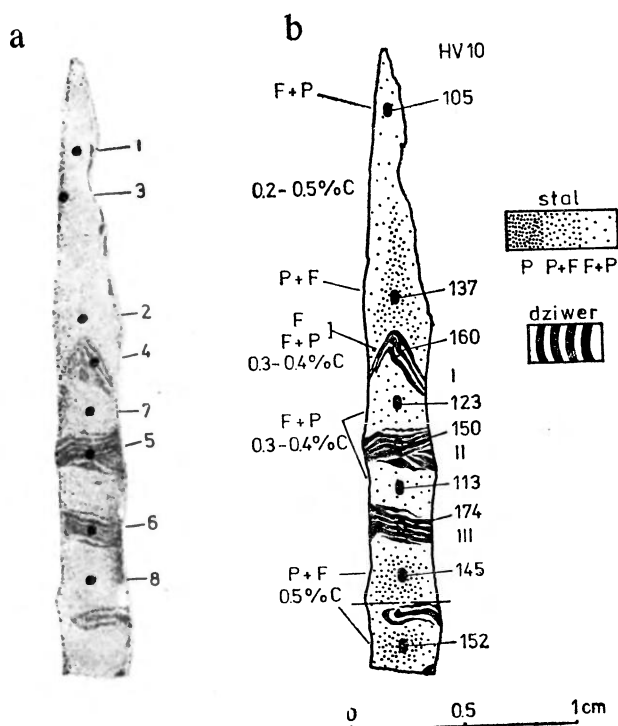
Ryc. 2. Miecz obosieczny z Krasuszy—Gołowierzchów: a — makroskopowy obraz przekroju poprzecznego, wraz z zaznaczeniem miejsc obserwacji mikroskopowych; b — schemat rozmieszczenia składników strukturalnych

Zeiss NRD, natomiast Mn, Ni, Cu oznaczono metodą ASA przy pomocy aparatu Pay Unicam SP 90B, firmy angielskiej. Wyniki obserwacji metalograficznych zestawiono w tabeli 1 oraz sporządzono schematyczne rysunki rozmieszczenia poszczególnych składników strukturalnych na przekroju poprzecznym wraz z oznaczeniem miejsc, w których obserwowano mikrostrukturę (Ryc. 2, 3). Wyniki ilościowej analizy chemicznej ilustruje tabela 2. Na podstawie przeprowadzonych analiz metaloznawczych podjęto próbę określenia technologii wykonania badanych głowni.

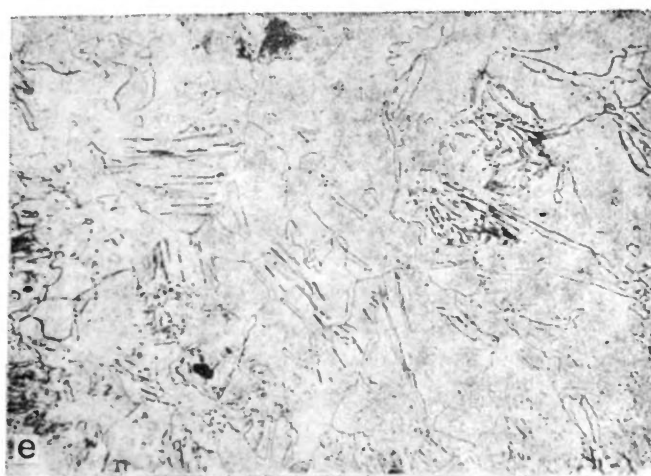
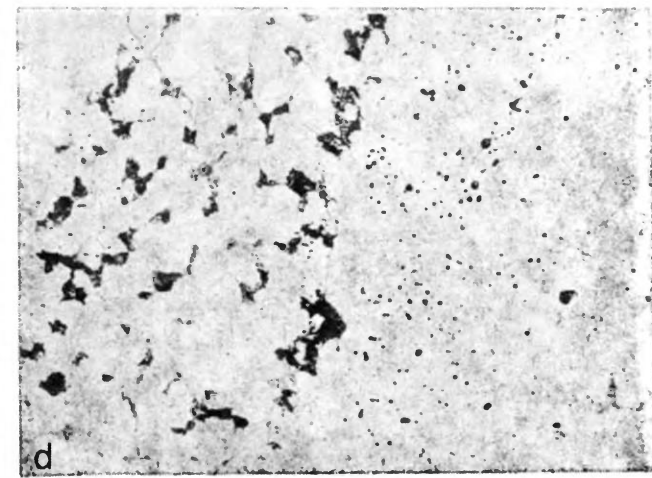
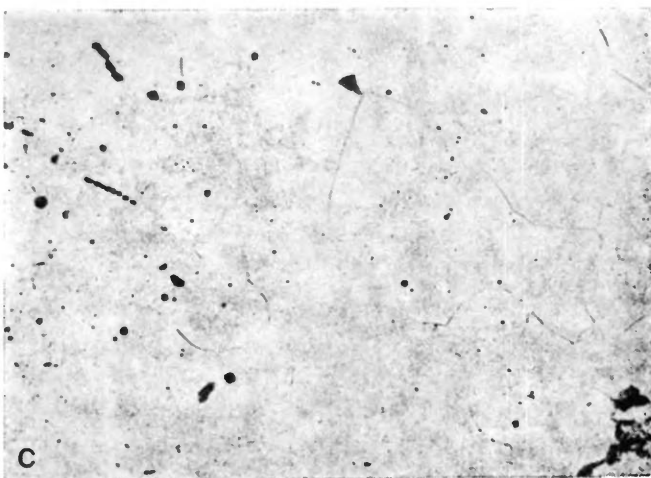
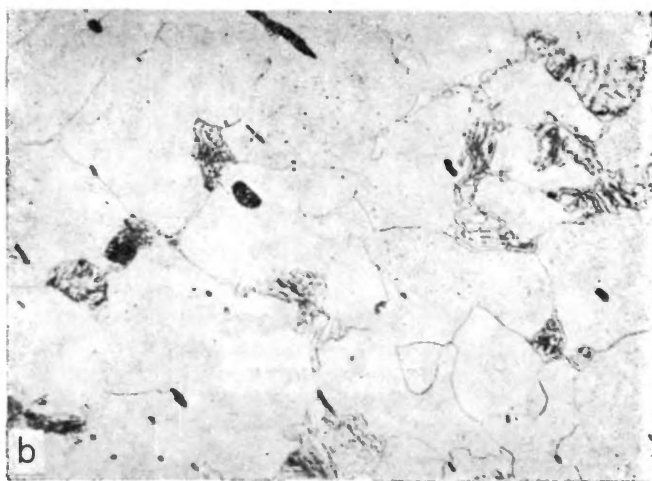
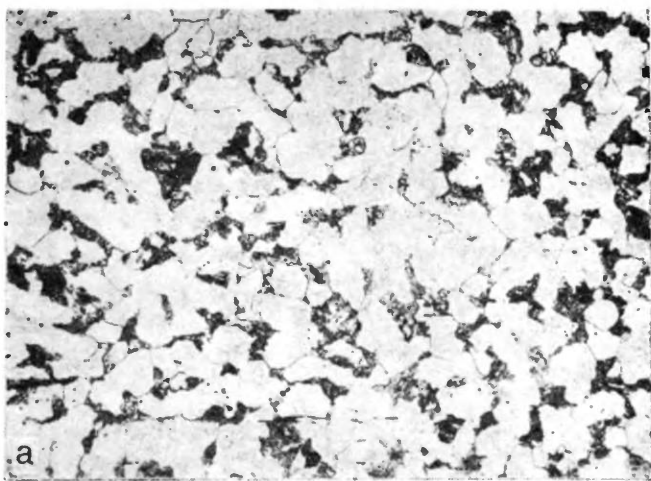
Makroskopowy obraz poprzecznego przekroju miecza z Krasuszy-Gołowierzchów, wraz ze schematem rozmieszczenia składników strukturalnych przedstawia ryc. 2a,b. Ostrze i przyległa do niego część płazów wykute ze stali miękkiej (0,2—0,3% C), stosunkowo równomiernie nawęglonej o strukturze ferrytyczno-perlitycznej (Ryc. 4a) i twardości ok. 105 HV 10. Ziarna perlitu występujące w tej części, charakteryzuje znaczny stopień degeneracji płytek cementytu (Ryc. 4b). Ostrze oddzielone jest od części środkowej obszarem dziwierowanym o szerokości ok. 5 mm. Składa się on z około 7 naprzemianległych warstewek gruboziarnistego żelaza fosforowego (185 HV 0,05; ryc. 4c) i miękkiej stali (0,1—0,3% C) o strukturze fer-

rytyczno-perlitycznej (Ryc. 4d). Środkowa część głowni wykuta została ze stali twardej o zawartości węgla powyżej 0,8% C. W obszarze tym oprócz cementytu perlitycznego obserwuje się również cementyt drugorzędowy. Mimo dużej zawartości węgla twardość tej części miecza nie jest wysoka (134 HV 10), co związane jest ze znacznym stopniem degeneracji występującego w niej perlitu (Ryc. 4e) i koagulacji cementytu w perlicie (Ryc. 4f). Uzyskana z analizy chemicznej zawartość fosforu na poziomie 0,22% P stanowiąca średnią dla całej próbki może świadczyć o tym, że podstawowy materiał z którego wykonano miecz jest niskofosforowy, natomiast ferryt w warstwie dziwiera zawiera powyżej 0,22% P.

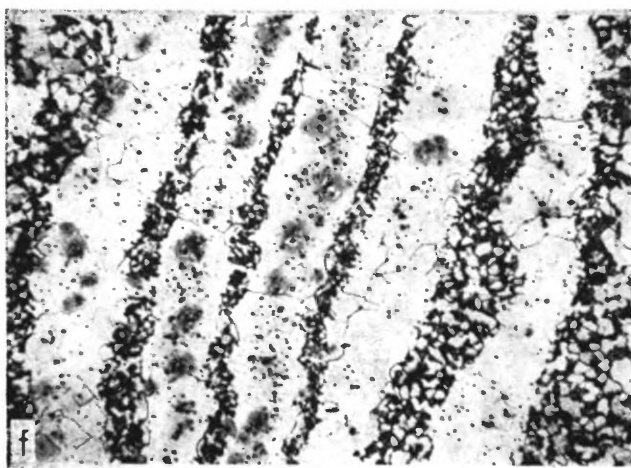
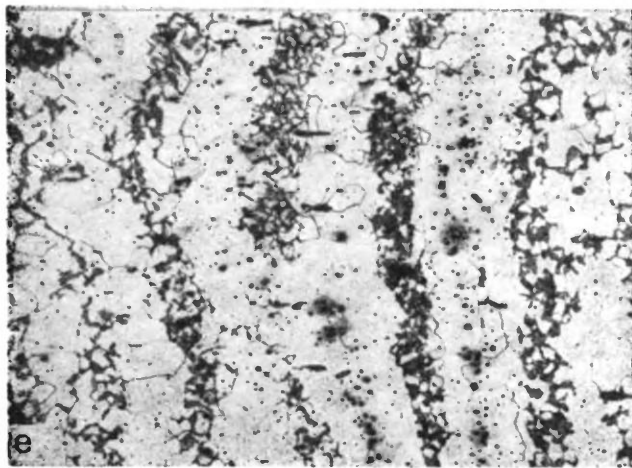
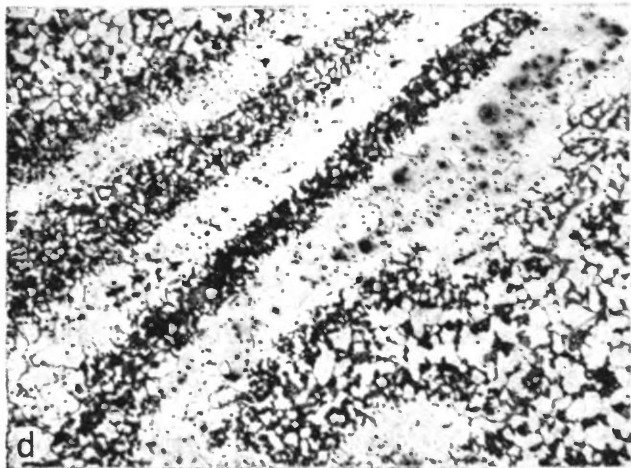
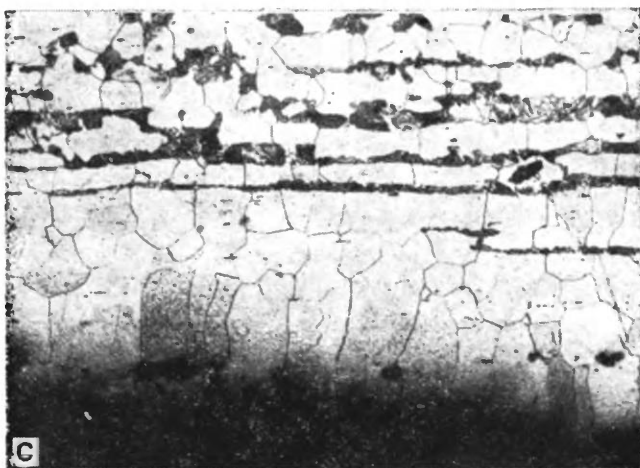
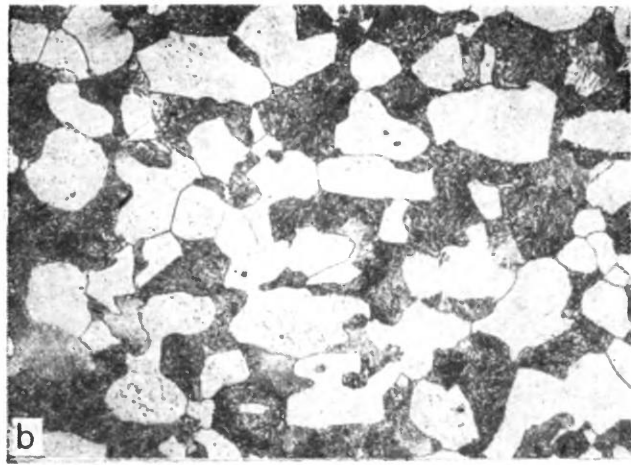
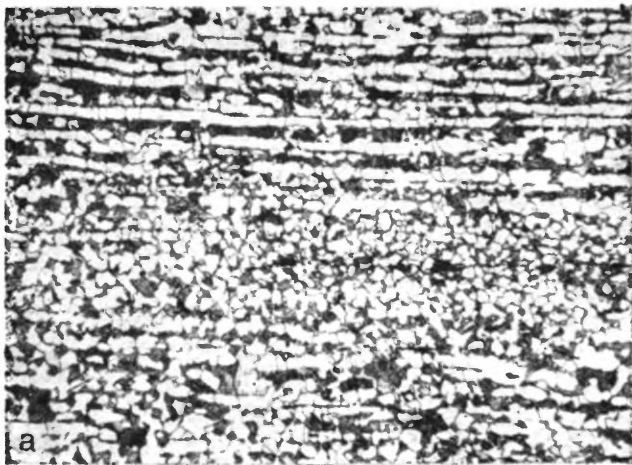
Nieco inaczej przedstawia się schemat rozmieszczenia składników strukturalnych oraz makroskopowy wygląd przekroju miecza z miejscowości nieznannej w Polsce (Ryc. 3a,b). Jego ostrze wraz z przyległymi częściami płazów wykute zostało ze stali półtwardej (0,2—0,5% C) charakteryzującej się pewną nierównomiernością nawęglenia. Struktura zmienia się od ferrytyczno-perlitycznej w ostrzu do perlityczno-ferrytycznej w pobliżu pierwszego pasma dziwiera (Ryc. 5a,b). Przy powierzchniach płazów występuje warstewka fer-

Ryc. 3. Miecz obosieczny z miejscowości nieznannej, woj. Kielce: a — makroskopowy obraz przekroju poprzecznego, wraz z zaznaczeniem miejsc obserwacji mikroskopowych; b — schemat rozmieszczenia składników strukturalnych

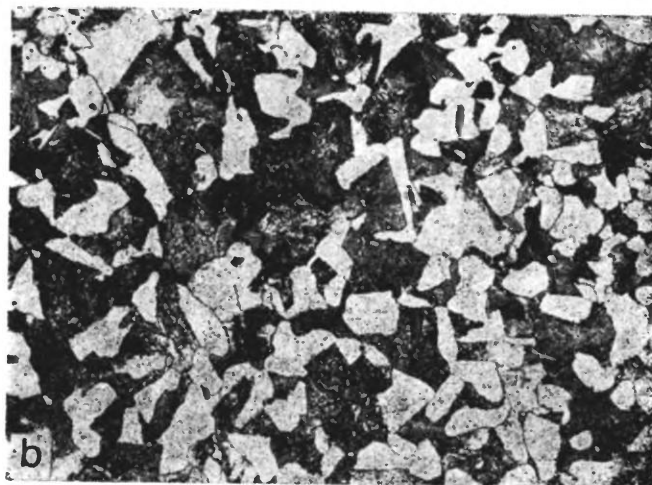
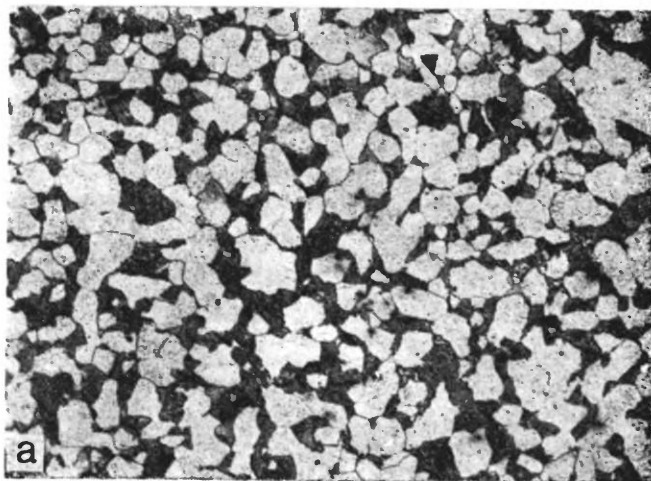
Ryc. 4. Mikrostruktury miecza z Krasuszy — Gołowierzchów (cyfry w nawiasach określają miejsca obserwacji mikroskopowych zaznaczone na ryc. 2a); a — ostrze miecza (1), ferryt+perlit, pow. 75 X; b — ostrze miecza (2), ferryt+perlit, widoczna degeneracja płytek cementytu w perlitcie, pow. 300 X; c — gruboziarnista warstewka żelaza fosforowego w paśmie dziweru (3), pow. 150 X; d — fragment pasma dziweru (4), widoczna warstewka żelaza i stali, pow. 75 X; e — część środkowa miecza (5), obszar ferrytu i perlitu zdegenerowanego, pow. 300 X; f — część środkowa miecza (6), obszar ferrytu i cementytu skoagulowanego, pow. 750 X

Ryc. 5. Mikrostruktury miecza z miejscowości nieznanej, woj. Kielce (cyfry w nawiasach określają miejsca obserwacji mikroskopowych zaznaczone na ryc. 4a): a — ostrze miecza (1), ferryt+perlit, widoczna pasmowość wtórna struktury, pow. 70 ×; b — ostrze miecza (2), perlit+ferryt, obszar w pobliżu pierwszego pasma dziweru, pow. 300 ×; c — ostrze miecza (3), warstwa odwęglona przy powierzchni płazu, widoczny kolumnowy kształt ziarn ferrytu, pow. 75 ×; d — pierwsze pasmo dziweru (4), widoczne naprzemianległe warstewki żelaza i stali oraz liczne żuże, pow. 70 ×; e — drugie pasmo dziweru (5), pow. 70 ×; f — trzecie pasmo dziweru (6), pow. 70 ×

rytyczna z ziarnami ferrytu o kolumnowym wydłużonym kształcie (Ryc. 5c). Obecność takich ziarn ferrytu świadczy o długotrwałym odwęglaniu w zakresie temperatur pomiędzy 910°C a 727 °C. W ostrzu obserwuje się również wyraźną pasmowość wtórną struktury, szczególnie intensywną w partiach przypowierzchniowych płazów (Ryc. 5a). Różnice w zawartości węgla na osi poprzecznej miecza znajdują odbicie w twardości, która zmienia się od 105 HV 10 w części tnącej ostrza do 137 HV 10 w pobliżu pierwszego pasma dziweru. Przyłągłe do ostrza pierwsze pasmo dziweru o kształcie odwróconej litery „V” i szerokości około 1,8 mm, składa się z około pięciu naprzemianległych warstewek gruboziarnistego żelaza fosforowego (222 HV 0,05) i półtwardej stali (0,3—0,4% C) o strukturze ferrytyczno-perlitycznej (Ryc. 5d). Drugie pasmo dziweru o szerokości około 2 mm (Ryc. 5e) i trzecie o szerokości około 1,6 mm (Ryc. 5f), zawierają po jedenaście warstewek ferrytu fosforowego i stali ferrytyczno-perlitycznej podobnie jak w paśmie pierwszym. Poszczególne pasma dziweru rozdzielone są obszarami wykonanymi ze stali półtwardej (0,3—0,4% C) o równomiernym nawęgleniu i strukturze ferrytyczno-perlitycznej (Ryc. 6a). W części środkowej głowni obserwuje się jeszcze jeden fragment dziweru nie sięgający jednak przeciwległego płazu, którego struktura podobna jest do omawianych uprzednio. Równocześnie zawartość węgla w tej części jest nieco większa w porównaniu z pozostałymi obszarami, rozdzielającymi pasma dziweru (Ryc. 6b). Zawartość fosforu uzyskana z analizy chemicznej wynosiła około 0,25% P i jest większa w porównaniu z egzemplarzem z Krasuszy. Jest to zapewne wynikiem większej ilości bogatych w fosfor warstewek ferrytu w obszarze dziwerowanym.

Na podstawie przeprowadzonych badań metaloznawczych ustalających rozmieszczenie składników strukturalnych na przekrojach poprzecznych, można stwierdzić, że oba badane egzemplarze wykonane zostały zaawansowaną techniką dziwerowania. Opierając się o zaproponowaną klasyfikację technologiczną⁷, można je zaliczyć do grupy skuwanych w układzie prętowym z kilku kawałków materiału o zróżnicowanym składzie chemicznym. Omawiane egzemplarze różnią się natomiast charakterem wzoru (dziweru). Miecz z Krasuszy-Gółowierzchów posiada na połowie przekroju jedno wielowarstwowe pasmo dziweru przebiegające od

Ryc. 6. Mikrostruktury miecza z miejscowości nieznanej, woj. Kielce (cyfry w nawiasach określają miejsca obserwacji mikroskopowych zaznaczone na ryc. 3a): a — obszar przejściowy pomiędzy pasmami dziweru (7), ferryt+perlit, pow. 150 ×; b — środek miecza (8), perlit+ferryt, pow. 150 ×

powierzchni do powierzchni płazu. Pozwala to umiejscowić go na pozycji B II 1.2.1.1 proponowanej wyżej klasyfikacji technologicznej. Nieco bardziej skomplikowana sytuacja występuje w mieczu z miejscowości nieznanej województwa kieleckiego. Na połowie przekroju obserwuje się tutaj trzy wielowarstwowe pasma dziweru, natomiast czwarte nieco węższe i umiejscowione w osi miecza nie sięga przeciwległego płazu. Tak więc na podstawie badań tylko jednego przekroju nie można jednoznacznie stwierdzić czy czwarte niepełne pasmo dziweru jest wynikiem lokalnego zaburzenia w procesie kucia, czy też wynikiem świadomego działania wytwórcy. W tej sytuacji zdecydowano się umiejscowić badany egzemplarz na pozycji B II 1.2.1.3 proponowanej klasyfikacji technologicznej. Rozkład węgla na przekrojach poprzecznych (średnia zawartość węgla w ostrzu i wysoka w rdzeniu dla egzemplarza z Krasuszy

⁷ M. Biborski, P. Kaczanowski, Z. Kędziński, J. Stępiński: Metallographischen Untersuchungen..., s. 78 in.

jak i średnia zawartość w ostrzu egzemplarza z miejscowości nieznanej) zdaje się sugerować iż oba egzemplarze poddane były lokalnej obróbce cieplnej, polegającej na hartowaniu i ewentualnym odpuszczaniu ostrzy. Uzyskiwany w ten sposób martenzyt niskowęglowy zapewniał wysoką twardość przy równoczesnej zadawalającej ciągliwości, zapobiegającej pękaniu czy wykruszaniu się ostrzy. Niestety obecność zdegenerowanego perlitu (Krasusze-Gołowierzchy) i warstwy odwęglonej (miejscowość nieznana) świadczą niezbicie iż oba omawiane miecze znajdowały się w stosie ciałopalnym, w którym ich pierwotna struktura uległa wyżarzeniu.

Cechą wspólną obu mieczy upodabniającą je do wielu innych przebadanych egzemplarzy⁸ jest również wykorzystanie do dziwerowania ferrytu wysokofosforowego. Biorąc pod uwagę celowy dobór materiału o różnej zawartości węgla, zastosowanie ferrytu wysokofosforowego, który jest szczególnie podatny do zgrzewania ze względu na upłynniające żużel działanie fosforu⁹ oraz ewentualną obróbkę cieplną, można wnioskować, że miecze wykonane zostały przez kowala o dużym doświadczeniu i kunszcie płatnerskim.

Technikę dziwerowania, w świetle dotychczasowych badań metaloznawczych nad mieczami o niewątpliwie rzymskim pochodzeniu, uznać należy za stosunkowo często stosowaną w rzymskich warsztatach kowalskich¹⁰. Z obszaru kultury przeworskiej wśród przebadanych 6 innych rzymskich mieczy¹¹, techniką taką wykonano egzemplarz z

Hromówki, obl. Chmielnickiej, Podlądowe, woj. Zamość i Krupic, woj. Białystok. Dziwerowanie obserwujemy również na mieczach rzymskich z innych obszarów Europy. Wymienić tu można znaleziska z Norwegii (miejscowość nieznana)¹² Danii (Vimose)¹³, jak też ze stanowisk limesowych (Neuss, Künzing, Niederbieber)¹⁴.

W obrębie tej grupy mieczy (dziwerowanych) wyróżnić można przy obecnym stanie badań, biorąc pod uwagę przede wszystkim układ i ilość warstw dziweru, co najmniej 5 odmian¹⁵. Taką samą ilość pasm jaką zaobserwowano na mieczu z Krasuszy-Gołowierzchów ma jeden z egzemplarzy z kastellu Künzing¹⁶, charakteryzujący się poza tym również ostrzem ferrytyczno-perlitycznym. Różnice uwidaczniają się natomiast w strukturze ziarn ferrytu obserwowanego w partiach dziweru, który w egzemplarzu z Krasuszy jest drobnoziarnisty.

Możemy wymienić jeszcze kilka podobnych, pod względem wykonania, mieczy, co do których brak jednak podstaw w oparciu o analizy morfologiczne, by uznać je za wyroby rzymskie. Należą do nich egzemplarze z grobów 18, 10, 22 z Chmielowa Piaskowego, woj. Kielce¹⁷, Gostomii, woj. Radom¹⁸, Sobótki, woj. Płock¹⁹, Sobótki, woj. Ka-

¹² A. M. Rosenquist: Sverd med klinger ornet med figurer i kopperlegeringer fra eldre jernalder i Universitetets Oldsaksamling, „Aarbok”, 1967–1968, s. 164–189.

¹³ E. Hoeg: Mikroskopiske undersogelser af vimose-svaerd, „Aarboger”, 1952, s. 218–223.

¹⁴ H. Lehner: Die Einzelfunde von Novaesium, [w:] H. Nissen, C. Koenen, H. Lehner, U. L. Strack: Novaesium, „Bonner Jahrbücher”, t. 111/112, 1904, s. 368, 382, tabl. XXXI, 8, 11; G. Ulbert: Straubing und Nydam, [w:] Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag. München 1974, s. 209, ryc. 3, 5; M. Biborski, P. Kaczanowski, Z. Kędzierski, J. Stępiński: Metallographische Untersuchungen... Mamy tu na myśli miecze rzymskie odnośnie których technika dziwerowania została stwierdzona na drodze badań metaloznawczych a nie makroskopowej analizy ich powierzchni.

¹⁵ M. Biborski, P. Kaczanowski, Z. Kędzierski, J. Stępiński: Metallographische Untersuchungen..., s. 83 in., Abb.3.

¹⁶ M. Biborski, P. Kaczanowski, Z. Kędzierski, J. Stępiński: Metallographische Untersuchungen...

¹⁷ M. Biborski, P. Kaczanowski, Z. Kędzierski, J. Stępiński: Miecze obosieczne..., s. 99–106.

¹⁸ Z. Kędzierski, J. Stępiński: Badania metaloznawcze miecza żelaznego z Gostomii, woj. Radom, „Materiały Archeologiczne”, T. 21, 1981, s. 65–70.

¹⁹ J. Piaskowski: Metaloznawcze badania..., s. 7 i n.

⁸ J. Piaskowski: Metaloznawcze badania starożytnych przedmiotów żelaznych z dorzecza Prypeci, Dniestru i Bugu, „Materiały Archeologiczne”, T. 8, 1967, s. 210 i n.; J. Piaskowski: Metaloznawcze badania starożytnych przedmiotów żelaznych z woj. łódzkiego (Zgłowiączka, Gledzianówek, Łódź—Marysin, Kurza, Sobótka, Ciosny), „Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa”, T. 12, 1968, s. 15–16; J. Piaskowski: Metaloznawcze badania wyrobów żelaznych z cmentarzysk Wielkopolski z okresu wpływów rzymskich, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, T. 12, 1961, s. 170; Z. Kędzierski, J. Stępiński: Badania metaloznawcze miecza żelaznego z Gostomii, woj. Radom, „Materiały Archeologiczne”, T. 21, 1981, s. 65–75; M. Biborski, P. Kaczanowski, Z. Kędzierski, J. Stępiński: Miecze obosieczne z cmentarzysk kultury przeworskiej w Chmielowie Piaskowym, woj. Kielce i Gaci, woj. Przemyśl, w świetle analizy archeologicznej i badań metaloznawczych, „Sprawozdania Archeologiczne”, T. 33, 1981, s. 99–133.

⁹ R. Maddin: Early Iron Metallurgy in the Near East, „Transactions ISIJ”, T. 15, 1975, s. 59–68.

¹⁰ M. Biborski, P. Kaczanowski, Z. Kędzierski, J. Stępiński: Metallographischen Untersuchungen..., s. 92.

¹¹ Należy tu wymienić następujące miecze: z Gaci, woj. Przemyśl, Podlądowe, woj. Zamość, Hromówki, obl. Chmielnickiej, Krupic, woj. Białystok, grób 106, Lachmirowic, woj. Bydgoszcz, grób 9 oraz z miejscowości nieznanej z Wielkopolski (M. Biborski, P. Kaczanowski, Z. Kędzierski, J. Stępiński: Metallographische Untersuchungen..., s. 77 in.

lisz²⁰ oraz Wąchocka, woj. Kielce²¹. Miecze z grobów 18 i 22 z Chmielowa Piaskowego posiadają, podobnie jak egzemplarz z Krasuszy, ostrza ferrytyczno-perlityczne. Pozostałe wymienione miecze charakteryzują się natomiast ostrzami twardszymi, perlityczno-ferrytycznymi. Podobieństwa do egzemplarza z Krasuszy obserwujemy poza tym w strukturze gruboziarnistego ferrytu fosforowego, występującego w pasmach dziweru.

Zbliżony, pod względem wykonania, do miecza z miejscowości nieznanej w Polsce jest inkrustowany egzemplarz z Hromówki²². Jednak w tym przypadku ostrza jego wykazują strukturę perlityczno-ferrytyczną; są więc twardsze niż u obu prezentowanych tu mieczy. Spoza obszaru kultury przeworskiej podobną technologię reprezentuje rzymski miecz inkrustowany z Norwegii²³, posiadający jednak analogiczną strukturę ostrzy jak egzemplarz z Hromówki.

Omawianą już zbieżność występowania skomplikowanej techniki dziwerowania z charakterystycznym ukształtowaniem powierzchni głowni, zaopatrzonych w struziny, potwierdzają dalsze badania metaloznawcze, dotyczące zarówno mieczy niewątpliwie rzymskich jak też egzemplarzy, co do których brak jest bezspornych dowodów, że nie są one produktami kowali działających na terenie Barbaricum. Postępujące badania ujawniają jednak coraz to nowe okazy wykonane omawianą tu techniką o głowniach pozbawionych struzin, zazwyczaj facetowanych lub płaskich. Jako przykłady wymienić należy wspomniane miecze z Chmielowa Piaskowego²⁴, Plotiste²⁵, ze znalezisk

bagiennych w Vimose²⁶, Nydam²⁷, Illerup²⁸ i Dynna²⁹.

Zwraca uwagę, że zdecydowaną większość egzemplarzy wykonanych techniką dziwerowania datować należy na okres obejmujący 2 połowę II w. i 1 połowę III stulecia. Są to średniej długości miecze stanowiące typy przejściowe między wczesnorzymskimi formami określanymi jako *gladius* a długimi, charakterystycznymi dla młodszej i końcowej fazy okresu późnorzymskiego³⁰. Należy jednak liczyć się zapewne ze znacznym udziałem dziwerowanych mieczy wśród najmłodszych znalezisk tej kategorii broni. Wskazują na to m.in. okazy pochodzące ze stanowisk bagiennych, których głównie pokryte są skomplikowanymi wzorami świadczącymi, że wykonano je przy zastosowaniu różnych wariantów techniki dziwerowania³¹.

W jednym tylko przypadku technologię taką stwierdzono dotychczas odnośnie znaleziska datowanego na 1 połowę I w. Mamy tu na myśli *gladius* typu „Moguncja”³², wydobyty z koryta Renu koło Bonn³³. Młodszą metrykę posiada dziwerowany egzemplarz ze struzinami z Neuss, datowany zapewne na przełom I i II wieku³⁴.

²⁶ E. Hoeg: Mikroskopiske undersøgelser..., passim.

²⁷ E. Schürmann: Untersuchungen an Nydam—Schwerter, „Archiv für das Eisenhüttenwesen” T. 30/3, Nr 30, 1959, s. 121—126; E. Schürmann, H. Schroer: Härte- und Glühversuche an den Klingenbruchstück eines Nydam—Schwertes, „Archiv für das Eisenhüttenwesen”, T. 30/3, Nr 31, 1959, s. 127—130.

²⁸ R. Thomsen: Et meget maerkrigt metal, Varde 1975, s. 84—87.

²⁹ A. M. Rosenquist: Sverd med klinger..., s. 187.

³⁰ M. Biborski: Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej, „Materiały Archeologiczne”, T. 18, 1978, s. 99—109.

³¹ C. Engelhardt: Nydam Mosefund. Kobenhavn 1865, tabl. VI, 5, 9, 10, 11.

³² G. Ulbert: Gladii aus Pompeji..., s. 119.

³³ L. Lindenschmit: Tracht und Bewaffnung der römischen Heeres während der Kaiserzeit, Braunschweig 1882, s. 26, tabl. XI, 2; M. Biborski, P. Kaczanowski, Z. Kędzierski, J. Stępiński: Metallographische Untersuchungen..., praca w druku.

³⁴ H. Lehner: Die Einzelfunde von Novaesium..., s. 368, 382; G. Müller: Novaesium. Die Ausgrabungen in Neuss von 1955 bis 1972, [w:] Ausgrabungen in Deutschland, Teil 1. Mainz 1975, s. 384; i n.; M. Biborski, P. Kaczanowski, Z. Kędzierski, J. Stępiński: Metallographische Untersuchungen..., praca w druku.

²⁰ J. Piaskowski: Metaloznawcze badania wyrobów żelaznych..., s. 176

²¹ J. Piaskowski: Technologia i pochodzenie wyrobów żelaznych z północnej Małopolski i Mazowsza w okresie wpływów rzymskich na podstawie badań metaloznawczych, „Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa”, T. 7, 1962, s. 137—140.

²² J. Piaskowski: Metaloznawcze badania starożytnych przedmiotów..., s. 210, ryc. 35—37.

²³ A. M. Rosenquist: Sverd med klinger..., s. 164 i n.

²⁴ M. Biborski, P. Kaczanowski, Z. Kędzierski, J. Stępiński: Miecze obosieczne..., s. 99—109, 113—118.

²⁵ R. Pleiner: Nachbildung einer spätkaiserzeitlichen wurmbunten Schwertklinge aus Nordostböhmen, [w:] Festschrift für Richard Pittioni, Wien 1976, s. 130—141.

Mgr Marcin Biborski

Dr Piotr Kaczanowski
Instytut Archeologii U. J.
ul. Gołębia 11
31-007 Kraków

Dr Zbigniew Kędzierski
Instytut Metalurgii AGH
al. Mickiewicza 30
30-059 Kraków

Inż. Janusz Stępiński
Instytut Metalurgii AGH
al. Mickiewicza 30
30-059 Kraków

Tabela 1

Wyniki obserwacji metaloznawczych oraz pomiarów mikrotwardości i twardości

Miejsce obserwacji	Składniki struktury	Mikrotwardość HV 0,05	Twardość HV 10
Krasusze — Gołowierzchy woj. Siedlce			
A. ostrze	A. ferryt + perlit	A. ferryt 110 perlit 162	A. 105
B. pasmo dziweru	B1. ferryt B2. ferryt + perlit	B1. ferryt 185 B2. ferryt 113 perlit 190	B. 159
C. środek miecza	C. perlit + cementyt drugorzędowy		C. 134
Miejscowość nieznana woj. Kielce			
A. ostrze	A1. ferryt + perlit A2. perlit + ferryt	A. ferryt 127 perlit 212	A1. 105 A2. 137
B. pasmo dziweru I	B1. ferryt B2. ferryt + perlit	B1. ferryt 222 B2. ferryt 132 perlit 226	B. 160
C. obszar między-pasmowy	ferryt + perlit	ferryt 123 perlit 226	C. 123
D. pasmo dziweru II	D1. ferryt D2. ferryt + perlit	D1. ferryt 225 D2. ferryt 131 perlit 243	D. 150
E. obszar między-pasmowy	E. ferryt + perlit	E. ferryt 117 perlit 181	E. 113
F. pasmo dziweru III	F1. ferryt F2. ferryt + perlit	F1. ferryt 213 F2. ferryt 127 perlit 211	F. 174
G. środek miecza	G. perlit + ferryt	G. perlit 169 ferryt 117	G. 145

Tabela 2

Wyniki ilościowej analizy chemicznej

Miejscowość	Zawartość pierwiastka %			
	P	Mn	Ni	Cu
Krasusze-Gołowierzchy	0,22	0,020	0,022	0,004
Miejscowość nieznana	0,25	0,071	0,013	0,018

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Металловедческим исследованиям подвергались два римских меча из фондов Государственного археологического музея в Варшаве. Острие и смежная плоская сторона меча из м. Красуше-Головежхы выкованы из мягкой равномерно науглероженной, стали ферритно-перлитной структуры. Между твердой стальной серединой эфеса а острием отмечается дамаскированная полоса, состоящая из 7 противоположащих слоев крупнозернистого фосфористого железа и мягкой стали. Немного иначе представляется способ изготовления меча из неизвестной местности с территории келецкого воев. Его острие и смежную часть плоской стороны изготовили из полутвердой стали с изменяемой структурой, с ферритно-перлитной по перлитно-ферритную ближе середины эфеса. Отмечено 3 дамаскированные полосы, изготовленные из противоположаще положенных слоев крупнозернистого высокофосфористого железа и полутвердой стали. Первая дамаскированная полоса состоит из 5 слоев, остальные — из 11. Поочередные полосы разделяются пространством полутвердой стали. В средней части эфеса отметили еще одну подобную дамаскированную полосу, не доходящую однако до противоположащей плоской стороны эфеса, а граничащий район стали включает немножко меньше угля чем предыдущие.

Представленные результаты позволяют утверждать, что оба обсуждаемых меча были изготовлены развитой техникой дамаскирования. Надо их причислить к экземплярам, изготовленным из стержней разного химического состава. Обсуждаемые мечи различаются количеством дамаскированных полос. Меч из Красуши-Головежхв на поперечном разрезе имеет одну многослоевую дамаскированную полосу, зато у экземпляра из неизвестной местности отмечаются три полосы, идущие между обеими поверхностями плоских сторон эфеса, что можно интерпретировать как результат локального дефекта в процессековки. Низкое и среднее содержание угла в остриях обоих мечей может внушать, что они подвергались локальной термической обработке, потом заглаженной во время нагревания на костре. Общей чертой обсуждаемых экземпляров является использование высокофосфористого феррита, особенно податливого к сварке ввиду понижающего температуру плавкости шлака действия фосфора.

В освещении прежних металловедческих исследований мечей несомненно римского происхождения технику дамаскирования надо признать сравнительно часто применяемой в римских оружейных мастерских. Ее отметили также на трех других мечах, найденных на территории пшеворской культуры (Хромувка, обл. Хмельницкий, Подлѣдв, воев. Замосць, Крупице, воев. Бяльсток), и также на римских экземплярах с других территорий европейского Barbaricum.

Техника дамаскирования отмечена была кроме того в ряду других экземпляров, будучих или римскими импортами, или тоже изделиями кузнецов, работающих вне пределов Империи. В связи с этими экземплярами надо вспомнить об обсуждаемом уже многократно сходстве техники дамаскирования с характерным оформлением эфеса, снабженного стружками. Новые металловедческие исследования обнаруживают однако все новые экземпляры с другими разрезами эфесов (фасетированных или плоских), изготовленных с применением какого-то из вариантов техники дамаскирования.

Большинство экземпляров, изготовленных обсуждаемой здесь техникой, надо датировать периодом охватывающим 2 половину II в. и I половину III в. Находки так изготовленных мечей из I в. и из I половины II в. принадлежат к очень редким. Такое представление может в некоей степени вытекать из состояния исследований. Мбл должны считаться, по мере развития металловедческих исследований, с увеличением количества ранних форм мечей, изготовленных техникой дамаскирования, а особенно с большим участием экземпляров этой технологии среди находок из младшей и конечной фаз позднеримского периода.

SUMMARY

Two swords from the collections of the State Archaeological Museum, Warsaw, were subjected to metallographic analysis. The blade and adjoining part of the flat of the sword from Krasusze—Gołowierzchy were forged from relatively uniformly carbonised soft steel, of ferritic-pearlitic structure. A pattern welding band made up of 7 alternating thin layers of coarse-grained phosphorous iron and soft steel could be observed between the hard steel centre of the head and the blade. The sword from an unknown site in Kielce voivodeship was made slightly differently. The blade and adjoining part of the flat are made of mild steel, varying in structure from ferritic-pearlitic to pearlitic-ferritic nearer to the centre of the head. Three pattern welding bands can be observed, made from alternating thin layers of coarsegrained high-phosphorous iron and mild steel. The first pattern welding band is made up of five layers, and the remainder of eleven. The bands are separated by areas of mild steel. In the central part of the head, there is another similar pattern-welding band but this does not reach the opposite area of the flat, and the adjoining area of steel contains a little more carbon than that next to it.

The results presented suggest that both swords were made by an advanced pattern-welding technique. They were produced by forgewelding of rods of different composition. These swords have different numbers of pattern welding bands. The sword from Krasusze—Gołowierzchy has in cross section one multi-layer pattern-welding band, while the sword from an unknown site has three bands running between the two surfaces of the flat, and a fourth band which does not reach the cross-lying surface of the head, which can be interpreted as the result of a local disruption in the forging process. The low and moderate carbon content in the blades of both swords may perhaps suggest that they were given local heat treatment and then heated again over the forge fire. The common characteristic of the two swords is that high-phosphorous

ferrite, which is particularly suitable for welding because of the decreasing slag melting point influence of phosphorous, was used in both cases.

In the light of metallographic analysis carried out to date on swords which are of undoubtedly Roman origin, the pattern-welding technique must be considered one of the techniques most frequently used in Roman armourers' workshops. This technique has been found in three other swords from the area of the Przeworsk culture (Hromówka, obl. Chmielnickij, Podlodów, Zamość voivodeship; and Krupice, Białystok voivodeship), and also in other examples of Roman swords found in the area of the European Barbaricum.

The pattern-welding technique has also been noted in many other examples of swords which were either Roman imports, or were the work of blacksmiths operating outside the borders of the Empire. In connection with these swords, we should recall the close relationship between the pattern-welding technique (damascened steel) and the typical shape of the head, provided with a fuller. Recent metallographic analysis has revealed ever more examples with different head profiles (faceted or flat), made by use of some variation of the pattern-welding technique.

The majority of the swords made by this technique should be dated in the period covering the second half of the IInd century and the first half of the IIIrd century. Finds of swords made in this way dating from the Ist century and first half of the second century are extremely rare. This pattern may to a certain extent be attributed to the current state of research. We must however take into account the possibility that as metallographic analysis progresses we shall find an increasing number of swords made by the pattern-welding technique dating from the earlier period, and especially find more swords made by this technology dating from the final phase of the Late Roman period.

BARBARA ZAWADZKA-ANTOSIK

Z PROBLEMATYKI POCHÓWKÓW DZIECIĘCYCH
ODKRYTYCH NA CMENTARZYSKU W CZEKANOWIE, WOJ. SIEDLECKIE

ИЗ ПРОБЛЕМАТИКИ ДЕТСКИХ ЗАХОРОНЕНИЙ, ОБНАРУЖЕННЫХ НА МОГИЛЬНИКЕ В ЧЕКАНОВЕ,
СЕДЛЕЦКОЕ ВОЕВ.

ON THE PROBLEM OF CHILD BURIALS EXCAVATED AT THE CEMETERY
AT CZEKANÓW, SIEDLCE VOIVODESHIP

WSTĘP

Tematem niniejszego opracowania są szkieletowe groby dzieci odkryte na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w obudowie kamiennej w miejscowości Czekanów, gm. Jabłonna Lacka, woj. siedleckie¹. Praca w założeniu ma stanowić przyczynek do szerszego przedstawienia w przyszłości zagadnień łączących się z dzieckiem w okresie wczesnego średniowiecza. Temat ten bowiem, jak dotąd, pozostaje na marginesie zainteresowań badaczy.

Na terenie osad, grodzisk i miast znajdujemy w czasie prac wykopaliskowych przedmioty, które odnosi się do dzieci, głównie części stroju i zabawki, ale jedyny bezpośredni kontakt z dzieckiem mamy na cmentarzyskach szkieletowych. Dlatego też informacje uzyskane z tych obiektów mogą stanowić przede wszystkim podstawę do szerszych uogólnień, popartych materiałem ze stanowisk osadniczych.

W literaturze grobom dziecięcym poświęca się większą lub mniejszą uwagę w opracowaniach monograficznych, natomiast w szerszych pracach na temat cmentarzysk zagadnienie to jest albo w ogóle pominięte, albo potraktowane dosyć powie-

rzecznie². Wynika to, jak sądzę, z braku dostatecznej ilości pewnych pochówków, których w stosunku do ogólnej liczby grobów jest mało, kości dzieci bowiem w złych warunkach zalegania szybciej ulegają rozkładowi. Dlatego też postanowiono jako osobny temat opracować pochówki dziecięce z Czekanowa, niezwykle cenne dla rozszerzenia naszej wiedzy o dziecku w okresie wczesnego średniowiecza. Wydaje się bowiem, że 60 grobów dzieci (z czego 42% zawiera inwentarze) może już stanowić podstawę do szukania pewnych prawidłowości, stawiania hipotez i wyciągania wniosków. Czy sprawdzą się one w dalszej konfrontacji z materiałem z innych cmentarzysk, trudno przewidzieć. W każdym razie będzie to na pewno jakiś obraz zagadnień w odniesieniu do terenu Podlasia, z którego dysponujemy bardzo wyczerpującym materiałem.

Opracowanie niniejsze nie jest monografią czekanowskich pochówków dziecięcych, w oparciu o nie podejmuje tylko próbę zastanowienia się nad

¹ Praca niniejsza stanowi zmienioną nieco i poszerzoną wersję pracy złożonej w czerwcu 1980 r. na Podyplomowym Studium Muzealnictwa i Konserwatorstwa Archeologicznego w Instytucie Archeologii U.W.

² M. Miśkiewicz: Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. VI, 1969, s. 241—273; L. Rauhut: Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. I, 1971, s. 471—472; H. Zoll-Adamikowa: Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski. Cz. II. Analiza, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1971, s. 9—161; K. Wachowski: Cmentarzyska doby wczesnopiastowskiej na Śląsku, „Prace Komisji Nauk Humanistycznych PAN”, nr 3, 1975, s. 9—142.

niektórymi zagadnieniami. Czy na podstawie grobów dzieci, inwentarzy w nich występujących i wieku pochowanych osobników, można określić pozycję dziecka w społeczeństwie i stosunek uczuciowy rodziców do dzieci? (stosunek dorosłych do następców sprowadza się przecież do problemu przyszłości danej społeczności). Czy występują różnice pomiędzy grobami osobników dorosłych i dzieci? Czy stosowane były te same zasady, zakazy i nakazy, jak w odniesieniu do osób starszych, mających wyrobioną pozycję — „zadomowionych” w rodzinie i społeczeństwie? I wreszcie, czy pochówki dziecięce z Czekanowa wnoszą jakieś nowe wartości poznawcze do ogólnej problematyki wczesnośredniowiecznych cmentarzysk szkieletowych, nie tylko z terenu Podlasia? Czy uchwytne w momencie zakończenia krótkiej drogi życia obraz dziecka, widziany poprzez wierzenia i obrzędowość, udzieli nam odpowiedzi na postawione pytania trudno przewidzieć, niemniej jednak warto podjąć tę interesującą próbę.

CHARAKTERYSTYKA OGÓLNA STANOWISKA

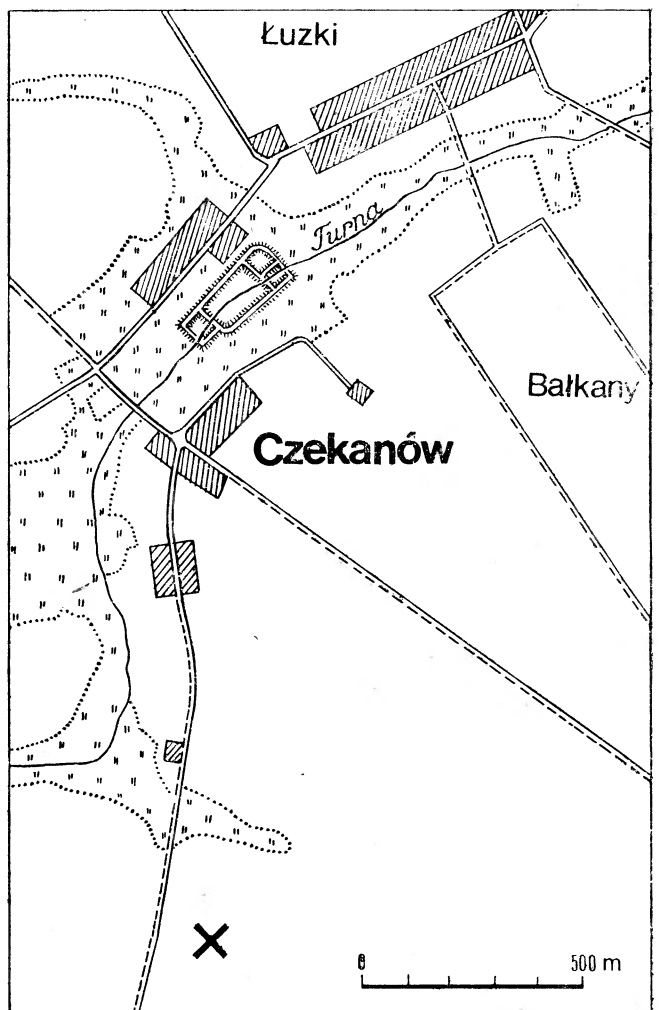
Lokalizacja. Wieś Czekanów leży w odległości około 120 km na wsch. od Warszawy na terenie gminy Jabłonna Lacka w woj. siedleckim³, na tzw. Podlasiu Zachodnim. Podlasie Zachodnie, określane również jako lewobrzeżne względnie przedbuskie, to teren leżący w widłach rzek Liwca i Bugu. Czekanów znajduje się blisko granicy z Podlasiem Wschodnim, którą stanowi rzeka Bug odległa od wsi o ok. 4 km na półd-wsch.

Stanowisko I — cmentarzysko wczesnośredniowieczne w obudowie kamiennej⁴, położone jest w odległości ok. 400 m na półd-wsch. od ostatnich zabudowań wsi, na piaszczysto-żwirowatym, niewielkim wzniesieniu (Ryc. 1). Miejsce to nazywane jest przez ludność „Tureckie Mogiły”, dawniej bardziej powszechną była nazwa „Kamienna Pasznia”, znana jeszcze starszym mieszkańcom Czekanowa. Stanowisko położone jest wśród pól uprawnych. Cmentarzysko zajmowało wierzchołek i stoki wzniesienia na obszarze ponad 40 arów. Pierwotnie obszar ten musiał być dużo większy, bowiem już w 1878 r. A. Kohn napisał: „...Czekanowskie cmentarzysko leży po prawej stronie drogi prowadzącej do Siedlec, na niewielkiej wyniosłości, która na skutek orania została zredukowana do powierzchni ok. 1/2 morgi”⁵. Cmentarzysko zostało bardzo zniszczone

³ Przed zmianą podziału administracyjnego kraju wieś ta wchodziła w skład powiatu Sokołów Podlaski.

⁴ W Czekanowie znajdują się jeszcze następujące stanowiska archeologiczne: st. II — kurhany o nieustalonej chronologii badane w 1918 r. przez K. Stołyhwę oraz osady otwarte, rozproszone, oznaczone roboczo jako st. III, z obiektami VII—VIII, X—XIII w., odkryte przez autorkę, która w latach 1973, 1976, 1980 i 1981 zbadała 11 z zarejestrowanych 24 jam, przekopując systematycznie 362 m² powierzchni.

⁵ A. Kohn: Vorhistorische Gräber bei Czekanów und Niewiadoma in Polen, „Zeitschrift für Ethnologie”, t. X, 1878, s. 255.

Ryc. 1. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Lokalizacja cmentarzyska

czone przez wydobywanie kamieni i zaorywanie nieużytku.

Historia badań. Pierwsze prace wykopaliskowe na terenie czekanowskiego cmentarzyska przeprowadził w 1878 r. B. Eichler, który przebadał 6 grobów⁶. W 1884 r. dwa dalsze zbadał T. Łuniewski⁷, a w 1891 r. wykopaliska w Czekanowie przeprowadzał archeolog rosyjski N. Jančuk⁸. W 1918 r. K. Stołyhwo, który prowadził badania wykopaliskowe w Łuzkach i Czekanowie (kurhany), wizytował cmentarzysko i zamieścił krótki jego opis w dzienniku badań kurhanów w Łuzkach. Określa on stanowisko mianem „Kamiennej Paszni”. W 1962 r. autopsję obiektu przeprowadził L. Rauhut. Stwierdził wtedy znaczny stopień zniszczenia i postępującą dewastację. Decyzja o przeprowadzeniu prac badawczych w Czekanowie zapadła w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie dopiero w 1969 r.

⁶ B. Eichler: Starożytne cmentarzyska w pow. sokołowskim, „Kłoso”, 1878, s. 221—222.

⁷ T. Łuniewski: Cmentarz starożytny w Czekanowie, pow. sokołowski w gub. siedleckiej, „Pamiętnik Filozoficzny”, t. IV, 1884, s. 377—379.

⁸ N. Jančuk: Neskolko slov po povodu acheologičesko-etnografičeskoj ekskursiji v siedleckuju guberniju v 1891 godu, „Pamiatnaja knižka sedleckoj gubernii za 1892”, s. 223—225 i 8 tabl.

W momencie podjęcia prac wykopaliskowych nie uprawiany był wierzchołek, fragment stoku zachodniego, południowego i północnego wzniesienia. W większości usunięte były kamienie obstaw i bruki. Poniszczona obudowa kamienna zachowała się tylko miejscami w partii płn.-wsch., zach. i płd.-zach. Teren nieuprawiany porośnięty był bujną trawą, krzakami i drobnymi drzewkami. Wiele dużych kamieni było obkopanych, przygotowanych do wydobywania, inne, potłuczone i ułożone w przyzmy, czekały na wywiezienie. Na całym terenie widoczne były wkopy i doły, a w partii płn. na powierzchni pola leżały wyorane kości szkieletów.

Stan obiektu nie rokował więc zbyt dużych nadziei, prace pomyślane zostały jako ratownicze i ograniczyć się miały do wyeksplorowania tej niewielkiej liczby grobów, która mogła się jeszcze zachować na terenie nie uprawianym, wydawało się bowiem, że na terenie ornym nie należy spodziewać się pochówków. Cmentarzysko sprawiło jednak dużą niespodziankę. Rozpoczęte w 1969 r. badania ratownicze przekształciły się w prace systematyczne, które bez przerwy trwały przez 9 lat do 1977 r. W latach 1978—1979 ekspedycja czekanowska nie otrzymała pieniędzy na prowadzenie prac. Zostały one podjęte w 1980 r. i kontynuowane w 1981 r. Badania prowadziła autorka niniejszego opracowania.

Ogółem w ciągu 11 sezonów wykopaliskowych, które łącznie trwały 14,5 miesiąca, przebadano systematycznie 2925 m² powierzchni cmentarzyska, wyeksplorowano 145 grobów szkieletowych i 3 ciałopalne, 80 jam z różnych okresów (trzcienieckich, łuzyckich oraz z VII—VIII w.), wydobyto około 1700 przedmiotów inwentarza.

Ograniczone fundusze na prowadzenie prac, zniszczenie obiektu i specyfika cmentarzyska spowodowały, że badania nie zostały jeszcze zakończone. Wystąpienie pochówków na różnych poziomach, niejednokrotnie głęboko wkopanych w calec, przemieszczenie przy wydobywaniu kamieni i zaorywaniu nieużytku zabytków i kości ze zniszczonych grobów płytkich, występowanie obiektów osadniczych z okresów wcześniejszych, spowodowało, że eksplorację należało prowadzić jak na obiekcie płaskim. Dodać należy trudności w eksploracji kompletnie zachowanych szkieletów z wyposażeniem, które w Czekanowie występują w znacznej ilości: np. odczyszczenie z drobnego żwirku i piasku takiego szkieletu i 260 małych paciorków. Wszystko to sprawia, że prace wykopaliskowe są niezwykle trudne i żmudne, wymagające uwagi, sumienności i skrupulatności⁹.

Jak wspomniano, badania wykopaliskowe nie zostały jeszcze zakończone, a mimo to już obecnie cmentarzysko czekanowskie jest najpełniej zbadanym, największym i najciekawszym obiektem tego typu na terenie Podlasia Zachodniego.

Charakterystyka cmentarzyska. Cmentarzysko w Czekanowie należy do typu rzędowych, szkieletowych wczesnośredniowiecznych cmentarzysk w tzw. obudowach kamiennych.

Założenie ich opiera się na planowym układzie poszczególnych grobów, które występują tuż koło siebie tworząc

⁹ Nie sposób wspomnieć o wszystkich znakomitych pracownikach czekanowskich, młodzieży i osobach starszych. Trzeba jednak wymienić Antoniego Bolestę, Mariannę Zawadzkiego i nieżyjącego już Stanisława Zawadzkiego, gospodarzy z Czekanowa, którzy przez wiele sezonów pracowali w ekspedycji i byli prawdziwymi miłośnikami archeologii.

rzędy zorientowane po osiach N—S i W—Z. Każdy grób miał zbudowaną z dużych kamieni obstawę w kształcie prostokąta i wewnątrz zabrukowane kilkoma warstwami drobnych kamieni. Według tej zasady konstrukcyjnej w miarę przybywania grobów cały teren wzniesienia został przykryty płaszczem kamiennym, z którego wyodrębniły się poszczególne pochówki¹⁰. Dawna nazwa miejscowa „Kamienna Pasznia — Kamienna Ziemia” — znakomicie określa ten typ obiektów.

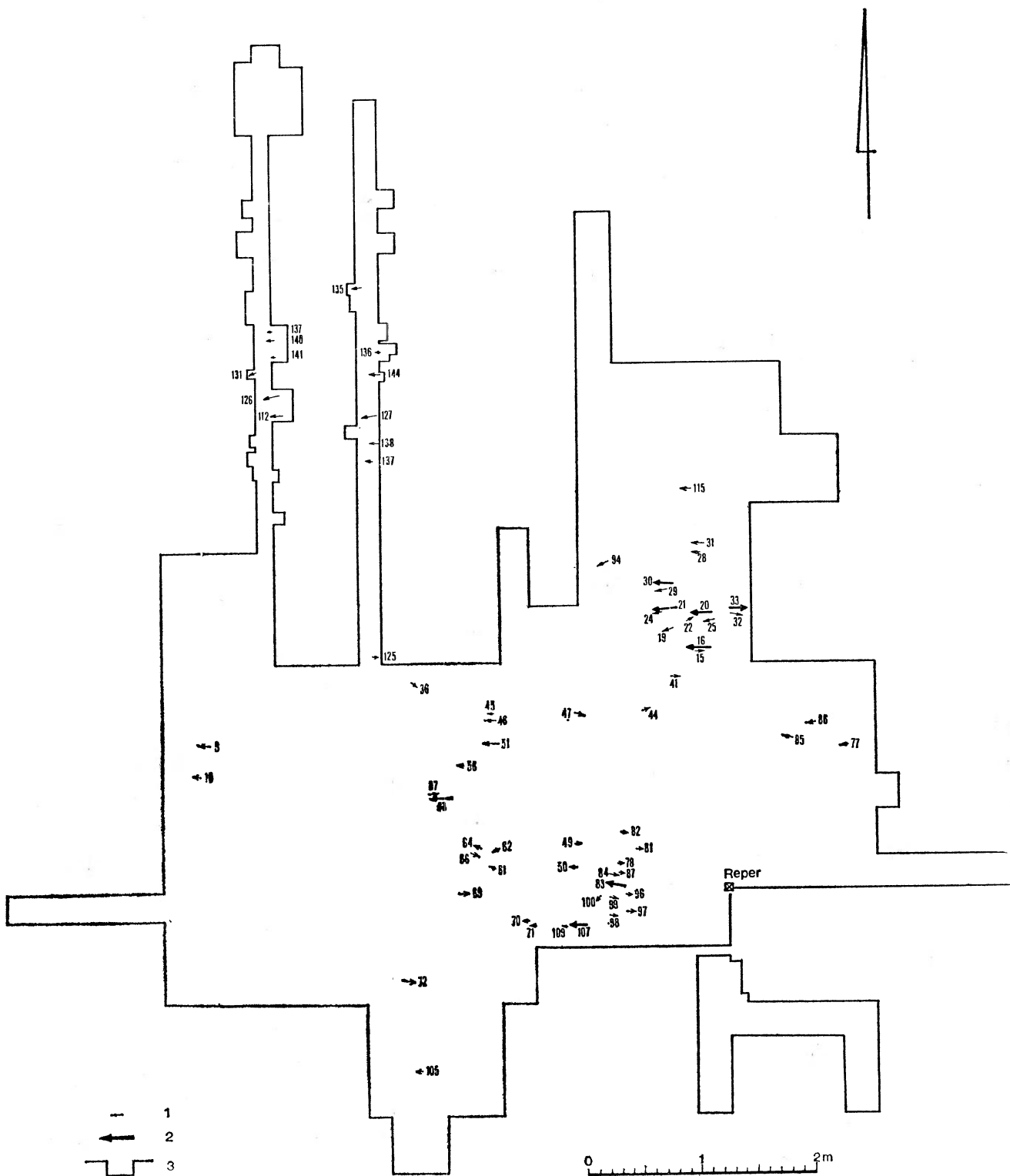
Obserwacja grobów czekanowskich pozwala wyróżnić, w zależności od głębokości złożenia nieboszczyka i sposobu jego przykrycia, dwa podstawowe typy grobów: 1. Groby podbrukowe, w których zmarły w trumnie drewnianej umieszczony jest w komórce grobowej powstałej przez ustawienie kamieni obstawy na ówczesnej powierzchni cmentarzyska (czyli na tzw. pierwotnym humusie) i przykryty kilkoma warstwami drobnych kamieni. W tym typie grobów szkielety występują bardzo płytko pod powierzchnią, niekiedy już na głębokości 10 cm, a średnio 20—30 cm¹¹. 2. Groby podbrukowe jamowe, w których zmarłego składano w wykopanej na głębokości od 40 do 120 cm jamie grobowej, zasypywano ziemią do poziomu powierzchni, ustawiano obstawę i zabrukowywano wewnątrz¹². W tej odmianie grobów zmarłych chowano na ogół bez trumien (fragmenty drewna i gwoździe żelazne wystąpiły tylko 4-krotnie). Dominują groby obstawowe, tylko w partii płd. i zach. obiektu stwierdzono kilka niezbyt wysokich, niedużych kurhanów, wkomponowanych w rzędowość cmentarzyska¹³. Analogicznie jak w grobach typu 1, trumna ustawiona była na powierzchni pola, nad nią sypano kurhan ziemny, który przykrywano drobnym brukiem z większymi kamieniami po okręgu. Około 62%/o

¹⁰ Tymczasem M. Miśkiewicz, która niestety dościsł dowolnie wykorzystwała przedstawione w Informatorach Archeologicznych wyniki badań w Czekanowie, w pracy: Mazowsze wschodnie we wczesnym średniowieczu, „Rozprawy U.W.”, 1981, s. 94 — pisze: „Nie stwierdzono na Mazowszu wschodnim zabrukowywania całej powierzchni cmentarzyska, co było zabiegiem powszechnie stosowanym na Mazowszu płockim i płońskim”. Zasada konstrukcyjna cmentarzysk w obudowach powodowała zabrukowywanie całej powierzchni zajętej przez groby. Potwierdzają to również przekazy źródłowe z końca XIX w. i to nie tylko w odniesieniu do Czekanowa, ale również do np. Niewiadomej, jak też informacje starych mieszkańców.

¹¹ M. Miśkiewicz: Mazowsze..., s. 94, pisze: „Bruki w obrębie obstaw nigdy nie dochodziły do poziomu pochówku, oddzielonego od nich warstwą ziemi” i „głębokość grobów wynosiła około 70 cm do 1 m”. Tymczasem jest regułą, że w płytkich grobach podbrukowych kamienie zawsze zalegają bezpośrednio na kościach, przykryta nimi bowiem była trumna. Groby występują już od głęb. 10 cm aż do ok. 140 cm od obecnej powierzchni ziemi.

¹² Pozwala to skorygować kolejne uwagi M. Miśkiewiczowej (Mazowsze..., s. 94), że niektóre groby nie były zabrukowane, tylko zasypane ziemią, co jest sprzeczne z zasadą konstrukcyjną. Obecny brak kamieni jest wynikiem zniszczeń. Również pogląd, że jamy grobowe były wybrane wewnątrz obstawy, jest dyskusyjny, gdyż w przypadku jam głębokich na 120 cm byłoby to zabiegiem praktycznie niewykonalnym. Najpierw kopano jamę, potem budowano czy dobudowywano obstawę.

¹³ Pozwala to skorygować ustalenia M. Miśkiewicz, że groby podkurhanowe nigdy nie występują na obiektach z grobami obstawowymi, por. M. Miśkiewicz: Mazowieckie..., s. 102. Podobnie było, jak się wydaje, na cmentarzysku w Łużkach, zbadanym przez K. Stolyhwę.

Ryc. 2. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Rozmieszczenie grobów dzieci i dzieci pochowanych z dorosłymi. Groby dziecięce (1). Groby dorosłych (2). Granica terenu zbadanego (3)

zmarłych zostało pochowanych w grobach typu 2, a 38% w grobach typu 1. I właśnie, mimo dużych zniszczeń grobów płytkich, dzięki występowaniu grobów jamowych udało się jeszcze odkryć na terenie cmentarzyska tak dużą ilość grobów, bowiem nawet na terenie znajdującym się pod uprawą, gdzie stosuje się głęboką orkę, zachowały się nieuszkodzone pochówki.

Obstawy grobowe w formie prostokąta miały wymiary wnętrza średnio 3×1,5 m. Do budowy używano dużych kamieni, które ustawiano blisko jeden obok drugiego, zwykle płaską stroną do wnętrza powstałej w ten sposób komory grobowej, którą zabrukowywano następnie 2—3 warstwami drobnych kamieni. Obstawy są albo jednostkowe, zbudowane tylko dla jednego grobu, albo obie dłuższe ściany, a niejednokrotnie i krótsze, stanowią jednocześnie ściany sąsiednich grobów. Obecność trumien potwierdzona jest w 28 grobach przez fragmenty zbutwiałego względnie spalonego drewna oraz gwoździe żelazne, których ilość jest różna, od 1 do 24 w jednym grobie¹⁴.

Jamy grobowe o kształtach na ogół prostokąta z zaokrąglonymi bokami mają od 50 cm do 2,5 m dł. i 25 cm do 1 m szer. Profile ich są dobrze czytelne, ściany boczne pionowe, niekiedy skośnie schodzące do płaskiego dna. Wypełnisko stanowi zazwyczaj szary piasek, niekiedy przemieszany z żółtym, z drobnymi węgielkami drzewnymi, czasem występują ułamki naczyń.

Z przebadanych 145 grobów szkieletowych — 60 było dziecięcych, z pozostałych w oparciu o przedmioty inwentarza i niepełną analizę antropologiczną można wyróżnić 27 grobów męskich i 42 kobiece. Płeć pozostałych 16 osobników dorosłych jest jeszcze, z powodu braku ekspertyzy i zabytków, nieokreślona. Zmarłych składano do grobu głowami w kierunku zachodnim — 93 przypadki lub wschodnim — 44 przypadki, w 8 nie udało się ustalić kierunku ułożenia szkieletu z powodu zniszczenia grobu i przemieszania kości. Na całym terenie cmentarzyska orientacja nie łączy się ani z płcią, ani z wiekiem pochowanych osobników.

Stan zachowania kości szkieletów jest na ogół dobry, a w wielu przypadkach doskonały, wyeksplorowane zostały bowiem kompletnie zachowane szczątki ludzkie. Zalegały one w większości w piasku ze żwirem, tylko w partii zachodniej, gdzie występuje podłoże gliniaste, kości zachowały się słabiej. Doskonałe warunki glebowe nie spowodowały rozkładu szkieletów dziecięcych i dzięki temu zachowała się na terenie czekanowskiego cmentarzyska tak znaczna ilość pochówków dzieci.

ANALIZA GROBÓW DZIECIĘCYCH

Przed przystąpieniem do omawiania pochówków dziecięcych należy podać jeszcze kilka informacji. Analizę antropologiczno-odontologiczną wykonały: doc. dr hab. Alina Wiercińska z Pracowni Antropologicznej Państwowego Muzeum Archeologicznego i dr Jadwiga Wronka z Akademii Medycznej w Warszawie. Na załączonym planie (Ryc. 2) przedstawiono rozmieszczenie grobów dziecięcych i pochówki osobników dorosłych związane z zespołami. Groby oznaczano numerami w

miarę występowania, prace wykopaliskowe w poszczególnych sezonach, uzależnione od aktualnych upraw, prowadzone były w różnych partiach cmentarzyska.

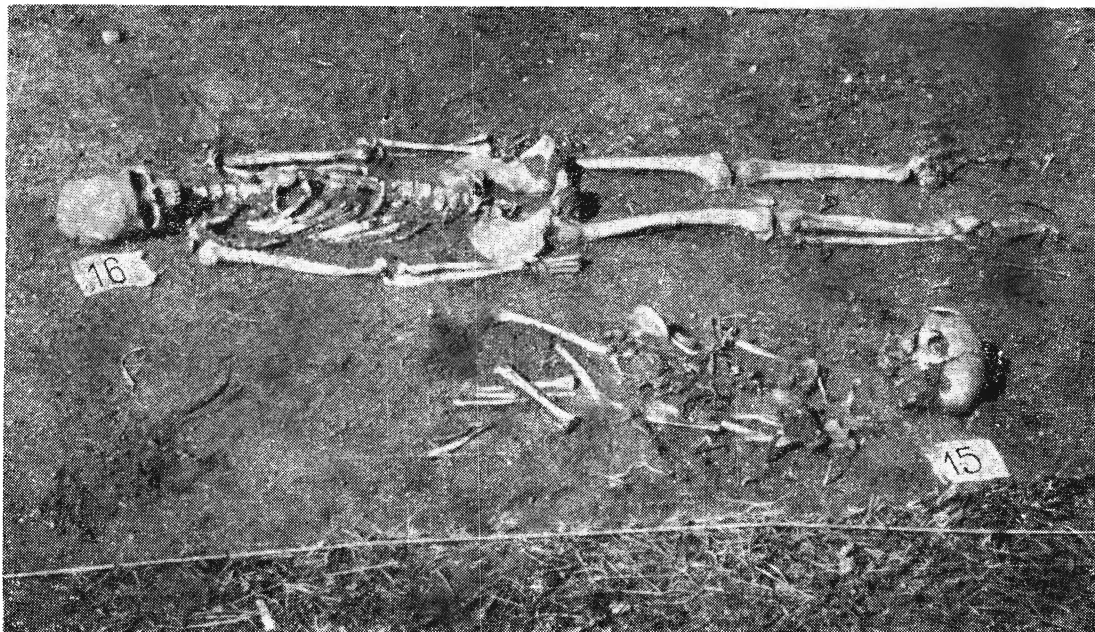
W tabeli I przedstawiono zestawienie grobów dziecięcych odkrytych w ciągu 11 sezonów wykopaliskowych. Uwzględniono w niej prawie wszystkie podstawowe informacje na temat pochówków, potrzebne do tego typu opracowania. Inne dane, jak np. głębokość występowania szkieletów, lokalizacja wyposażenia, zostaną omówione w dalszej części pracy. Sporo informacji dostarczają również załączone zdjęcia (Ryc. 3—17, 19—22), a wszystkie najważniejsze i najciekawsze przedmioty wyposażenia zostały opublikowane (Tabl. I—III oraz ryc. 18 i 23).

Układ i formy grobów. Na obecnym etapie opracowania całości materiałów nie jest możliwe dokonywanie ściślejszych obliczeń liczby pochówków. Po opracowaniu szkieletów osobników dorosłych i kości z poniszczonych grobów, uwzględnieniu rozrzutu zabytków luźnych i ilości pochówków wyeksplorowanych przez innych archeologów, zwiększy się ogólna liczba grobów i bardziej zostaną uzupełnione w obu kierunkach rzędy cmentarzyska. Dlatego też obecnie omawiając układ grobów na stanowisku można oprzeć się wyłącznie na pochówkach pewnych.

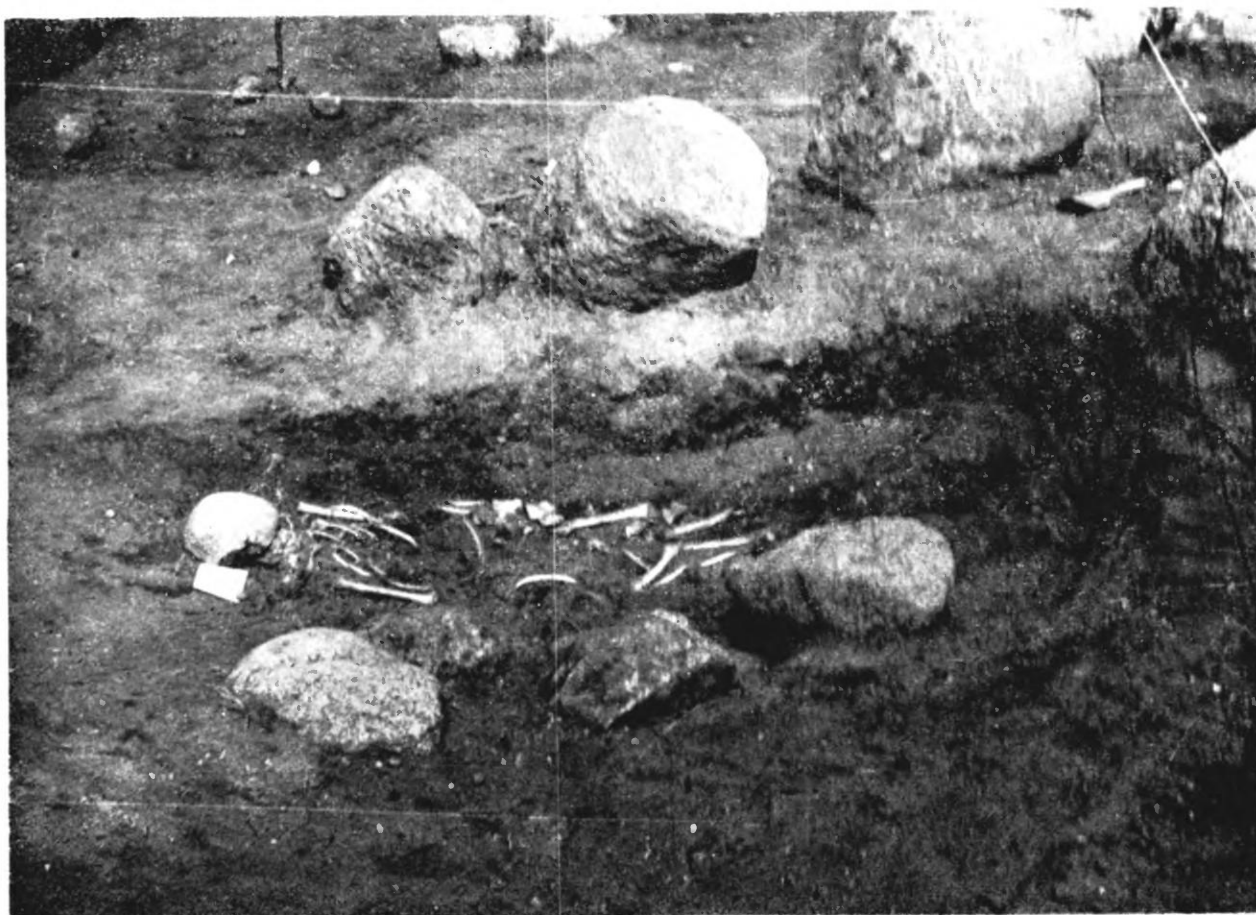
Groby dziecięce występowały na całym terenie cmentarzyska umieszczone w rzędach pomiędzy grobami osobników dorosłych (Ryc. 2). Jak wynika z rozmieszczenia pochówków, największą ich koncentrację obserwuje się w partii centralnej, a następnie pñ.-wsch. i pñ.-zach. a w obrębie nich skupiska mniejsze. W partii zach. i pñ.-zach., położonej u podnóża i na skłonie wzniesienia, wystąpiły tylko 4 groby dzieci (nr nr 9, 10, 72, 105). Podłoże na tym odcinku jest gliniaste i wszystkie szkielety są słabo zachowane. Można więc przypuszczać, że w tym rejonie część kości dziecięcych uległa rozkładowi. Mogło być również więcej pochówków w partii centralnej i północnej, gdzie na skutek usunięcia obstaw i bruków występują duże zniszczenia grobów płytkich.

W pñ.-zach. partii cmentarzyska wystąpiło 13 grobów dzieci na 17 osobników dorosłych, w zach. 2 groby dzieci i 22 dorosłych, w pñ.-zach. 2 groby dzieci i 11 grobów dorosłych, w partii centralnej 29 dziecięcych i 19 osobników dorosłych, w pñ.-wsch. 11 dziecięcych i 13 dorosłych oraz we wsch. 3 dziecięce i 3 osobników starszych. Do dalszych obliczeń grupy ludzkiej może być pomocna liczba grobów odsłoniętych w 1970 r. w pñ. partii cmentarzyska. Teren ten był bowiem najmniej uszkodzony i zachowały się, wprawdzie nieco zniszczone, wszystkie groby płytke. Na przestrzeni 126 m²

¹⁴ M. Miśkiewicz: podaje, że maksymalna ilość gwoździ wynosi 4 sztuki, por. Mazowsze..., s. 99.

Ryc. 3. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Grób podwójny, dziecka w wieku 3—4 lat i kobiety

Ryc. 4. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Grób 19, dziecka w wieku 6—7 lat

Ryc. 5. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Grób 21, kobiety, zniszczony przez położony głębiej grób 24, dziecka

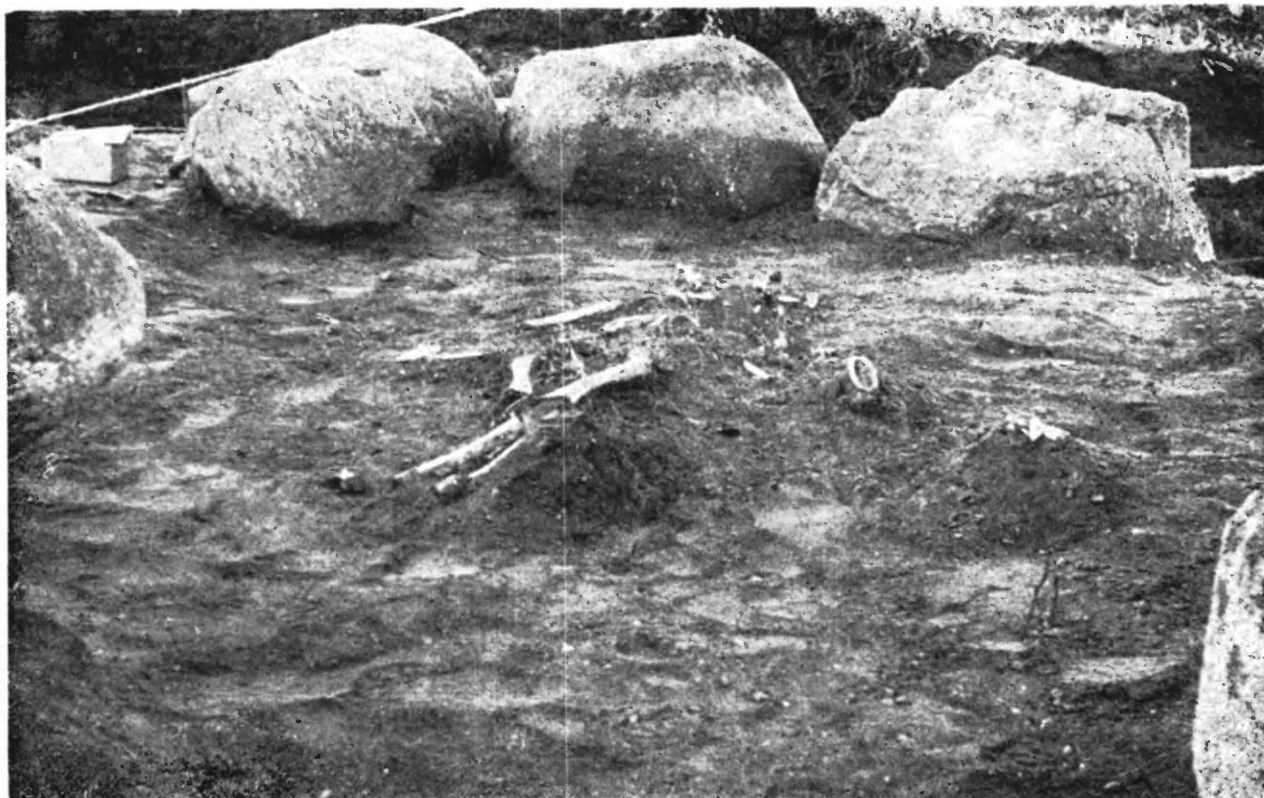

Ryc. 6. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Grób 24, koło stóp dziecka jajko kurze

wystąpiło 19 grobów, z czego 9 dziecięcych. Przyjmując, że na tym odcinku nie było więcej pochówków, obserwujemy prawie równowagę pochówków dziecięcych i osobników dorosłych. Temat ten jest dosyć skomplikowany i nie można go oczywiście tak jednoznacznie traktować. Wejdą tu bowiem zagadnienia wieku dzieci i osobników dorosłych, liczba pokoleń, różno- i jednoczasowość pochówków, kwestia epidemii i inne. Tak więc szerzej będzie się można zająć tym tematem dopiero w opracowaniu całości zagadnień związanych z czekanowskim obiektem.

Jak wspomniano, w rozmieszczeniu grobów dziecięcych można zaobserwować kilka skupisk. W partii płn. wyodrębnia się skupisko 7 grobów położonych w trzech rzędach (nr nr 15, 19, 22, 24, 25, 29, 32), a w partii pld. interesująco rysuje się skupienie 20 grobów, wskazujące na lokalizację jakby sektora dziecięcego. Występuje tu bowiem na przestrzeni ok. 25 m² 10 grobów (nr nr 78, 81, 82, 84, 87, 96, 97, 98, 99, 100), rozdzielonych grobem 83 — starej kobiety. Na zach. od nich w innych rzędach znajdują się groby 49, 50, 70, 71, 109 i nieco bardziej na zach. 61, 62, 64, 66, 69. Poza wspomnianym grobem 83 w tym rejonie odkryto jeszcze tylko dwa groby osobników dorosłych — 107 i 108. W większej ilości zachowało się jeszcze w normalnym układzie w różnych rzędach 13 grobów w płn.-zach. partii cmentarzyska.

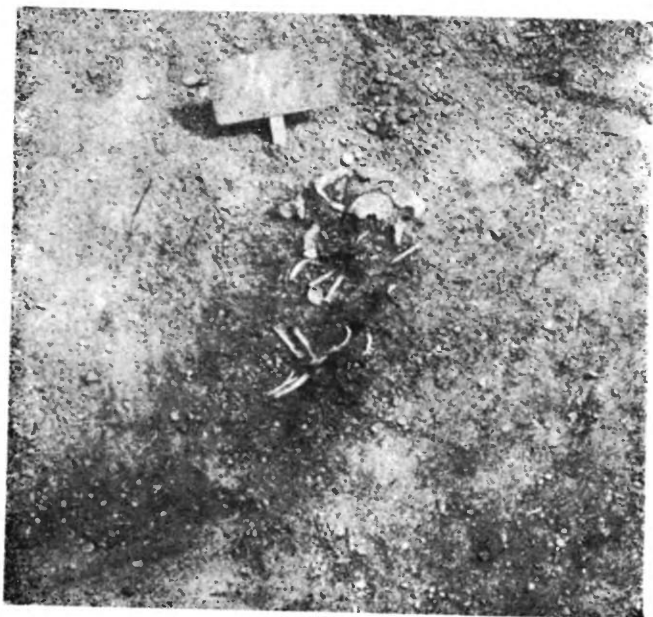
Jak wynika z zestawienia grobów (tabela I) — 10 dzieci zostało pochowanych w płytkich grobach podbrukowych typu I (Ryc. 3, 7, 16), a 50 w gro-

Ryc. 7. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Grób 31

Ryc. 8. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Grób 32, dziecka (z prawej) i grób 33, kobiety

Ryc. 9. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Grób 44, niemowlęcia 6-miesięcznego

Ryc. 10. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Grób 45, płodu lub noworodka

bach z zagłębioną jamą grobową typu 2. W liczbie tych ostatnich występują dwa groby 19 i 109 (Ryc. 4, 17) z płytką jamą. Wszystkie pozostałe mają jamy głębsze, a nawet bardzo głęboko wkopane w calec (Ryc. 6, 8, 20).

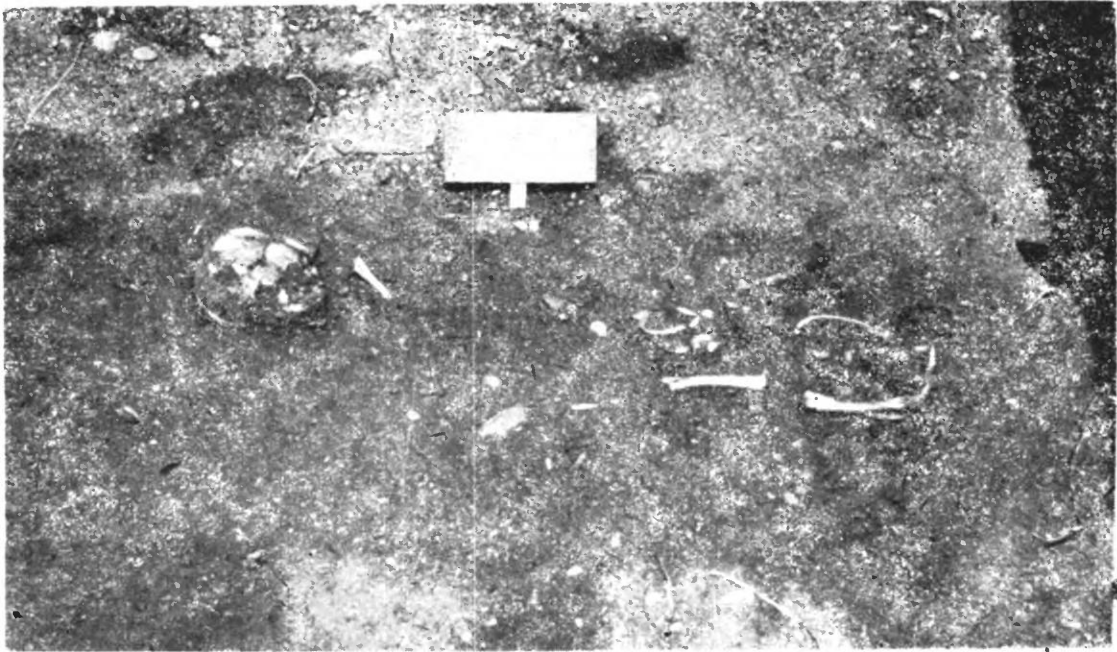
Powstaje pytanie, dlaczego jednych zmarłych grzebano w grobach głębokich, a innych w płytkich. Odpowiedź nie jest prosta, myślę jednak, że mogło się to łączyć między innymi np. z porą ro-

ku, w której chowano zmarłych. W zimie wykopanie głębokiego grobu mogło być utrudnione i łatwiej było pogrzebać zmarłego w płytkim grobie podbrukowym.

Wiek zmarłych dzieci. W tabeli 1 przedstawiono wyniki ekspertyzy antropologiczno-odontologicznej szczątków kostnych dzieci odkrytych na terenie czekanowskiego cmentarzyska. Jest ona dosyć szczegółowa, tylko bowiem jedno dziecko zostało określone ogólnie jako *infans I*, wszystkie pozostałe mają podane możliwie dokładnie miesiące czy lata. Dla ustalenia wieku zwłaszcza małych dzieci, duże znaczenie miały określenia zębów. W oparciu o wyniki ekspertyzy można przedstawić następujące procentowe zestawienie śmiertelności dzieci w poszczególnych grupach wieku:

od poczęcia do 1 roku życia	— 30%
od 1 roku do 2 lat życia	— 23,3%
od 2 lat do 4 roku życia	— 20%
od 4 do 7 roku życia	— 11,7%
od 7 do 10 roku życia	— 10%
od 10 do 12 roku życia	— 5%

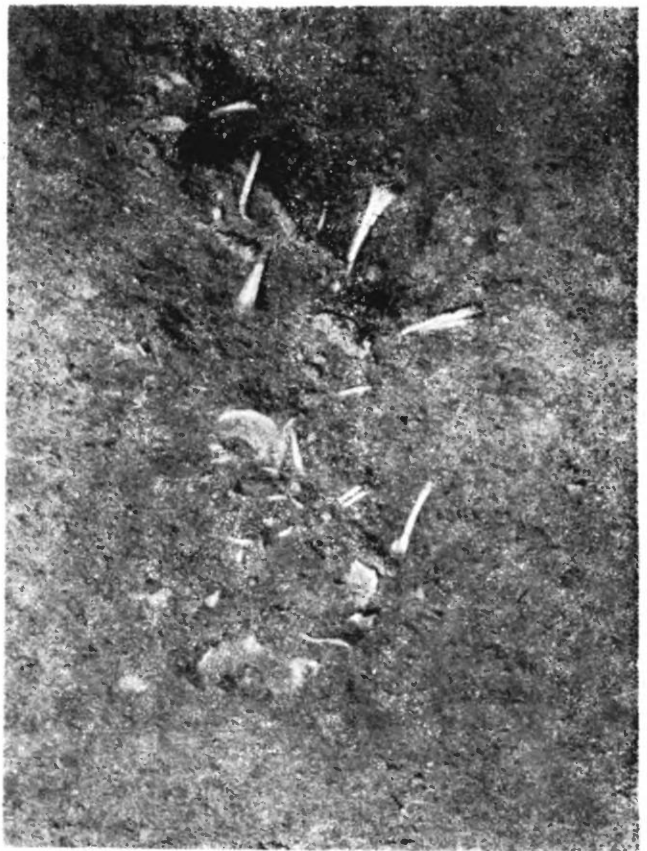
Z zestawienia tego wynika, że w miarę wzrostu dzieci procent zgonów maleje. Dużą śmiertelność noworodków i niemowląt powodowały trudne warunki sanitarne, a dzieci od 1 do 4 roku życia — najprawdopodobniej choroby zakaźne wieku dziecięcego. Widzimy bowiem w tym przedziale wieku bardzo duży procent zgonów — aż 43,3. W następnej grupie od 4 do 7 lat występuje już widoczny spadek, który na nieco tylko mniejszym poziomie utrzymuje się do 10 roku życia, by zmniejszyć się o połowę w ostatniej grupie wieku dzieci. Obraz ten dla pochówków dziecięcych wydaje się być prawidłowy, szkoda tylko, że nie można go na obecnym etapie badań porównać z innym stanowiskiem, brak jest bowiem ustaleń i szczegółowych analiz tak dużej ilości grobów z innego obiektu. Zresztą występujące najczęściej w opracowaniach określenia typu *infans I*, *infans II* tylko w przybliżeniu orientują w wieku dziecka, co ogromnie zubaża i utrudnia możliwość wszelkich ustaleń nie tylko na temat śmiertelności, ale również szerszych wniosków, które mogą wynikać z analizy np. jam grobowych czy inwentarzy (wróć do tego w dalszej części pracy). Prześledzenie następnych etapów śmiertelności grupy związanej z cmentarzyskiem będzie możliwe po zakończeniu badań. Już obecnie można jednak wspomnieć, że występuje spora liczba osobników starych, co wskazywałoby, że te pierwsze selekcje naturalne eliminowały słabszych osobników. Jako ciekawostkę można podać, że ludność zamieszkująca ten teren współcześnie jest na ogół długo ży-

Ryc. 11. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Grób 50, widoczny zarys jamy grobowej

Ryc. 12. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Grób 66, dziecka ok. 1,5 r., w pozycji na lewym boku

Ryc. 13. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Grób 78, płodu ludzkiego

jąca, co można prześledzić na terenie cmentarzy w Czekanowie i Jabłonnie Lackiej.

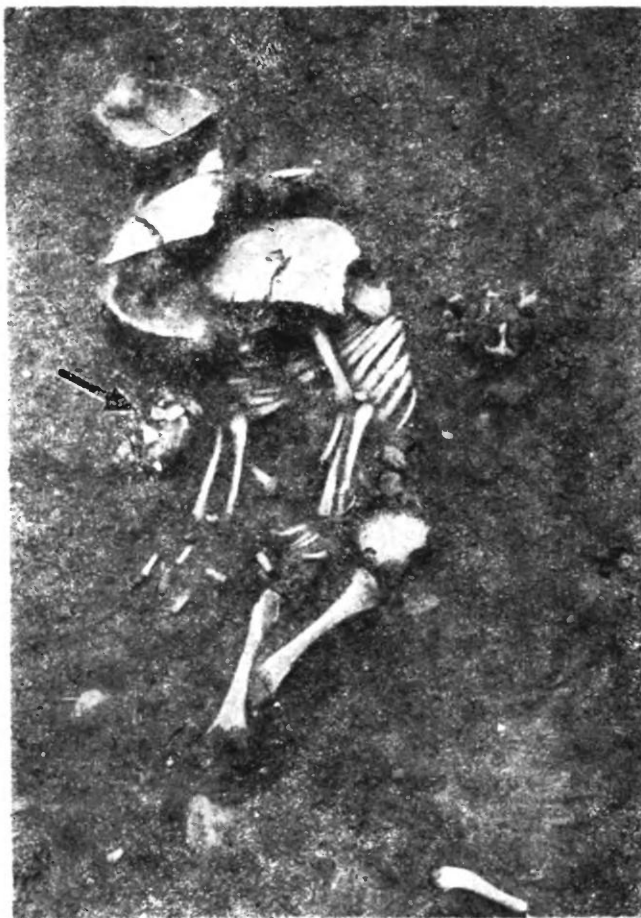
Jamy grobowe. Na 50 grobów 2 typu jamy grobowe stwierdzono w 47 przypadkach (Tabela I). Występowały na różnych głębokościach, nie zawsze były dobrze czytelne, czasami chwytało zarys prawie bezpośrednio nad szkieletem (Ryc. 11). Głębokość jam, z uwagi na zniszczenie, wahała się od 20 do 120 cm. Wymiary jam zamykają się w skrajnych granicach od 50 cm do 2 m długości i 30 cm do 1 m szerokości.

Zmarłych składano na ogół w centralnej części jamy grobowej i ze wszystkich stron szkieletu występowała 10—20 cm wolna przestrzeń. Niekiedy jednak obserwuje się zmniejszone jamy, w których dziecko jest prawie wciśnięte w obręb zagłębienia, jak też jamy z dużym zapasem przestrzeni za czaszką i nogami. Zmniejszone jamy wystąpiły np. w grobie 97 — 6-letniego dziecka (70×40 cm), 66 — 1,5-rocznego złożonego w pozycji na boku (70×55 cm), 109 — 6-miesięcznego (30×55 cm), a zwiększone w grobach 81 — 7-miesięcznego płodu (100×50 cm), 86 (190×100 cm) i 115 (200×100 cm) — 4-letnich dzieci. Z porównania wielkości jam grobowych z wiekiem pochowanych w nich dzieci wynika, że zasadniczo długość jam uzależniona jest od wieku, a więc i wzrostu osobników, tj. im starszy, tym większa jama. Występują pewne powtarzające się długości, które zdają się być charakterystyczne dla danego wieku zmarłych. I tak dla płodów właściwa długość jamy wynosi 50 cm, dla noworodków i niemowląt do 1 roku — od 60 do 100 cm, od 1 r. ż. do 2 lat — 105 do 140 cm, od 110 do 140 cm dla dzieci w wieku 3 do 6 lat i od 7 do 14 lat — 180 do 200 cm.

Jak wynika z powyższego, stopniowe powiększanie się jam grobowych obserwujemy od płodów do dzieci w wieku do ok. 4 roku życia, z tym, że już w wieku 4 lat zaczynają występować „dorosłe” jamy grobowe (dł. jam osobników dorosłych wynosi od 180 do 250 cm), które stają się zasadą w wieku od 7 do 14 lat. Ustalenia te są niezwykle interesujące i warte prześledzenia na szerszym materiale porównawczym. Mają bowiem ogromne znaczenie dla interpretacji grobu w przypadku braku kości, które nie zachowały się z powodu złych warunków glebowych. Wypadki takie notowane są na cmentarzyskach wczesnośredniowiecznych (np. na Podlasiu Wschodnim). Duża jama grobowa i „dorosłe” inwentarze (będzie o tym mowa w dalszej części pracy) mogą prowadzić do mylących wniosków na temat płci pochowanych osobników (kobieta, mężczyzna), wysuwania hipotez o grobach symbolicznych (jama bez kości i zażytków), a w dalszej konsekwencji do błędnych ustaleń ilościowych przy obliczaniu wielkości gru-

Ryc. 14. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Grób 84, dziecka w wieku ok. 3 lat

Ryc. 15. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Grób 87, niemowlęcia. Z lewej, w partii środkowej — skorupki jajka

py ludzkiej związanej z danym cmentarzyskiem. W świetle więc materiałów czekanowskich należy z dużą ostrożnością podchodzić do wszelkich tego typu zagadnień klasyfikacyjnych.

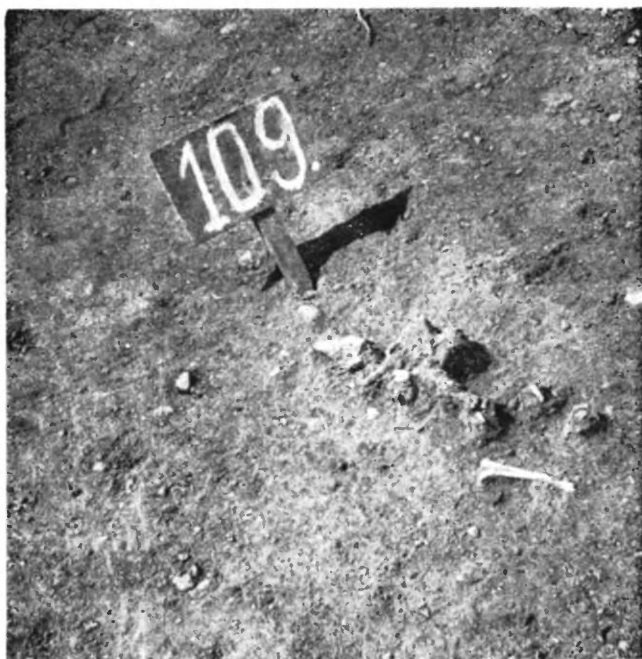
Trumny. Elementy trumien wystąpiły w 8 grobach: sześciu typu 1 i dwóch typu 2 (tabela I). Trumny łączą się generalnie z płytkimi grobami podbrukowymi, gdyż grób 19, typu 2 wystąpił także w płytkiej jamie grobowej. Ułamki drewna odkryto w dwóch grobach: 10 — pod czaszką szkieletu i 32 — z boku jamy grobowej, powyżej kości. W pozostałych stwierdzono gwoździe żelazne w ilości od 1 do 3 sztuk. Liczba gwoździ w grobach dziecięcych jest taka sama jak w większości grobów osobników dorosłych (od 1 do 4, tylko bowiem w trzech przypadkach wystąpiło w nich 15, 20 i 24 sztuki). Rozmieszczenie gwoździ w grobach dzieci przedstawia się następująco: jeden znajdował się od strony czaszki (gr. 27), przy dwóch gwoździach — jeden w rejonie czaszki, drugi koło stóp (gr. 19, 28), trzech — dwa w rejonie czaszki, jeden koło nóg (gr. 105) albo odwrotnie (gr. 31, 69). Gwoździe na ogół są dosyć masywne z charakterystyczną, zagiętą główką (Tabl. III, 1,5). Gwoździe nie symbolizują tylko przybicia wieka czy dna trumny, ale były faktycznie wbijane w drewno. Wskazują na to, wielokrotnie stwierdzone, kawałki drewna związane z żelazem przez tlenki. Słoje zawsze układają się poziomo. Stwierdzono również gwoździe tkwiące w ziemi główkami do dołu z końcami pionowo do góry (grób 31), co świadczy o tym, że łączyły dno ze ścianką boczną, znaleziono je bowiem na poziomie położenia szkieletu. Fakt występowania gwoździ na dwóch poziomach, nad i na poziomie ułożenia zmarłego wskazuje, że przybijano zarówno wieka jak i dna, pośrodku krótszych ścian trumny, względnie, w przypadku większej ilości, koło narożników. Liczba gwoździ jest jednak w przeważającej większości grobów niezbyt duża, co wskazuje, że poszczególne elementy trumien musiały być łączone w inny sposób. Temat ten jest interesujący i szczegółowiej będzie go można przedstawić w monografii cmentarzyska.

Dlaczego jednych zmarłych chowano w trumnach, a innych bez nich? Pomijając zagadnienia wierzeń i rytuału pogrzebowego myślę, że stosowanie trumien w grobach płytkich można łączyć z ochroną grobu i pozostałych przy życiu. Nieboszczyk złożony w trumnie i przykryty kamieniami był wystarczająco zabezpieczony przed dzikimi zwierzętami, a ludność przed ewentualną zarazą. Kwestie te automatycznie rozwiązywały groby głębokie i stosowanie trumien w większości przypadków nie było konieczne.

Groby pojedyncze i zespoły. W Cze-

Ryc. 16. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Grób 105, w obstawie grobowej, po zdjęciu bruku

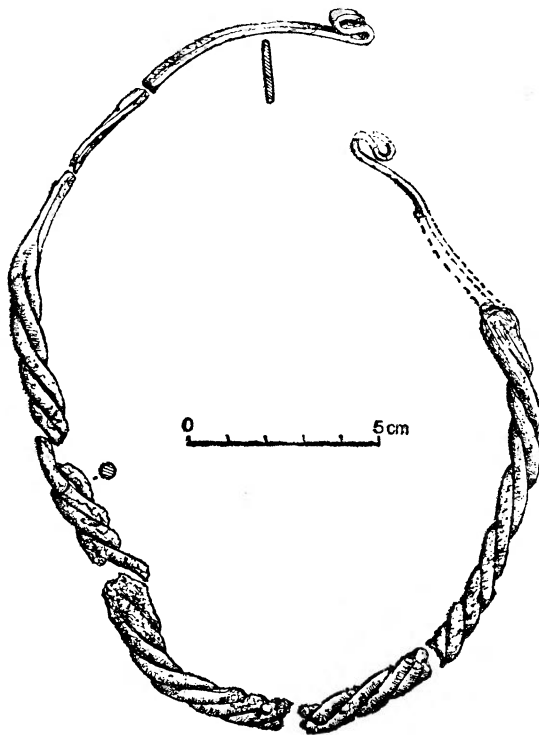

Ryc. 17. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Grób 109, niemowlęcia, poniżej grobu 107 — mężczyzny

kanowie wystąpił tylko jeden grób podwójny¹⁵, jednoczasowy, kobiety z dzieckiem — 15 i 16 (Ryc. 3). We wszystkich pozostałych przypadkach, mimo obecności zespołów dwóch lub trzech grobów, stosowana była zasada grobu jednostkowego. Dotyczy to zarówno grobów płytkich, jak też jamowych. Jak już wspomniano, groby dzieci umieszczone są prawidłowo w rzędach, pomiędzy grobami osobników dorosłych. Na kulminacji wzniesienia zwiększona ilość grobów wskazuje na lokalizację być może sektora dziecięcego, względnie jest to rezultat epidemii.

Układ grobów i różnice w głębokości ich występowania pozwalają wydzielić 11 zespołów podwójnych i jeden potrójny (tabela I), na które składają się 2—3 groby w obrębie jednej obstawy, zapewne różnoczasowe. Głębokość zalegania pochówków, zachodzenie jam grobowych na siebie wskazuje, że mamy do czynienia z grobami jedno- lub różnoczasowymi. Wydaje się jednak, że groby podwójne głębokie powinny być jednoczasowe. Wykopanie bowiem głębokiej jamy w obrębie istniejącej już obstawy grobowej bez zniszczenia pochówku znajdującego się głębiej i bez spowodowania zawalenia się czy obsunięcia dużych i ciężkich kamieni obstawy, byłoby bardzo utrudnione. Nie odnotowano ani jednego przypadku zniszczenia jednego grobu głębokiego przez drugi. Może więc te 20—30 centymetrowe różnice głębokości, które sugerują różnoczasowość pochówków, są względne i pogrzeb obu osobników odbył się w tym samym czasie, nawet w przypadku częściowego nakładania się jam. Temat ten wymagać będzie jeszcze szczegółowej analizy przy opracowaniu całości cmentarzyska.

Zespoły podwójne zawierają szczątki kostne albo dwojga dzieci (groby: 45—46, 64—66, 70—71, 84—87, 99—100; ryc. 2, 10, 12, 14, 15), albo dziecka i kobiety (groby: 15—16, 21—24, 32—33, 63—67 ryc. 5, 6, 8), względnie dziecka i mężczyzny (groby 107—109), czy dziecka i osobnika młodego (groby 29—30). Zespół potrójny zawierał szczątki dwojga dzieci i kobiety (groby 20—22—25). Jak już wspomniano, tylko zespół 15—16 — dziecka w wieku 3—4 lat i kobiety — jest normalnym grobem podwójnym. W obrębie jednej obstawy, na jednym poziomie blisko siebie, wystąpiły dwa szkielety, prawdopodobnie matki i dziecka. Wszystkie pozostałe zespoły charakteryzują się tym, że każdy zmarły został złożony w osobnej jamie, względnie jeden w głębszym grobie jamowym, a

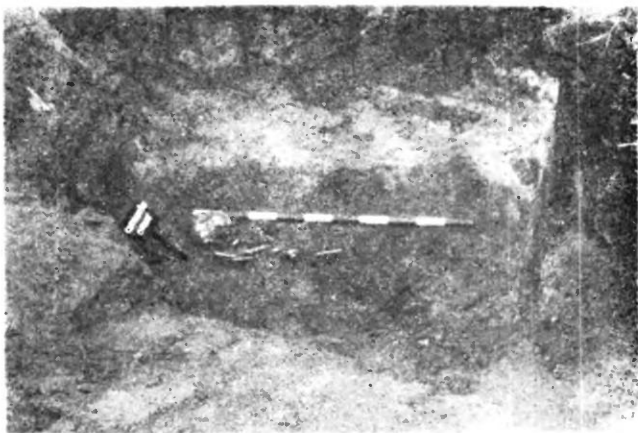

Ryc. 18. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Naszynnik z cyny z grobu 100

Ryc. 19. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Grób 126, dziecka w wieku ok. 12 lat

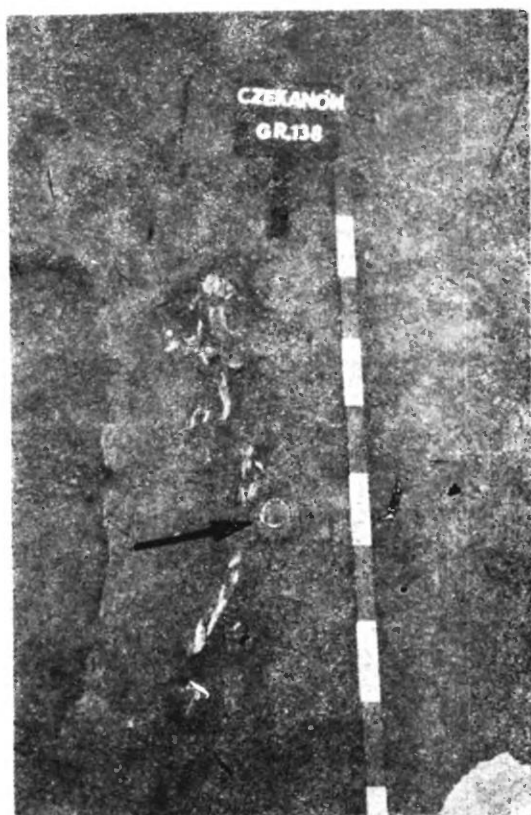
¹⁵ W sezonie wykopaliskowym 1981 r. odkryto drugi grób zbiorowy — potrójny ze szkieletami 3 mężczyzn. Widoczne na kościach cięcia ostrymi przedmiotami wskazują na gwałtowną śmierć pochowanych osobników.

Ryc. 20. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Grób 136, dziecka 2-letniego, w głębokiej jamie grobowej

Ryc. 22. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Grób 142, dziewczynki 7—8-letniej. Szkielet doskonale zachowany

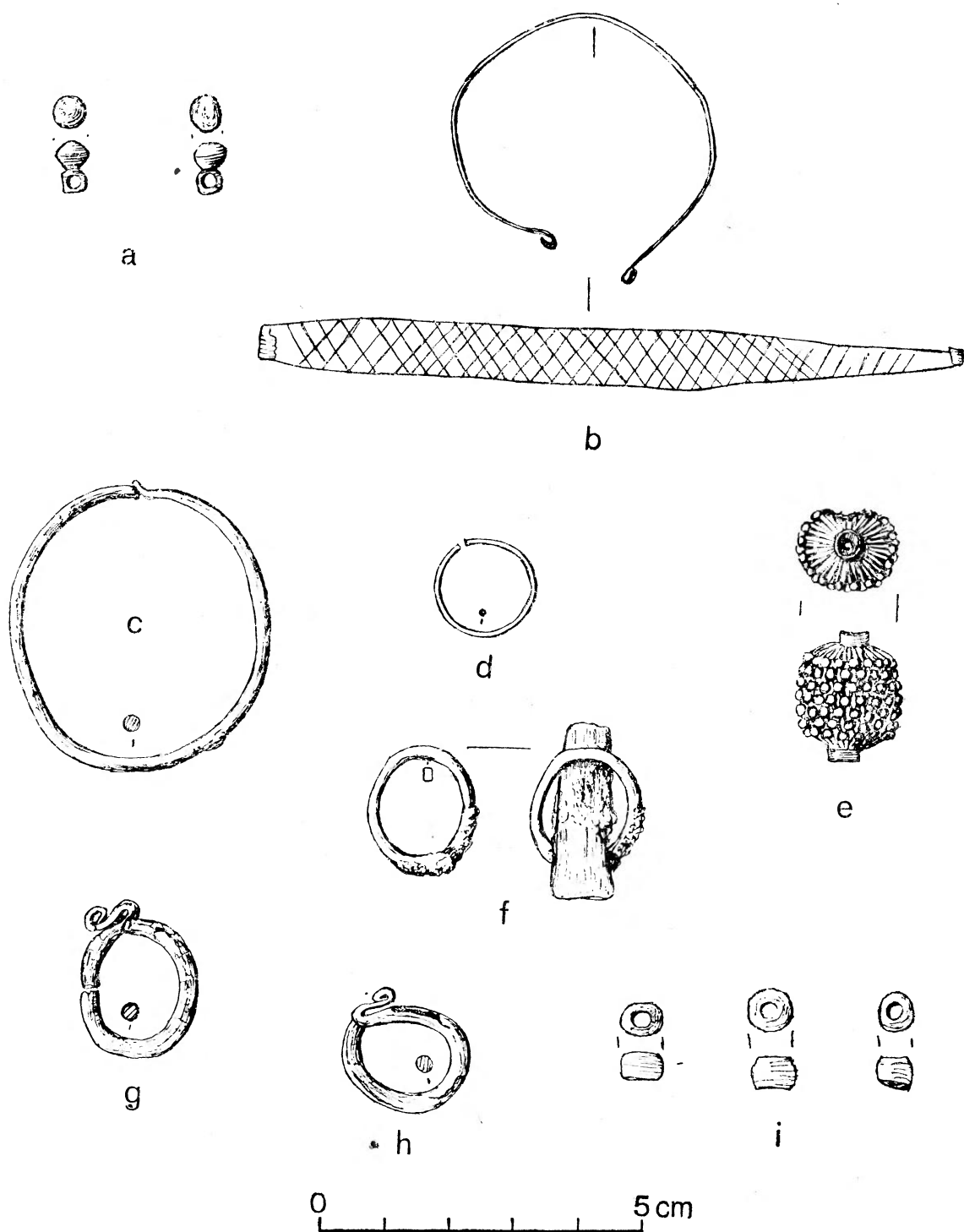
Ryc. 22. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Grób 138, dziecka w wieku 1,5—2 lat. Z prawej strony bransoletka z brązu

sposób na skutek braku miejsca w obstawie na wykopanie jamy w kierunku E-W. Z grobów podwójnych osobników dorosłych i dzieci na uwagę zasługuje zwłaszcza grób 24, który wystąpił w głębokiej jamie grobowej i zniszczył płytki grób kobiety 21. Jest to jedyny przypadek zniszczenia grobu osobnika dorosłego przez grób dziecka i grobu płytkiego przez grób głęboki. Czytelnym przykładem jednoczasowych grobów w osobnych jamach i jednej obstawie (zbyt bliskie odległości wykluczają dwie obstawy), są zespoły 29—30 i 32—33 (Ryc. 8).

Na terenie cmentarzyniska czekanowskiego nie odnotowano ani jednego przypadku pochowania kobiety w ciąży czy zmarłej w czasie porodu. Trudno jednak przyjąć, że wypadki takiej śmierci nie zdarzyły się w tym czasie. Stosowano się więc zapewne do nakazów zwyczajowych, a potem może i kościelnych, zgodnie z którymi dziecko należało wydobyć z łona zmarłej matki i pochować dopiero w przypadku stwierdzenia jego śmierci¹⁶. W Czekanowie nie stwierdzono również ani jednego przypadku pochowania kobiety i noworodka w je-

¹⁶ Ks. M. Nowodworski: Encyklopedia kościelna, t. III, 1874, s. 422; H. Biegeleisen: Matka i dziecko w zwyczajach, obrzędach i praktykach ludu polskiego, Lwów 1927, s. 97, 101—103.

drugi w płytkim, podbrukowym. W tabeli I podano, które groby wydają się być jedno-, a które różnoczasowe. Interesujący jest np. zespół 99—100, w którym grób 100 wydaje się młodszy od grobu 99. Oba musiały znajdować się w obrębie jednej obstawy. Jama grobu 99 usytuowana jest w kierunku E-W, a grobu 100 w kierunku S-W. Ten ostatni sprawia wrażenie usytuowanego w ten

Ryc. 23. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Grób 126: guzki z brązu (a). Grób 138: bransoleta z brązu (b). Grób 139: kabłączek z brązu użyty jako bransoletka (c). Grób 140: kółeczko z brązu (d). Grób 142: paciur z brązu (e), pierścionek z brązu (f), kabłączki z cyny (g—h), paciorki szklane (i)

dnym grobie. Płody (poronione albo wcześniej urodzone) i noworodki mają swoje osobne groby na terenie cmentarzyska. Nie znano albo nie respektowano tutaj zakazów prawa kanonicznego, według których nie wolno chować dzieci martwo urodzonych na tych samych cmentarzach, co ochrzczonych członków społeczności¹⁷.

Jak wynika z powyższego, w Czekanowie każdy osobnik, od płodu do starego człowieka, miał swoje osobne miejsce na cmentarzu. Tylko bowiem dwukrotnie wystąpiły pochówki wspólne: kobiety z dzieckiem i trzech mężczyzn w jednym grobie (por. przypis 15). We wszystkich pozostałych przypadkach każdy zmarły został pochowany w osobnej jamie czy trumnie, nawet w przypadku grobów niewątpliwie jednoczasowych, gdzie wystarczyłoby wykopać nieco szerszą jamę i pochować zmarłych obok siebie. Przypadki takie występują przecież na innych cmentarzyskach. Groby podwójne czy potrójne w jednej obstawie były może grobami rodzeństwa czy rodziców i dzieci, czyli przy zasadzie grobu pojedynczego zespoły sugerują istnienie grobowców rodzinnych, mogły to być jednak również pochówki osób zmarłych w tym samym czasie, nie związanych więzami pokrewieństwa.

O tym, że dziecko zajmowało czasem w społeczeństwie albo szczególną pozycję, albo stosowano wobec niego specjalne zasady, zdaje się świadczyć grób 24, dziecka w wieku 2—3 lat, wtórny w obrębie grobu 21 — kobiecego. Nie można tutaj uwzględniać żadnej pomyłki, grób kobiety był bowiem oznaczony na powierzchni obstawą i brukiem. Ważniejsze zatem było dziecko, które pochowano nie bacząc, że niszczy grób osobnika dorosłego. Przypomina to sytuację w grobie 107 w Złotej Pińczowskiej, gdzie zsunięto kości dorosłego, aby zrobić miejsce dla dziecka¹⁸. Podobnie, jak tam, jest to przypadek jednostkowy, w Czekanowie nie zaobserwowano ponadto zniszczenia jednego grobu przez wkopanie drugiego. Interesujące, że w grobie dziecka znajdowało się jajko (wrócić jeszcze do tego zagadnienia).

Orientacja zmarłych. 38 dzieci zostało pochowanych głowami w kierunku na W, a 22 w kierunku na E z tym, że w przypadku 11 grobów

stwierdzono odchylenia od tej podstawowej zasady orientacji pochówków. 4-krotnie dzieci zostały złożone do grobu głowami w kierunku N-E (groby 41, 44, 69, 81), 2-krotnie na S-E (36, 47), 4-krotnie na S-W (62, 100, 126, 127), i na N-W (64). Podobne odchylenia obserwuje się również w grobach osobników dorosłych. Orientacja zespołów przedstawia się następująco:

Zespół	Nr grobu	Płeć	Orientacja
I	15	Dziecko	E
	16	Kobieta	W
II	21	Kobieta	W
	24	Dziecko	W
III	20	Kobieta	W
	22	Dziecko	E
	25	Dziecko	W
IV	29	Dziecko	W
	30	Juvenis	W
	32	Dziecko	E
V	33	Kobieta	E
	45	Dziecko	W
VI	46	Dziecko	W
	64	Dziecko	W
VII	66	Dziecko	E
	63	Kobieta	W
VIII	67	Dziecko	E
	70	Dziecko	W
IX	71	Dziecko	W
	84	Dziecko	E
X	87	Dziecko	E
	99	Dziecko	E
XI	100	Dziecko	W
	107	Mężczyzna	W
XII	109	Dziecko	W

Nie zachodzi więc zgodność kierunku ułożenia ani w przypadku zespołów dwojga dzieci, ani dzieci i osobników dorosłych. Nie można również wyciągać wniosków odnośnie składania dzieci według orientacji grobów kobiecych (matek?), czy męskich (ojców?), tym bardziej, że jak już wspomniano wcześniej, nie jest stosowana na czekanowskim cmentarzysku zasada orientacji kobiet głowami na E a mężczyzn na W, czy odwrotnie.

Pozycja zmarłych. W 48 grobach kości szkieletów były dobrze zachowane i pozycja, w jakiej złożono do grobu zmarłe dziecko była łatwo czytelna. W 12 grobach z uwagi na rozkład względnie przemieszczenie kości, nie można było jej ustalić.

W 44 przypadkach zmarłe dzieci złożono w pozycji wyprostowanej na wznak z rękami wyciągniętymi wzdłuż ciała względnie złożonymi na łonie (Ryc. 3, 4, 6—8, 10, 11, 13, 14, 19, 21, 22), a w 4 — w pozycji na boku. W pozycji skurczonej na prawym boku pochowano niemowlęta 6-miesięcz-

¹⁷ Ks. E. Sztafrowski: Miejsca i czasy święte, „Zarys prawa kanonicznego”, t. III, 1970, s. 132, 134, 181; B. Zawadzka-Antosik: Pochówki dzieci w naczyńkach glinianych, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXXVIII, 1973, s. 369—370.

¹⁸ M. Miśkiewicz: Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Złotej Pińczowskiej, pow. Pińczów, „Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej”, 1967, s. 121.

ne w grobie 44 (Ryc. 9) i 87 (Ryc. 15), na lewym boku 1,5-letnie dziecko w grobie 66 (Ryc. 12), natomiast w grobie 47 złożono 1,5-letnie dziecko w pozycji wyprostowanej na lewym boku. Trzeba podkreślić, że na cmentarzysku nie odnotowano przypadków złożenia osobników dorosłych w pozycji skurczonej względnie na boku. Przeważająca większość zmarłych dzieci została złożona do grobu w takiej samej pozycji jak osobnicy starsi. Stosowano więc te same zasady układania zmarłych w stosunku do wszystkich członków społeczności od najwcześniejszych momentów życia, gdyż nawet kilkumiesięczne płody ułożone są w tej rytualnej pozycji. Należy tutaj jednak dodać, że uwaga odnośnie pozycji wyprostowanej dotyczy oczywiście dzieci od 1 roku wzwyż. W przypadkach bowiem płodów, noworodków czy niemowląt obserwujemy pozycję płodową w ułożeniu kończyn dolnych¹⁹. Cztery wymienione przypadki odbiegające od reguły panującej na cmentarzysku musiały być spowodowane jakimiś przyczynami. Śmierć we śnie i zeszywnienie członków może być brane pod uwagę, ale należałoby przyjąć, że chowano zmarłego wkrótce po śmierci, kiedy jeszcze nie ustąpił *rigor mortis*, a więc przed wpływem 48 godzin.

Zmniejszona jama grobu 66 (70 cm długość, a 1,5-letnie dziecko ma wzrost ok. 85 cm) wskazuje, że miała ona pomieścić „mniejsze” dziecko, co umożliwiała pozycja skurczonej. Układanie zwłok na boku w grobach jednostkowych niektórzy badacze skłonni są uznawać za ślad zabiegów antywampirycznych, zwłaszcza w przypadku braku wyposażenia²⁰. W Czekanowie tylko w jednym z tych pochówków wystąpiło jajko, pozostałe nie miały inwentarzy. Lęk przed powrotem zmarłego dziecka na ziemię i stosowanie różnych zabiegów, które miały żywych przed tym uchronić, jest akcentowany w przekazach etnograficznych²¹. Bardzo ciekawe rysuje się w tym kontekście zagadnienie jajek w grobach. Trzeba jednak pamiętać, że w wielu innych grobach bez wyposażenia dzieci złożono w pozycji wyprostowanej na wznak, dlatego też zagadnienie, dlaczego występują przypadki składania w pozycji skurczonej na boku, wymagać będzie zastanowienia.

W niektórych grobach obserwuje się niezrozumiałe poprzemieszczanie kości (np. 24, 25, 98, 99, 100). Groby te zalegały w głębszych jamach i nie

były uszkodzone ani przez wydobywanie kamieni, ani przez orkę, nie stwierdzono również żadnych śladów wkopów. Interesujący jest zwłaszcza grób 24, w którym przy prawidłowym ułożeniu całego szkieletu, w kupce poza stopami stwierdzono brakujący fragment prawej ręki i kości palców oraz dwa człony spojenia łonowego (Ryc. 6). Przemieszczanie kości musiało następować w rezultacie podskórnej działalności wody, korzeni i zwierząt, wykluczona jest bowiem jakakolwiek ingerencja ludzka. Mieliśmy zresztą potwierdzenie tego w trakcie eksploracji grobu 25. Na głębokości 130 cm od powierzchni, 20 cm poniżej szkieletu, w piasku calca wystąpiło jeszcze kilka zębów dziecka, na których siedziała żywa żaba. Jak wynika z powyższego, delikatne kości dzieci ulegały czasami przesunięciom, a nawet tworzyły się skupiska w innych miejscach.

Inwentarze grobowe. Przedmioty inwentarza stwierdzono w 25 grobach, co stanowi 42% wszystkich grobów. Układ zabytków był prawidłowy. Przedmioty związane ze strojem znajdowały się we właściwych miejscach przy szkieletach: kabłączki koło czaszki, paciorki na piersiach, pierścionki na paliczkach, sprzączka przy miednicy. Przedmioty codziennego użytku jak noże — w rejonie miednicy, krzesiwo — poza stopami (69, 86) i koło miednicy (31), naczynie — koło stóp (69), dary grobowe — jajka, koło stóp albo w środkowej partii grobu.

Brak wyposażenia nie był związany z wiekiem. Bez przedmiotów inwentarza są zarówno płody, niemowlęta jak i dzieci starsze, pochowane w grobach płytkich oraz głębokich, w różnych partiach cmentarzyska. Nie można zatem wyciągać żadnych wniosków odnośnie różnic chronologicznych czy zmian w wierzeniach lub obrzędowości. Interesujące jest natomiast, że na 7 zespołów grobów dziecięcych z osobnikami dorosłymi, tylko dwukrotnie stwierdzono przedmioty w grobach dzieci (22, 24), osobnik dorosły natomiast zawsze posiada wyposażenie, niekiedy bardzo bogate (16).

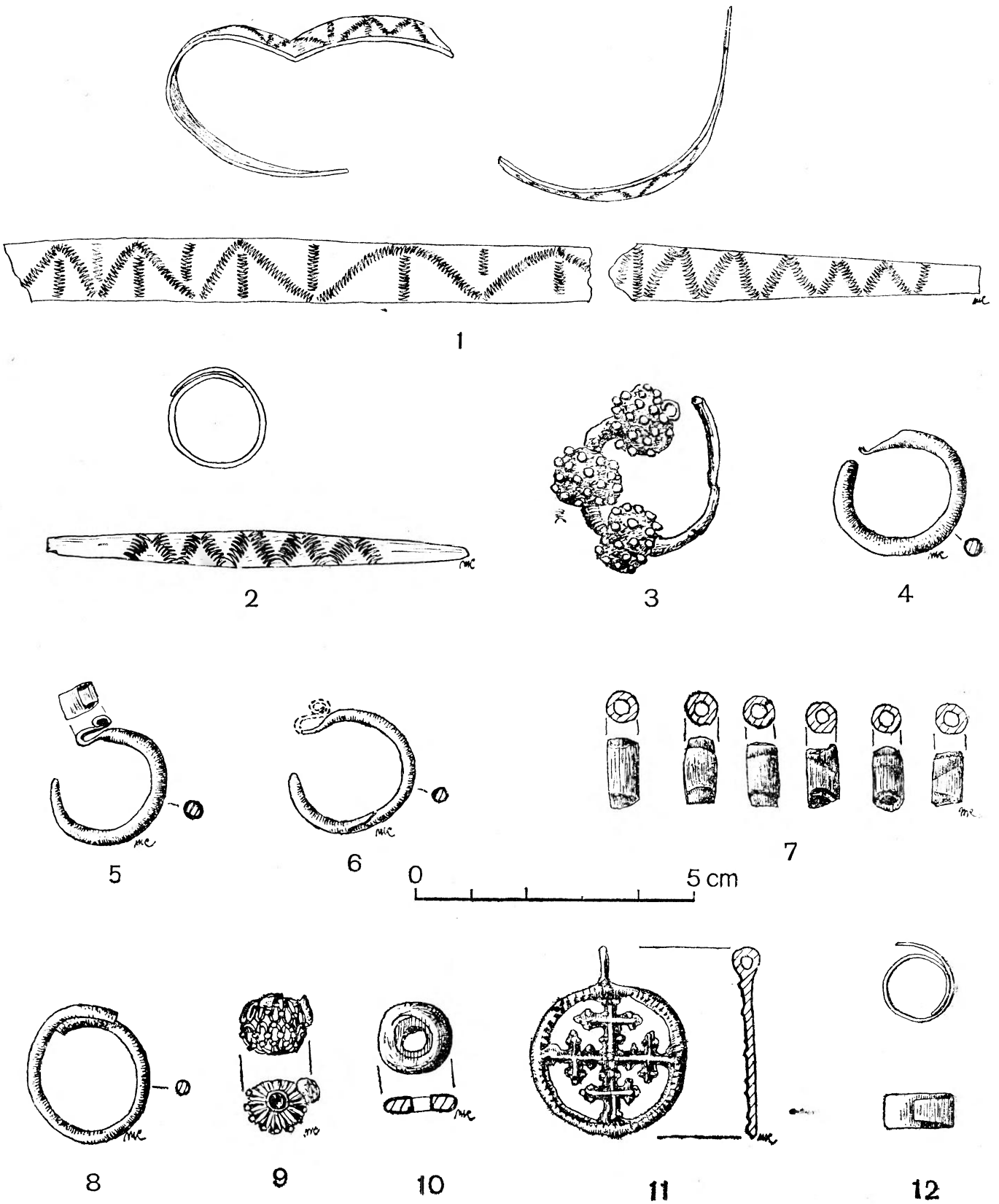
Trudno jest wartościować przedmioty i na ich podstawie określać czy groby są bogato, średnio, czy słabo wyposażone. Niemniej jednak, biorąc pod uwagę ilość i jakość zabytków, można podzielić 25 grobów z Czekanowa w sposób następujący: 8 jest wyposażonych bogato, 8 średnio i 9 słabo. Do grobów bogatych można zaliczyć następujące: 10, 19, 51, 56, 70, 86, 100, 142, mniej bogatych: 9, 46, 49, 61, 31, 69, 71, 126, i do stosunkowo ubogich, z jednym tylko przedmiotem: 22, 24, 28, 85, 87, 98, 138, 139, 140. Ogółem w grobach dziecięcych odkryto 713 przedmiotów, w tej liczbie 583 paciorki ze szkła, 1 z bursztynu, 1 z kryształu górskiego, 32 kabłączki skroniowe: 5 ze srebra, 3 z

¹⁹ W literaturze spotyka się określenia: „w pozycji na wznak ze skurczonymi nogami”.

²⁰ H. Zoll-Adamikowa: op. cit., s. 52.

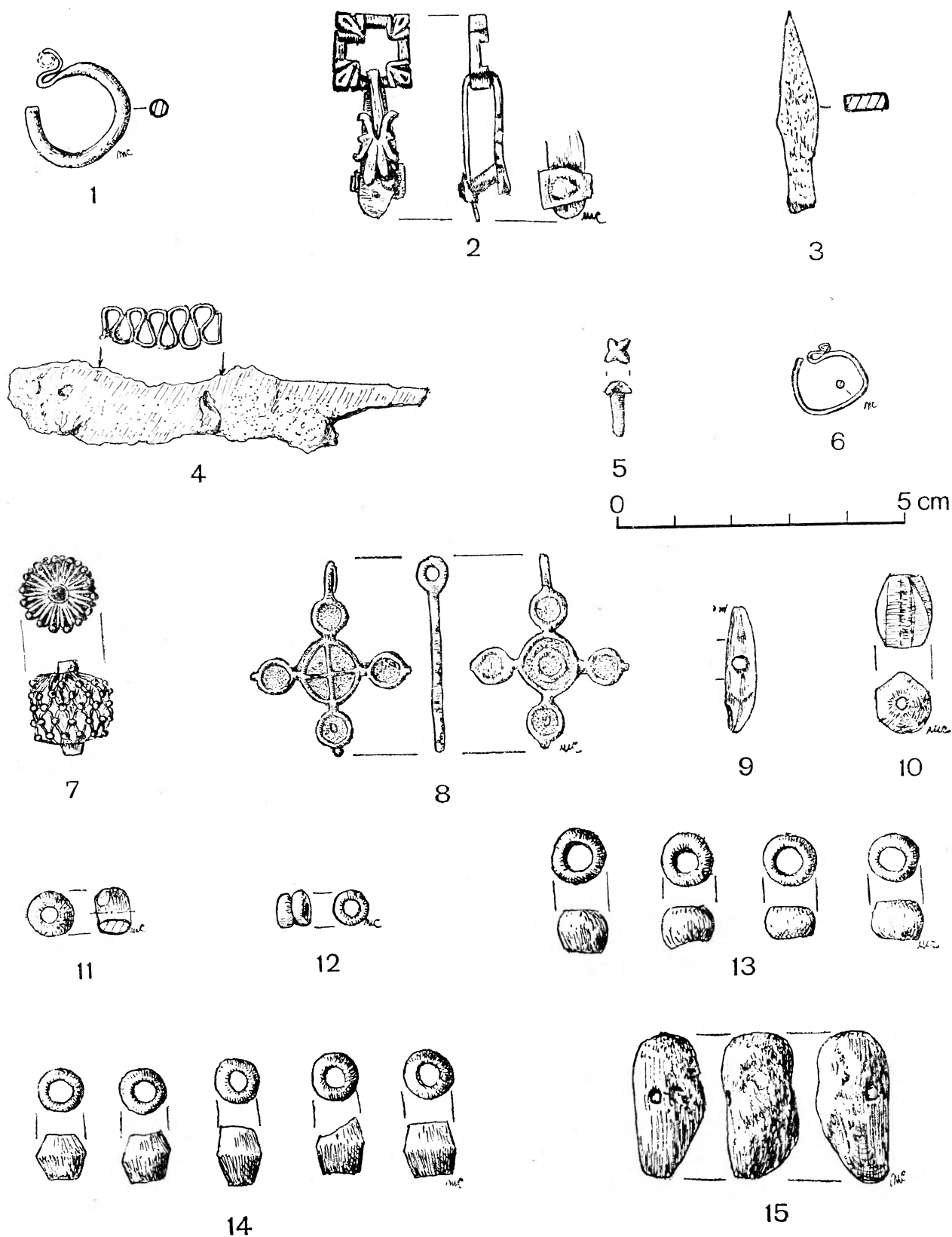
²¹ A. Fischer: Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego, Lwów 1921, s. 355, 366; H. Biegeleisen: op. cit., s. 227, 228—232.

TABLICA I

I. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Grób 9: bransoleta i pierścionek z brązu (1, 2). Grób 10: zausznica malinowata (3), kabłączki ze srebra (4—6), paciorki ze srebrną wkładką (7). Grób 19: kabłączek z brązu (8), paciork ze srebra (9), paciorek szklany (10), zawieszka z brązu (11). Grób 22: pierścionek z brązu (12)

TABLICA II

II. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Grób 51: kabłączek ze srebra (1), sprzączka — brąz złocony (2), grocik z kamienia (3), nożyk żelazny z ażurowym okuciem pochewki (4), nit z brązu (5). Grób 56: kabłączek ze srebra (6). Grób 70: paciur ze srebra (7), krzyżyk z brązu z żółtą emalią (8), amulet z zęba dzika (9), paciurek z kryształu górskiego (10), paciurek z bursztynu (11), paciorki szklane (12—14). Grób 71: paciorki szklane (13). Grób 85: amulet z gliny (15)

brązu i 24 z cyny; 3 zawieszki: krzyżyk z brązu z żółtą emalią, krzyżyk z cyny, zawieszka ażurową, okrągłą z brązu; 3 zausznice malinowate z brązu, 6 paciorków ze srebra, 1 z brązu, 4 pierścionki: 1 ze srebra, 3 z brązu; 2 bransolety z brązu; 1 sprzączkę ze złoczonego brązu; 1 naszyjnik z cyny; 3 krzesiwa i 2 noże żelazne; 12 nitów ozdobnych z brązu; 1 okucie pochewki do noża; 1 zawieszka z muszli Kauri; 3 guzki z brązu; 2 kółeczka z brązu; 2 amulety: ząb zwierzęcy i przedmiot z gliny; 1 zabawkę — grocik z kamienia; 3 jajka, 1 naczynie gliniane, 2 ułamki brązu, ponadto 10 gwoździ żelaznych od trumien i fragmenty drewna oraz drobne kawałki skóry z czółek (Tabl. I—III, ryc. 23). Skład ogólny inwentarzy przedstawia się imponująco i, jak się zdaje, są one najliczniejsze i najciekawsze ze wszystkich grobów dzieci odkrytych na tego typu cmentarzyskach wczesnośredniowiecznych. Należy podkreślić, że wyposażenie to nie jest banalne, znalazły się w nim bowiem zabytki unikatowe w inwentarzach całego czekanowskiego cmentarzyska, a kilka z nich nie ma prawdopodobnie odpowiedników na terenie Polski. Są to: zawieszka w kształcie krzyża o wielokrotnie kreślonych ramionach zamkniętego w kole (Tabl. I, 11), sprzączka z brązu, pozłacana (Tabl. II, 2), grocik z kamienia (Tabl. II, 3), okucie brązowe pochewki do noża (Tabl. II, 4), krzyżyk z brązu z żółtą emalią (Tabl. II, 8), 12 nitów z główkami w kształcie gwiazdek (Tabl. II, 5), amulet z zębą psa (Tabl. II, 9), amulet z gliny (Tabl. II, 15) i naszyjnik z cyny (Ryc. 18).

Inwentarze grobów dziecięcych, a zwłaszcza zaliczone do pierwszej grupy, należą do kategorii najbogatszych grobów na terenie cmentarzyska. Podobnej wartości przedmioty można bowiem odnotować jeszcze tylko w 12 grobach osobników dorosłych kobiecych i męskich.

Charakterystyczne, że prawie wszystkie groby dzieci zawierają wyposażenie typowe dla grobów żeńskich. Nie jest więc wykluczone, że pewna część grobów bez inwentarzy może zawierać pochówki chłopców²². Wyposażenie grobów męskich, co jest zresztą charakterystyczne dla terenu Podlasia, jest, z wyjątkiem dwóch przypadków, dosyć ubogie, w przeciwieństwie do stosunkowo bogatego wyposażenia grobów żeńskich.

Czy wyposażenie grobów dziecięcych świadczy o zamożności i pozycji społecznej rodziców? Myślę, że tak, gdyby bowiem ludność związana z cmentarzyskiem była biedna, to odbiłoby się to na skła-

dzie inwentarzy grobowych, a pozycja rodziców warunkowała odpowiednie wyposażenie zmarłych dzieci. Na pewno jednak decydowały tutaj również względy uczuciowe, przywiązanie i żal po stracie dziecka. Patrząc na przedmioty dane zmarłym dzieciom do grobu czuje się niejednokrotnie troskę o zapewnienie im pomyślnego życia w zaświatach, o to, jak będą wyglądały, co będzie im potrzebne w dalszym dorastaniu. Zabezpiecza się ich przed złymi duchami dając amulety. W grobie 70 np. 2—3 letnie dziecko otrzymało zabezpieczenie podwójne, i symbol wiary — krzyżyk i amulet.

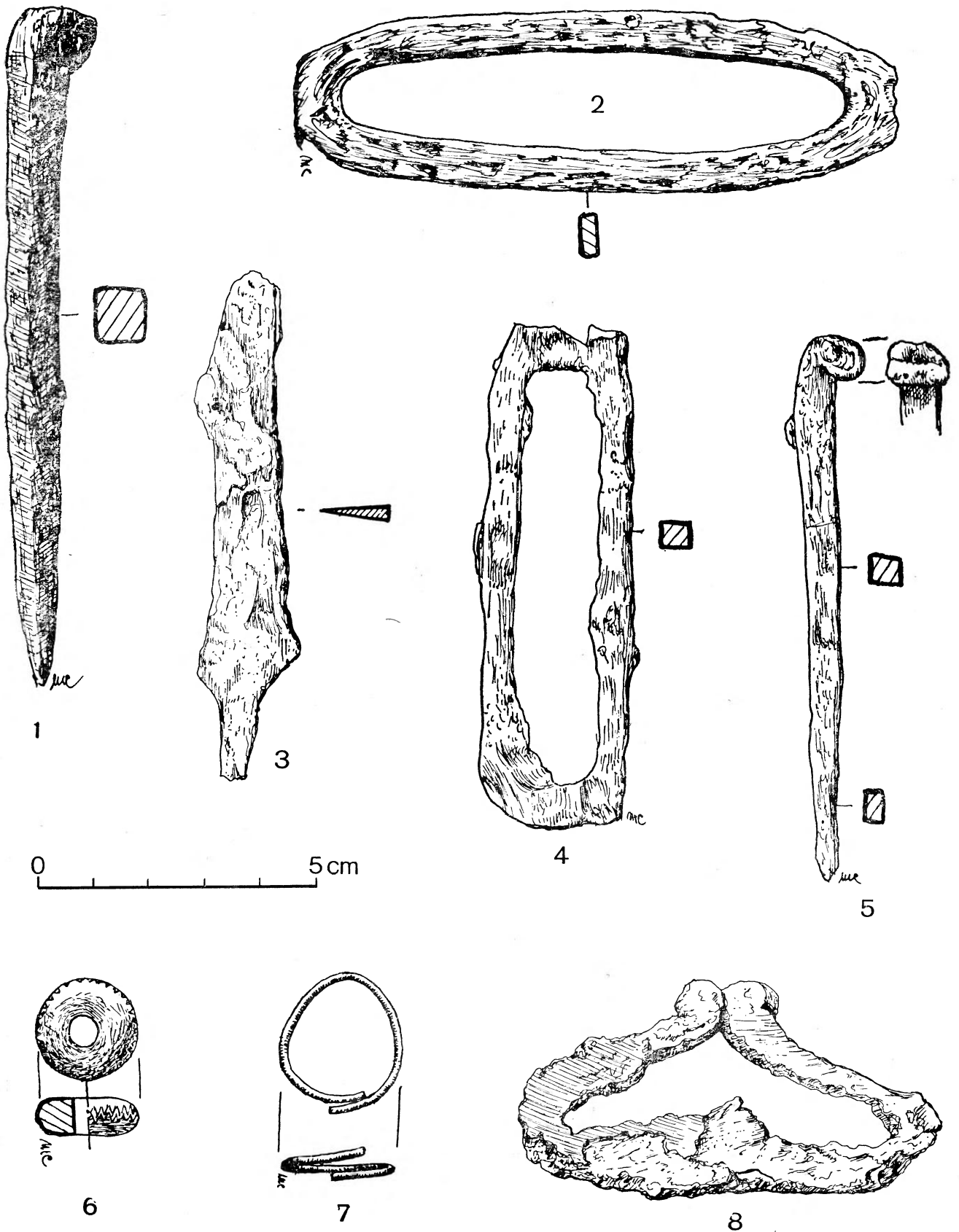
Przegląd inwentarzy i przeanalizowanie ich w związku z wiekiem pochowanych dzieci pozwala na wysunięcie dwóch szerszych wniosków. Po pierwsze, groby dziecięce zawierają takie samo wyposażenie jak groby dorosłych, a niejednokrotnie znacznie je przewyższają pod względem ilości i jakości przedmiotów. Dlatego też określenie wieku i płci pochowanych osobników na podstawie składu inwentarzy grobowych w przypadku braku materiału kostnego, może być bardzo mylące. Przykładem jest grób 10 — dziecka w wieku 4—6 lat, w którym wystąpiło bardzo bogate wyposażenie grobu kobiecego — ozdoby górnej części ciała i głowy (tabela I). Grób ten oznaczony był jako kobiecy i wynik ekspertyzy antropologicznej był dużą niespodzianką. Z całego szkieletu dziecka zachował się tylko mały fragment czaszki i kilka zębów. Gdyby i te resztki uległy rozkładowi, płeć określona zostałaby tylko na podstawie zabytków i grób ten powiększyłby liczbę pochówków żeńskich. Tak więc, w świetle materiałów z Czekanowa należy z dużą ostrożnością podchodzić do określenia płci zmarłych w przypadku braku szczątków kostnych, zarówno w oparciu o inwentarze grobowe jak i wielkość jam. Wszelkie szacunkowe obliczenia wielkości grupy ludzkiej mogą być błędne.

Druga bardzo istotna sprawa to ustalenie, że przedmioty dawane zmarłym dzieciom do grobów niejednokrotnie nie były przedmiotami używanymi przez nie za życia, ale byłyby używane czy noszone przez nie w przyszłości. To spostrzeżenie jest niezwykle istotne i jak dotąd umknęło uwadze badaczy cmentarzysk szkieletowych²³. Jest mało prawdopodobne, aby 5—6 miesięczne niemowlę nosiło przepaskę z kabłączkiem i paciorkami ze srebra na włosach (?; grób 56), 9-miesięczne pierścionek z brązu (22), 4-letnie dziewczynki

²² Dla wielu *infans I i II* wyróżnienie płci możliwe jest tylko w wyjątkowych przypadkach. Stąd budzi zastrzeżenia pewność, z jaką M. Miśkiewicz: (Wczesnośredniowieczny..., s. 254) wypowiada się na ten temat.

²³ Por. uwagi M. Miśkiewicz: Cmentarzysko..., s. 132, na temat możliwości uściślenia chronologii kabłączków skroniowych w oparciu o krótki czas użytkowania ich przez dzieci.

TABLICA III

III. Czekanów, woj. Siedlce, stan. I — „Tureckie Mogiły”. Grób 28: gwóźdź żelazny od trumny (1). Grób 31: krzesiwo żelazne (2). Grób 69: nóż żelazny (3), krzesiwo (4), gwóźdź (5). Grób 86: paciur szklany (6), kabłączek z brązu (7), krzesiwo dwukabłąkowe (8).

posługiwały się nożem i krzesiwem (69, 86), a roczne dziecko nosiło dosyć ciężki naszyjnik z cyny (100). Dzieci strojono i dawano im do grobów te ozdoby i przedmioty codziennego użytku, które miały być im przeznaczone i potrzebne w dalszym, dorosłym życiu.

Przejdźmy teraz do krótkiej charakterystyki szczegółowej zabytków znalezionych przy szkieletach dziecięcych.

Paciorki szklane wystąpiły w 13 grobach w liczbie od 1 do 267 sztuk w jednym grobie. Ogółem wydobyto ich 583. Niewielkie paciorki w przypadku dużej ilości poroździelane były większymi, a także zawieszkami lub paciarami z brązu. Nawlekano je na nici lniane (fragment zachował się w grobie 10). Wykonane są ze szkła nieprzezroczystego i przezroczystego. Są one głównie jednobarwne: żółte, zielone, niebieskie, brązowe i białe, a także inkrustowane kolorowymi oczkami i zygzakowatymi liniami (Tabl. III,6). Mają kształty kuliste, beczułkowate i dwustożkowe, wiele jest odcinkowych (Tabl. II,12,13,14; IV,9). Występują także podłużne paciorki ze srebrną i złotą wkładką (Tabl. I,7) oraz paciorek z bursztynu (Tabl. II,11) i z kryształu górskiego (Tabl. II,10). Wszystkie paciorki należą do typów szeroko występujących na cmentarzyskach wczesnośredniowiecznych, z tym, że odcinkowe, pochodzenia ruskiego, w znacznych ilościach znajduje się na Podlasiu.

Paciory ze srebra i brązu wystąpiły w 4 grobach w liczbie 7 sztuk, z czego 6 wykonanych jest ze srebra, a 1 z brązu. Należą do dwóch odmian: wykonane z dętej blaszki srebrnej, okrągłe z granulacją i wydłużone z wklęsłymi bokami i karbami oraz ażurowe z cienkich filigranowych pętelek na złączeniach z granulacją (Tabl. I,9; II,7; ryc. 23e). Występowały albo w naszyjnikach, albo były przyszyte do czółka razem z kabłączkami. Paciory z pełnej blaszki srebrnej datowane są do 2 poł. XI w., a ażurowe, pochodzenia ruskiego, na XII—XIII w. Oba typy mają szerokie analogie, występują na cmentarzyskach południowej i zachodniej Polski oraz na Mazowszu i Podlasiu²⁴. Paciory z dętej blaszki srebrnej często znajdowane są w skarbach.

Kabłączki skroniowe odkryto w 7 grobach w liczbie 32 sztuk, z czego 24 wykonane są z cyny, 5 ze srebra i 3 z brązu. Kabłączki przyszyte do czółek skórzanych stanowiły na ogół ozdobę głowy. W grobie 139 wystąpił jednak dosyć duży ka-

blączek skroniowy użyty jako bransoletka, którą włożono na rękę 1,5 rocznego dziecka (Ryc. 23c). Kabłączki reprezentują dwa typy: z esowatym uszkiem (Tabl. I,4,5,6; II,1,6; ryc. 23g, h) i wykonane z półtora zwoju (Tabl. I,8; III,7). Jeden tylko jest mały, pozostałe średnich rozmiarów. Zarówno esowate kabłączki pochodzenia zachodniego, jak też z półtora zwoju, pochodzenia ruskiego, mają liczne analogie na Mazowszu i Podlasiu i mieszczą się w ramach XI—XIII w.²⁵

Zausznice malinowate w liczbie 3 wystąpiły w grobie 10. Wykonane z brązu z 3 dętymi, zdobionymi granulacją paciarami nanizanymi na kabłąk, który z jednej strony jest płasko rozklepany i zwinięty w uszko. Paciory rozdzielają cieniutkie, nawinięte spiralnie na kabłąk druciki (Tabl. I,3). Przyszywano je do czółek razem z kabłączkami. Zausznice malinowate stanowią charakterystyczny składnik kultury ruskiej i datowane są na XI—XIII w.²⁶

Bransolety znalezione w grobie 9 i 138. Wykonane zostały z taśmy brązowej z końcami ukształtowanymi różnie, albo ścienionymi i prosto ściętymi (Tabl. I,1), albo zawiniętymi w uszka (Ryc. 23b). Na powierzchni zewnętrznej występuje ryty ornament jodełkowy względnie skośnych kresek tworzących kratkę. O ile ornament jodełkowy jest dosyć powszechny, to kratka pojawia się rzadziej. Bransolety tego typu mają odpowiedniki na cmentarzyskach podlaskich oraz ruskich²⁷.

Pierścionki w liczbie 4 wystąpiły w 4 grobach. Jeden jest ze srebra, pozostałe z brązu. 3 zrobione z taśmy brązowej i srebrnej z wolnymi końcami zachodzącymi na siebie (Tabl. I,2,12) i jeden z płaskowypukłego drutu (Ryc. 23f). Pierścionek srebrny i jeden z brązu zdobione są charakterystycznym ornamentem jodełkowym. Wszystkie należą do typów pospolicie występujących na cmentarzyskach XI—XIII w.

Noże i krzesiwa znalezione w 4 grobach. W grobie 69 — nóż razem z krzesiwem, pozostałe w osobnych. Mały nożyk z grobu 52 (Tabl. II,4) musiał być umieszczony w pochewce, zachowało się bowiem spiralne ażurowe okucie (lub aplikacja) wykonane z brązu i resztki skóry. Drugi nóż jest średnich rozmiarów (Tabl. III,3). Dwa krzesiwa są ogniwkowe, dwóch różnych typów: owalne i zbliżone do prostokątnego, trzecie dwukabłąkowe ze spojonymi ramionami (Tabl. III,2,4,8). Zarówno

²⁵ K. Musianowicz: *op. cit.*, s. 267.

²⁶ K. Musianowicz: Z zagadnień osadnictwa wczesnohistorycznego pow. Sokołów Podlaski, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XVII, 1950/51, s. 242.

²⁷ K. Musianowicz: Z zagadnień..., s. 232, 243—244, tabl. LVI, 7.

²⁴ H. Zoll-Adamikowa: *op. cit.*, s. 87; K. Musianowicz: Przyczynki do osadnictwa mazowieckiego na Podlasiu w XII—XIII w., „Światowit”, t. XXI, 1955, s. 268, 271.

krzesiwa jak i noże należą do przedmiotów licznie występujących w inwentarzach grobów wczesnośredniowiecznych. Natomiast analogii do tego typu spiralki brązowej nie znam.

Krzyżyki odkryto w liczbie 3 w trzech grobach. Jeden jest bardzo zniszczony, wykonany z cyny i przedstawia typ płaskiego krzyżyka z trójlistnymi zakończeniami ramion. Podobny, tylko wykonany z brązu, został znaleziony w Niewiarowie Sochach²⁸. Doskonale zachowany krzyżyk z brązu z żółtą emalią (Tabl. II,8), interesujący ze względu na to, że emalia jest umieszczona w pustych otworach, nie ma odpowiedników na terenie Podlasia. Bardzo piękny krzyż o wielokrotnie kreślonych ramionach zamknięty w kole (Tabl. I,11) ma analogię w jednym z grobów w Czersku²⁹. Wszystkie krzyżyki są pochodzenia ruskiego i mają analogie na terenie Słowiańszczyzny wschodniej. Pracownie krzyżyków z żółtą emalią istniały w Kniażej Horze i Kijowie. Uznawane są za późny składnik inwentarzy grobowych. Odnosi się je do XII—XIII w.³⁰

Sprzączka z brązu złożona na wierzchu, odkryta w grobie 51, jest znaleziskiem unikatowym, jak się zdaje nie tylko na terenie Polski. Sprzączka składa się z dwóch ruchomych części: kwadratowej sztabki wyciętej pośrodku w kształcie krzyżyka z ornamentem roślinnym na narożnikach oraz podłużnego, podobnie zdobionego ogniwka. Od spodu sztabkę ogniwka płasko rozklepano, przy końcu dołączono poprzecznie kawałek blaszki z brązu (reperacja?) i całość połączono nitami (Tabl. II,2). Nit łączył napewno skórę paska ze sprzączką. Brak kolca wskazuje, że drugi koniec paska musiał być zaopatrzony w rzemyki lub troczki i zawiązywany. Na i pod miednicą szkieletu wystąpiło 12 nitów brązowych z główkami w kształcie czteroramiennych gwiazdek (Tabl. II,5), które na pewno były wbite w pasek. Ich długość, analogicznie jak długość nitu sprzączki, wynosi 0,5 cm i wskazuje, że taka była grubość paska. Tej grubości pasek przy szerokości ok. 1 cm wykonany ze skóry musiałby być dosyć ciężki. Delikatna sprzączka nie bardzo do niego pasuje. Nie jest więc wykluczone, że był on zrobiony z innego materiału — z tkaniny, pleciony ze sznurka? Ta bardzo piękna, oryginalna sprzączka w połączeniu z paseczkiem nabijanym ozdobnymi nitami, stanowiła bardzo efektowną całość i ładną ozdobę stroju. Ana-

logii zarówno do sprzączki jak też nitów nie znalazłam.

Guzki z brązu w liczbie 3 wystąpiły w grobie 10 i 126. Główki są dwustożkowate, nóżki mają otworek do zawieszania. Były przyszywane do czółek (grób 126), względnie nawlekane razem z paciorkami (10). Ten typ ozdób (Ryc. 23a) występuje dosyć często w inwentarzach grobów wczesnośredniowiecznych.

Amulety odkryto w dwóch grobach. Amulet wykonany z kła psa (wg ekspertyzy dr hab. A. Lasoty-Moskalewskiej) wystąpił w naszyjniku razem z krzyżykiem i paciorkami w grobie 70 (Tabl. II,9). Na cmentarzysku w Starogrodzie, woj. siedleckie, datowanym od poł. XIII w., wystąpił amulet podobny, tylko wykonany z kła lisa³¹. Amulet z gliny został znaleziony koło kości miednicy w grobie 85. Jest to nieregularnie owalny kawałek wypalanej gliny z otworkiem (Tabl. II,15). Miejsce znalezienia sugeruje, że przedmiot ten mógł być przywieszony do paska. Zważywszy jednak, że pochowane w tym grobie dziecko miało półtora roku, jest bardziej prawdopodobne, że został on jemu włożony do ręki. Znalezisko jest wyjątkowe i analogii do niego nie znam.

Grocik z kamienia (Tabl. II,3) wystąpił w grobie 51 — dziewczynki 7—8 letniej³², nieco powyżej kości czaszki z prawej strony, razem ze srebrnym kabłączkiem skroniowym, ozdobną sprzączką, nożykiem i nitami z brązu. Jego obecność w grobie nie budzi wątpliwości i grocik ten nie wydaje się być tworem naturalnym. Ułożenie zabytku koło czaszki jest prawidłowe, często w takim układzie występują groty strzał i oszczepów. Najbardziej prawdopodobnie przedmiot ten należy uznać za zabawkę, dziwi tylko, że znajdował się w grobie dziewczynki. Analogii do niego nie znam.

Naczynie gliniane z grobu 69, obtaczane, z ornamentem żłobków dookolnych, słabo profilowanym brzegiem, wgiętą szyjką i lekko baniastym brzuścem, należy do typów charakterystycznych dla XII w.

Jajka wystąpiły w trzech grobach: 24 — dziecka w wieku 2—3 lat, koło stóp (Ryc. 6), 87 — niemowlęcia 6—9 miesięcznego, w partii środkowej grobu (Ryc. 15) i 98 — dziecka w wieku ok. 3 lat, koło stóp. Jajka są tak niezwykle interesującym atrybutem wyposażenia grobowego ze sfery wierzeń i magii, niejako bezpośrednim dowodem wiary w życie pozagrobowe, że warto poświęcić im trochę uwagi.

²⁸ K. Musianowicz: Przyczynki..., tabl. IV, 14.

²⁹ Wg informacji doc. hab. S. Suchodolskiego.

³⁰ B. A. Rybakov: Remeslo drevnej Rusi, 1948, s. 391, 466—471; K. Musianowicz: Przyczynki..., s. 271.

³¹ L. Rauhut: op. cit., tabl. XLII, u.

³² Opieram się tutaj na wyposażeniu grobu. Por. również przypis 22.

Zastanawiające, że jest ich tak mało. Wydawać by się mogło, że był to najłatwiej dostępny podarunek grobowy i jeśli rodzina miała, z uwagi na stan majątkowy, trudności z wyposażeniem zmarłego, to mogła mu włożyć do grobu właśnie jajko. Jako symbol wiary w życie na tamtym świecie, która przecież była powszechna, powinno by się ono znajdować w każdym grobie. Tymczasem jajka w grobach występują niezwykle rzadko i nie sądzę, aby można to kłaść na karb błędów eksploacyjnych cmentarzysk. W Czekanowie na 145 grobów jajka odkryto tylko w pięciu, w trzech wymienionych grobach dziecięcych oraz w grobie 83 — ok. 60-letniej kobiety i 42 — równie starego mężczyzny. Jest to zresztą pierwszy odnotowany przypadek wystąpienia skorupki jajka w grobie męskim. Z przeglądu dostępnych materiałów wynika, że jajka odkryto raptem jeszcze tylko na 4 stanowiskach w ilości 7 sztuk: w Złotej Pińczowskiej — 3 szt., Jaksicach — 1 szt., Końskich — 1 szt., (wszystkie w grobach dziecięcych) oraz w Górze — 2 szt. w grobach kobiet, z których jedna określona jest jako *juvenis*³³. Łącznie zatem odkryto 12 skorupki od jajek, z których najwięcej, 5 sztuk, pochodzi z czekanowskiego cmentarzyska. Tymczasem w literaturze w oparciu o te 7 jajek (bez Czekanowa) wiele o nich napisano jako o symbolach życia, o zabytkach z dziedziny magii, a M. Miśkiewiczowa wysunęła nawet tezę o zastąpieniu przez jajka inwentarzy grobowych na cmentarzyskach późnych, kiedy presja religii nie pozwalała wkładać przedmiotów³⁴. Warto tutaj dodać, że teza ta opiera się zresztą na materiale z czterech stanowisk o różnej chronologii, w większości wcześniejszych.

Jak wynika z powyższego, jajko jest tak rzadkim składnikiem inwentarzy grobowych, że musiało mieć jakieś szczególne, trudne jeszcze do interpretacji, znaczenie. W przeważającej większości występuje w grobach dzieci, a także ludzi starych. Przypomnę, że w Czekanowie grób starej kobiety z jajkiem i innymi zabytkami wystąpił pomiędzy 8 grobami dziecięcymi, z których w dwóch również znaleziono skorupki jaj. Grób 24 — dziecka z jajkiem, jako jedyny na cmentarzys-

³³ M. Miśkiewicz: Cmentarzysko..., s. 131; H. Zoll-Adamikowa: op. cit., s. 115—116; M. Miśkiewicz: Wczesnośredniowieczny..., s. 267, tabl. 18; J. Gąsowski: Cmentarzysko w Końskich na tle zagadnienia południowej granicy Mazowsza we wczesnym średniowieczu, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. II, 1952, s. 154; M. Kowiańska-Piaszyk: Wczesnośredniowieczne cmentarzysko rządowe w Górze, pow. Turek, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, Vol. XI, 1960, s. 184, 186, 192.

³⁴ M. Miśkiewicz: Wczesnośredniowieczny..., s. 267.

ku zniszczył wcześniejszy grób kobiety. Interesujące jest również położenie jajek: w 10 przypadkach wystąpiły pomiędzy stopami, względnie koło jednej ze stóp zmarłych, dwukrotnie w części środkowej grobu. Sądząc po położeniu jajka w grobie 87 (Ryc. 15) nie były one wkładane do rąk zmarłym dzieciom, co ewentualnie mogłoby sugerować, że miały stanowić zabawkę³⁵.

Myślę, że powszechny pogląd, iż składanie jaj do grobu łączy się z wiarą w życie pozagrobowe, jest słuszny, a dodatkowym potwierdzeniem wiary w odrodzenie po śmierci zdaje się być ich występowanie w większości koło stóp zmarłych, bowiem ruch znaczy życie. Mając jednak na uwadze niezwykle rzadkość składania jajek do grobów, można wysunąć jeszcze dodatkową hipotezę. Nasuwa się bowiem nieodparcie myśl, że chodziło tutaj o uzyskanie pewności, że dziecko czy też człowiek stary, mając ten symbol życia pozostanie na pewno tam, gdzie być powinien, że nie wróci na ziemię aby szkodzić żywym. W grobie 87 dziecko złożone jest w pozycji na boku, która jest uznawana za ślad zabiegów antywampirycznych. Myślę, że przedstawione wyżej materiały, a także związane z nimi zagadnienia, warto by prześledzić w przyszłości w przypadku uzyskania większej ilości danych.

Naszyjnik z cyny, znaleziono w grobie 100, 1,5-letniego dziecka, wykonany jest z trzech okrągłych, skręconych wokół siebie drutów, z końcami złączonymi razem, płasko rozklepanymi i zawiniętymi w esowate uszka (Ryc. 18). Na powierzchni zakończeń występuje trudno czytelny płytki ornament rytych kresiek lub punktów. Analogii ściślej do tego naszyjnika nie znam, podobny, ale wykonany ze srebra, został znaleziony w skarbie z Bużysk, woj. białostockie. Literatura na temat ruskich grzywn srebrnych i ich chronologii jest bardzo szeroka, przyjmuje się jednak na ogół, że odnoszą się one do XII w.³⁶

CHRONOLOGIA CMENARZYSKA

Jak wykazała analiza materiału, w grobach dziecięcych nie znaleziono zabytków pozwalających je precyzyjnie datować. W inwentarzach grobowych wystąpiły głównie przedmioty powszechnie odkrywane na cmentarzyskach z XI—XIII w. Zabytki unikatowe, nie mające analogii na terenie Polski, świadczą tylko o randze obiektu, nic nie wno-

³⁵ A. Fischer: op. cit., s. 183.

³⁶ S. Nosek: Skarb srebrny wczesnośredniowieczny z miejscowości Bużyska, pow. Siemiatycze, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXII, 1955, s. 65—67, tabl. XII—XVII.

sząc do jego chronologii. Pochówków dziecięcych nie można również datować w oderwaniu od całości obiektu, a to będzie możliwe dopiero po opracowaniu grobów osobników dorosłych. Można jednak już teraz zastanowić się nad wstępnym ustaleniem ram czasowych cmentarzyska. W informacjach dotychczasowych datowano obiekt na XII—XIII w.³⁷. Obecnie, po bardziej szczegółowym rozpatrzeniu się w materiale, uzyskaniu większej ilości danych, uchwyceniu w kilku punktach granic cmentarzyska na północy, zachodzie i wschodzie, można spróbować bardziej uściślić tę chronologię.

Przy przewadze orientacji zachodniej, występuje około 40% pochówków zorientowanych głowami w kierunku wschodnim, zarówno mężczyzn jak i kobiet, na całym terenie cmentarzyska (z pewną przewagą orientacji zachodniej na północnej i zachodniej peryferii obiektu). Badacze cmentarzysk wczesnośredniowiecznych są zgodni, że zamieszczenie w orientacji kończy się koło połowy XII w. i później ustala się kierunek zachodni³⁸. W świetle tych stwierdzeń czekanowski obiekt musi być wcześniejszy, bo różnorodność orientacji występuje na większej części terenu. Tak rozumując można by przyjąć, że cmentarzysko w Czekanowie powinno trwać najpóźniej do połowy XII w. Przemawiają za tym również niektóre przedmioty inwentarza jak: głównie małe i średnie kabłączki skroniowe, gdyż tylko w jednym grobie na peryferii cmentarzyska wystąpiło 11 dużych; duża ilość srebra w inwentarzach. Paciory ze srebra z dętej blaszki nie trwają dłużej niż do połowy XI w., wyznaczając prawdopodobny początek cmentarzyska. W świetle powyższych uwag ramy czasowe rysują się od połowy XI do połowy XII w. Chowanie zmarłych w trumnach, spora ilość wyrobów z cyny, paciorki z nieprzezroczystego szkła, typy zausznic, zawieszek i krzyżyków, kabłączki z półtora zwoju, kółka od pasów — a więc wiele przedmiotów, które uznawane są za późny składnik kulturowy plemion ruskich — oraz bogate inwentarze grobów żeńskich, skłaniają do ustalenia chronologii na XII—XIII w. Tym bardziej, że niektóre zabytki uznawane za wczesne i późne występują w jednym grobie. Wszystko to sprawia, że datowanie cmentarzyska nie jest łatwe i albo trzeba się dostosować do ogólnie przyjętych ustaleń, albo zmienić ustalenia, wysunięte zwłaszcza dla Podlasia w oparciu o wrywkowe dane. Będzie to jednak możliwe dopiero w pełnej monografii Cze-

kanowa, po opracowaniu nie tylko całego cmentarzyska, ale i osad.

Reasumując: w oparciu o formy grobów, orientację pochówków i składy inwentarzy grobowych można wstępnie datować cmentarzysko w Czekanowie na czas od połowy XI do początków XIII w. Należy tu podkreślić, że takie datowanie jest bliższe nie tylko wcześniejszym ustaleniom badaczy cmentarzysk podlaskich, ale również nowszym, opartym na szerszych i bardziej szczegółowych badaniach wykopaliskowych³⁹.

PODSUMOWANIE

Odpowiedź na kilka postawionych we wstępie pytań została już podana wyżej, dlatego też w tej części, sumującej nasze obserwacje i rozważania nad grobami dziecięcymi z czekanowskiego cmentarzyska, należy zastanowić się przede wszystkim nad tym, co nowego wniosły one do ogólnej problematyki cmentarzysk szkieletowych w obudowach kamiennych.

Jak wynika z przedstawionego materiału, dziecko było traktowane jako równy członek społeczności. Wyraża się to w jego prawie do osobnego miejsca na cmentarzu od najwcześniejszych momentów życia. Stosuje się wobec niego taką samą formę grobu i ten sam rytuał pogrzebowy. W kilku tylko przypadkach wydaje się, że pozycja niektórych dzieci była szczególna.

Przedstawione opracowanie rozszerza nasze wiadomości o cmentarzyskach z terenu Podlasia, potwierdza wiele spostrzeżeń opartych na materiałach wrywkowych oraz naukowych intuicji niektórych badaczy, inne już pozwala skorygować. W świetle materiałów z Czekanowa nie da się utrzymać wysunięta przez L. Rauhuta, nie mająca zresztą żadnego uzasadnienia, teza o osobnych cmentarzyskach dziecięcych, lokowanych gdzieś poza obrębem normalnych cmentarzy⁴⁰. Byłoby to zresztą zadziwiające *novum* na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach mazowieckich, odróżniające w sposób zasadniczy teren Mazowsza i Podlasia od innych terenów Polski i radykalna zmiana w stosunku do okresów wcześniejszych. W oparciu o obserwacje grobów z elementami trumien, ułożenia gwoździ można również skorygować inną tezę tego autora, że na Podlasiu mamy do czynienia wyłącznie z zabijaniem wiek trumien⁴¹, mamy bowiem dowody, że przybijano za-

³⁷ Informator Archeologiczny, Warszawa, 1970 i następne.

³⁸ M. Miśkiewicz: Wczesnośredniowieczny..., s. 264; L. Rauhut: op. cit., s. 462.

³⁹ Zwłaszcza bardzo istotne i słuszne ustalenia M. Miśkiewicz: Mazowsze wschodnie..., s. 101—102.

⁴⁰ L. Rauhut: op. cit., s. 471—472.

⁴¹ L. Rauhut: op. cit., s. 461.

równy wiek jak i dna. Materiały czekanowskie skłaniają również do zastanowienia się czy słuszne było przedatowanie przez L. Rauhuta, średnio o cały wiek później, większości cmentarzysk Podlasia Zachodniego. Inwentarze grobowe ani orientacja zmarłych nie potwierdzają bowiem tak późnej (XII—XIII w.) metryki Czekanowa, jak też i innych cmentarzysk, pod wieloma względami analogicznych do niego.

Opracowanie niniejsze pozwala również skorygować szereg stwierdzeń M. Miśkiewiczowej⁴², które nie w pełni prawdziwie oddają sytuację i rysują obraz cmentarzysk na tym terenie. Korekta dotyczy zagadnienia bruków kamiennych na Mazowszu Wschodnim, bruków wewnętrznych w grobach, kurhanów, gwoździ w grobach i wreszcie głębokości pochówków. To ostatnie zagadnienie zwłaszcza ma ogromne znaczenie w bieżącej praktyce wykopaliskowej. Opierając się bowiem na stwierdzeniach M. Miśkiewiczowej można zniszczyć płytkie groby, jak też nie dokopać się do głębokich.

Rozważania związane z jajkami wykazały, że ten niezwykle ciekawy i rzadki składnik inwentarzy grobowych został zbyt uogólniony w opracowaniach i być może nie należy go tak jednoznacznie interpretować.

Niezwykle interesujący jest stwierdzony na obiekcie sektor dziecięcy, a zwłaszcza jego część z pochówkiem starej kobiety pomiędzy 8 grobami małych dzieci.

Dysponujemy bardzo szczegółową ekspertyzą antropologiczno-odontologiczną (dzięki dobrze zachowanemu szczątkom kostnym, a zwłaszcza zębom), która pozwoliła ustalić początkowe etapy selekcji naturalnej ludności pochowanej na cmentarzysku w Czekanowie i będzie mogła stanowić analogię dla innych obiektów nie tylko z terenu Podlasia.

⁴² Por. przypisy 10—14.

Porównanie składu inwentarzy grobowych z wiekiem zmarłych dzieci pozwoliło na wysunięcie niezwykle istotnego, szerszego wniosku o wyposażeniu dzieci w te przedmioty, które byłyby przez nie noszone i używane w dalszym życiu. Stwierdzenie to pozwala, jak sądzę, rozszerzyć znajomość istoty wiary w życie pozagrobowe o bardzo ciekawy aspekt dorastania dzieci na tamtym świecie. Łączy się z tym wnioskiem interpretacja płci zmarłych na podstawie wielkości jam grobowych, a zwłaszcza inwentarzy, w przypadku braku kości szkieletów. Mając na uwadze „dorosłe” jamy grobowe i pełne inwentarze grobów kobiecych w grobach małych dzieci, należy w świetle materiałów czekanowskich podchodzić do wszelkich prób ustalania płci zmarłych i wielkości grupy ludzkiej związanej z danym cmentarzyskiem z dużą ostrożnością.

Inwentarze grobów dziecięcych w kilku przypadkach ilością i jakością zabytków przewyższają groby dziecięce odkryte na innych cmentarzyskach, a przedmioty unikatowe podnoszą wysoko rangę czekanowskiego obiektu.

Opracowanie niniejsze jest może nieco przedwczesne z uwagi na nieukończone badania wykopaliskowe cmentarzyska i możliwość korekt, jakie przyniesie opracowanie pełnej monografii Czekanowa.⁴³ Postanowiłam jednak przedstawić niniejsze opracowanie po to, aby zwrócić uwagę badaczy cmentarzysk na problemy, które mogą być uwzględniane już w trakcie eksploracji obiektów, a także z nadzieją, że — wnosząc wiele ciekawych ustaleń na temat obrządku pogrzebowego — będzie ono mogło służyć jako materiał porównawczy dla cmentarzysk nie tylko z terenu Podlasia Zachodniego.

⁴³ W 1982 i 1983 r. wyeksplorowano jeszcze 17 grobów dzieci. W kilku bogate inwentarze i 1 jajko. Ogólna liczba grobów wynosi obecnie 188.

*Mgr Barbara Zawadzka-Antosik
Państwowe Muzeum Archeologiczne
w Warszawie
ul. Długa 52
00-950 Warszawa*

Tabela I

Zestawienie grobów z cmentarzyska w Czekanowie woj. siedleckie

Nr/ rok	Typ grobu		Trumny		Wiek dzieci	Orientacja		Pozycja		Inwentarze grobowe	Uwagi
	Podbru- kowy	Jamo- wy	Gwoź- dzie	Drew- no		Z	W	Wy- prosto- wana	Skur- czona		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
9/69	+				Inf. I	+		?		Bransoleta i pierścio- nek z brązu	Kości słabo zachowane
10/69	+			+	4—6 lat	+		?		267 paciorków szkl., 3 zausznice malinowa- te z brązu, 10 kabłącz- ków z cyny, 3 ze sre- bra, krzyżyk z cyny, guziczek z brązu, fra- gment skóry z czółka	Zachowany tylko frgm. czaszki i kil- ka zębów
15/70	+				3—4 lat		+	+		Bez wyposażenia	Jednoco- sowy z gr. 16 — kobiety o orientacji zach.
19/70		+	2 szt.		6—7 lat	+		+		Zawieszka i kabłączek z brązu, kabłączek z cyny, paciur ze srebra, 20 paciorków szkl.	Wymiary wewn. komo- ry grob. 2×0,80 m
22/70		+			9—12 mies.		+	+		Pierścionek z brązu	Trzy groby o orientacji Z. Młodszy. W jednej obstawie z gr. 20 — kobiety i gr. 25 — dziecka
24/70		+			2—3 lat	+		+		Jajko	W jednej obstawie z gr. 21 — kobiety o orient. Z. Młodszy
25/70		+			12—18 mies.	+		+		Bez wyposażenia	W jednej obstawie z gr. 20 i 22. Najstarszy
28/70	+		2 szt.		2—4 lat	+		+		Frgm. paciorka szkl.	
29/70		+			8—9 lat	+		+		Bez wyposażenia	Jednoco- sowy z gr. 30 — osobnika młodego o orient. Z
31/70	+		3 szt.		7—8 lat	+		+		Krzesiwo żelazne, pa- ciorek szkl.	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
32/70		+ 180× 70 cm		+	ok. 10 lat		+	+		Bez wyposażenia	Jednoczaso- wy z gr. 33 — kobiety o orient. W
36/71		+ 80× 40 cm			8 mies.		+ S	+		Bez wyposażenia	
41/71		+ 60× 25 cm			6 mies.		+ N	+		Bez wyposażenia	
44/71		+ 60× 25 cm			6 mies.		+ N		+	Bez wyposażenia	Dziecko uło- żone na pra- wym boku
45/71		+ 50× 30 cm			Plód od 7 mies. lub nowo- rodek	+		+		Bez wyposażenia	Jednoczaso- wy z gr. 46
46/71		+ 120× 60 cm			2 lata	+		+		38 paciorków szkl.	Jednoczaso- wy z gr. 45
47/71		+ 110× 70 cm			1,5 r. do 2 lat		+	+		Bez wyposażenia	Dziecko uło- żone na le- wym boku
49/71		+ 90× 60 cm			0—2 mies.		+	+		5 paciorków szkl.	
50/71		+ 125× 70 cm			1,5 r. do 2 lat	+		+		Bez wyposażenia	
51/72	+				7—8 lat	+		+		Kabłaczek srebrn., 12 nitów brąz., sprzączka ze złoczonego brązu, nożyk żel. z brąz. oku- ciem pochewki, „gro- cik” z kamienia	
56/72		+ 70× 40 cm			5—6 mies.	+		+		Kabłaczek srebrn., 4 paciory srebrn., 25 pa- ciorków szkl.	
61/72		+ 60× 50 cm			9—12 mies.	+		?		5 paciorków szkl. frgm. brązu	
62/72		+ 110× 40 cm			1—1,5 roku	+ S		+		Bez wyposażenia	
64/72		+ 100× 60 cm			9 mies.	+ N		+		Bez wyposażenia	W jednej obstawie z gr. 66. Młodszy

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
66/72		+ 70× 55 cm			ok. 1,5 roku		+		+	Bez wyposażenia	Na lewym boku. W jed- nej obstawie z gr. 64. Starszy
67/72		+			2—4 mies.		+	+		Bez wyposażenia	W jednej obstawie z gr. 63 — kobiety o orient. Z. Starszy
69/73	+		4 szt.		4 lata	+ N		+		Nóż, krzesiwo, naczy- nie	
70/73		+ 115× 45 cm			2—3 lat	+		+		Krzyżyk brąz. z żółtą emalią, amulet z zęba psa, 49 paciorków szkl., paciór srebrn. za- wieszka z muszli Kauri, paciorek z bur- sztynu i kryształu gór- skiego, fragm. skóry z czółka	W jednej obstawie z gr. 71. Młodszy
71/73		+			0—12 mies.	+		+		4 paciorki szkl.	W jednej obstawie z gr. 70. Starszy
72/73	+		1 szt.		11—12 lat		+	+		Bez wyposażenia	
77/73		+ 100× 70 cm			ok. 9 mies.		+	+		Bez wyposażenia	
78/74		+ 50× 30 cm			Płód 5—7 mies.		+	?		Bez wyposażenia	
81/74		+ 100× 50 cm			Płód 5—7 mies.		+ N	?		Bez wyposażenia	Bardzo duża jama grobowa
82/74		+ 130× 50 cm			2—5 lat		+	?		Bez wyposażenia	
84/74		+ 145× 35 cm			ok. 3 lat		+	+		Bez wyposażenia	W jednej obstawie z gr. 87. Młodszy
85/74		+ 140× 90 cm			18 mies.	+		?		Przedmiot z gliny — amulet?	
86/74		+ 190× 100 cm			4 lata	+		+		Pierścionek srebrny, kabłączek brąz., 120 paciorków szkl. kółe- czko brąz., krzesiwo żel.	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
87/74		+ 70× 40 cm			6—9 mies.		+		+	Jajko	Na prawym boku. W jed- nej obstawie z gr. 84. Starszy
94/75		+ 190× 74 cm			7—8 lat	+		+		Bez wyposażenia	
96/75		+ 75× 35 cm			2—3 mies.		+	+		Bez wyposażenia	
97/75		+ 70× 40 cm			ok. 6 lat		+	+		Bez wyposażenia	
98/75		+ 100× 40 cm			ok. 3 lat	+		+		Jajko	
99/75		+ 130× 70 cm			1—1,5 roku		+	+		Bez wyposażenia	W jednej ob- stawie z gr. 100. Starszy
100/75		+ 130× 70 cm			1—1,5 roku	+ S		+		Naszyjnik z cyny, 32 paciorki szkl.	W jednej ob- stawie z gr. 99. Młodszy
105/76	+		3 szt.		5—6 lat	+		?		Bez wyposażenia	Wnętrze obstawy 2 m×80 cm
109/76		+ 30× 55 cm			6 mies.	+		?		Bez wyposażenia	W jednej ob- stawie z gr. 107 — męskim o orient. Z. Starszy
115/77		+ 200× 100 cm			4 lata	+		+		Bez wyposażenia	
125/81	+				ok. 1 roku		+	?		Bez wyposażenia	Zachowana tylko czaszka
126/81		+ 200× 80 cm			ok. 12 lat	+ S		+		2 guzki brąz.	
127/81		+ 190× 80 cm			12—14 lat	+ S		+		Bez wyposażenia	
134/81		+ 140× 60 cm			ok. 5 lat	+		+		Bez wyposażenia	
135/81		+ 140× 60 cm			ok. 4 lat	+		+		Bez wyposażenia	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
136/81		+ 110× 40 cm			ok. 2 lat	+		+		Bez wyposażenia	
137/81		+ 130× 70 cm			ok. 2 lat	+		+		Bez wyposażenia	
138/81		+ 110× 70 cm			1,5—2 lat	+		+		Bransoletka brąz.	
139/81		+ 110× 45 cm			ok. 1,5 roku	+		+		Kabłączek brąz.	Уżyты jako bransoletka
140/81		+ 110× 40 cm			1,5—2 lat	+		+		Kółeczko brąz.	
141/81		+ 140× 80 cm			3—4 lat	+		?		Bez wyposażenia	
142/81		+ 190× 70 cm			7—8 lat	+		+		Pierścionek brąz., 13 kabłączków z cyny, pacior z brązu, 16 pa- ciorków szkl.	Doskonale zachowane kości
144/81		+ 140× 50 cm			6—7 lat	+		+		Bez wyposażenia	

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Эта обработка представляет 60 скелетных детских погребений, обнаруженных в гг. 1961—1981 на ранне-средневековом могильнике в каменном креплении в местности Чеканув, гм. Яблонна Ляцка, седлецкое воев. Стоянка с местным названием „Турецкие Могилы” расположена на песчано-гравийной возвышенности в юго-восточном направлении от села (Рис. 1). Могильник был сильно разрушен добыванием камней и запахиванием пустоши. В течение 11 археологических сезонов автор этой обработки исследовала 145 скелетных погребений, при которых нашли около 1700 намятников старины. Очень хорошие почвенные условия не вызвали разложения детских скелетов, благодаря чему сохранилось значительное их количество.

На плане (Рис. 2) представлено расположение детских погребений и захоронения взрослых особей, составляющие группу. В таблице 1 представлено составление погребений детей. Во внимание были приняты основные сведения, нужные для этого типа обработки.

Детские погребения выступают на всей территории могильника, помещенные в рядах между погребениями взрослых особей. Самые большие их группировки замечаются в центральной, северо-восточной и северо-западной частях, а в их переделах — группировки поменьше. Интересующим является скопление 20 погребений в южной части объекта, указывающее, может быть, на размещение детского сектора. Выступают два вида погребений: 1 мелкие подкаменные погребения, в которых покойник в деревянном гробу положен в яму, выкопанную ниже тогдашней поверхности могильника (с 40 по 120 см глуб.), засыпан землей по уровень поверхно-

сти, покрыт несколькими слоями камней (Рис. 6, 8, 20). Подкаменных погребений исследовали 10, ямных же 50. Подробная антропологическо-одонтологическая экспертиза, сделанная доц. доктором Алиной Верцинской и доктором Ядвигой Вронка, позволила установить смертность детей в поочередных группах возраста. Из этого составления вытекает, что чем детей поменьше, тем больше число кончин, а я меру роста процент кончин уменьшается.

Из анализа ям погребений и возраста похороненных детей вытекает, что длина ям зависит от возраста, а таким образом и от роста особей. Однако уже с четвертого года жизни ребенка начинают выступать „взрослые” ямы погребения. Пользуясь принципом одиночного погребения, в Чеканове можно выделить II двойных групп и I тройную, которые составляют 2—3 погребения в пределах одного обставления. Это захоронения одно- и разновременные, двоих детей или ребенка и взрослой особи, почти, как правило, в отдельных ямах или тоже в яме и в мелком погребении типа I. Надо отметить, что не обнаружено захоронения беременной или умершей во время родов женщины, ни женщины и младенца в одном погребении. В Чеканове каждая особь от плода по старого человека, имела свое отдельное место на могильнике. 38 детей было похороненных головами по направлению на W, а 22 на E. Нет согласия ориентации в случае групп двоих детей или детей и взрослых особей. В значительном большинстве дети были положены в погребении в положении выпрямленном навзничь, с руками вытянутыми вдоль туловища или сложенными на лоне, аналогично как взрослые. Только в 4 случаях

они лежали в скорченном положении на боку (Рис. 9, 12, 15).

Предметы инвентаря нашли в 25 погребениях, что составляет 42% всех погребений. Положение памятников было правильным. Предметы, связанные с нарядом, находились в надлежащих местах при скелетах, предметы домашнего обихода выступали тоже в местах согласно ритуалу. Отсутствие снабжения не было связано с возрастом умерших детей (Таблица 1). 8 погребений было богато снабженных, 8 посредственно и 9 слабо. В общем в детских погребениях обнаружили 713 памятников, несколько из которых составляет одиночные экземпляры на территории могильника, и также, как кажется, без аналогий на территории Польши. Инвентари детских погребений, а особенно зачисленных к первой группе, принадлежат к категории богатейших погребений на территории всего могильника. Обнаружено 267 стеклянных бусов, 7 бусов из серебра и бронзы, 32 височных кольца, из чего 24 сделаны из олова, 5 из серебра и 3 из бронзы, 3 малиновых наушника из бронзы, 2 браслета и 4 кольца, 2 ножа и 3 кресала, 3 крестика, нашейник из олова, пряжку из бронзы, 2 амулета, маленький наконечник стрелы из камня, 3 яйца (Табл. I—IV). К уникальным памятникам надо зачислить позолоченную пряжку из бронзы (Табл. II, 2), 12 заклепок от пояса с украшенными головками (Табл. II, 5), крестик из бронзы с желтой эмалью (Табл. II, 8), амулет из глины (Табл. II, 15), наконечник из камня (Табл. II, 3), нашейник из олова (Рис. 18). Интересующим и необычно редким элементом инвентарей погребений являются тоже яйца — символ веры в загробную жизнь. Опираясь на формы погребений, ориентацию захоронений, составы инвентарей погребений, можно вступительно датировать могильник в Чеканове временем с половины XI по начало XIII в.

Из представленного материала вытекает, что к ре-

бенку относились как к равноправному члену общества. Это выражается в его праве к отдельному месту на кладбище с самого раннего момента жизни, в применении по отношению к нему такой же формы погребения и такого же погребального ритуала. В нескольких только случаях кажется, что положение некоторых детей было особенным (погребения 24, 10, 51, 70). Представленная обработка расширяет знание о могильниках с территории Подяся и корректирует ряд утверждений некоторых исследователей этой темы. Инвентари детских погребений в нескольких случаях количеством и качеством превышают погребения детей, обнаруженные на других могильниках, а уникальные предметы придают значение чекановскому объекту.

Антропологическая экспертиза позволила установить начальные этапы натурального отбора населения, похороненного на могильнике. Сравнение состава инвентарей погребений с возрастом умерших детей позволило сделать необыкновенно существенный более широкий вывод о снабжении детей предметами, которые они носили бы и пользовались бы ими в дальнейшей жизни. Это утверждение позволяет, как полагаю, расширить знание о сути веры в загробную жизнь, очень интересным аспектом подрастания детей на том свете. С этим соединяется также интерпретация возраста и пола умерших на оснований величины ям погребений, а особенно инвентарей в случае отсутствия костей скелетов: имея в виду „взрослые” ямы погребений и инвентари в погребениях маленьких детей, надо в освещении чекановских материалов подходить ко всяким испытаниям установления пола умерших и величины человеческой группы, связанной с данным могильником, с большой осторожностью. Это самые важные установления, вытекающие из представленной обработки.

S U M M A R Y

This study presents 60 skeleton graves of children excavated in 1969—1981 at the early mediaeval walled cemetery at the village of Czekanów, Jabłonna Lacka district, Siedlce voivodeship. This site, which is known locally as "The Turkish Graves", is on a sand and gravel hill to the south east of the village (Fig. 1). The cemetery had been badly devastated by stone quarrying and the ploughing up of fallow land. Over 11 excavation seasons the author of this study explored 145 skeleton graves, and discovered 1700 archaeological items. Excellent soil conditions meant that the child skeletons did not disintegrate, and it is due to this that so many have been preserved.

The plan (Fig. 2) shows the distribution of the child and "adult" graves which form this group. Table 1 shows the disposition of the child graves. The basic information necessary for this type of analysis has been taken into account.

The child graves occur over the whole area of the cemetery, placed in rows between the graves of "adults". The highest concentration of these graves can be observed in the central, south-east and north-west part, and within these sectors there are also minor concentrations. The concentration of 20 graves in the part southern of the site is interesting as it perhaps indicates the siting of a children's sector. Two forms of graves occur: 1) shallow graves under a pavement in which the corpse was placed in a wooden coffin in a vault made by placing large stones around, and covered with a small stone pavement (Fig. 3, 7, 16); and 2) pit graves in which the corpse is placed without a coffin in a pit dug below the contemporary surface of the cemetery (from 40 to 120 cm deep), and then covered with soil up to the level of the surface and topped with several layers of stones. (Fig. 6, 8, 20). 10 paved graves and 50 pit graves were excavated. Detailed anthropological-odontological analysis carried out by Docent Dr. hab. Alina Wiercińska and Dr. Jadwiga Wronka made it possible to establish the mortality of children in different age groups. This indicated that the smaller

the children were, the greater was the number of deaths, and that the proportion of deaths decreased as size increased.

Analysis of the grave pits and the age of the children buried indicated that the length of the pits depended basically on the age, and therefore also on the length of the corpse. However, from the age of four upwards, child burials began to occur in "adult" grave pits. While the principle of individual graves was followed at Czekanów, 11 double graves and 1 treble grave can be distinguished, made up of 2 or 3 graves in one surround. These are burials of two children, or a child and an "adult", either simultaneously or at different times, almost always in separate pits, or in a pit and shallow grave of type 1. We should point out that no grave of a pregnant woman has been found, nor that of a woman who had died in childbirth, nor of a woman and newborn infant buried in one grave. At Czekanów each individual, from a foetus to an old man, had a separate place in the cemetery. 38 children were buried with their heads pointing W and 22 E. Burials of groups of two children, or of a child and an "adult", were not oriented in like manner. The great majority of children were buried in a stretched-out position on their backs, with their arms stretched along the torso or crossed in their laps, as in the case of adults. In only four cases were the children lying on one side with their legs drawn up (Fig. 9, 12, 15).

Inventoried items were found in 25 graves, or 42% of the total number. The break-down of these items was normal. Objects connected with dress were found in the appropriate places by the skeletons, and everyday objects also occurred in places appropriate to ritual. The absence of grave goods was not related to the age of the children buried (Table 1). 8 graves were richly furnished, 8 moderately richly, and 9 poorly furnished. In all, 713 items were found in the child graves, a few of which are unique specimens for the area of the cemetery, and would also appear to have no analogues in the whole Polish

territories. The inventories of the child graves, and especially those in the first group, are among the most richly-furnished graves in the whole area of the cemetery. 267 glass beads, 7 silver and bronze beads, 32 temple pendants of which 24 are made from tin, 5 from silver and 3 from bronze, 3 bronze raspberry-shaped ear-rings, 2 bracelets and 4 rings, 2 knives and 3 flints, 3 crosses, a tin necklace, a bronze buckle, 2 amulets, a stone arrow-point, and 3 eggs were found (Tables I—IV). Unique objects include a gilded bronze buckle (Table II, 2), 12 belt rivets with decorated heads (Table II, 5), a small bronze cross with yellow enamel (Table II, 8), a clay amulet (Table II, 15), a stone arrow-point (Table II, 3) and a tin necklace (Fig. 18). The eggs which are a symbol of belief in an after-life, are also exceptionally rare and interesting items in the grave inventories. The cemetery at Czekanów can be provisionally dated in the period from the mid-XIth to early XIIIth century on the basis of the form of the graves, the orientation of the burials, and the items in the grave inventories.

The material presented above indicates that children were treated as full members of the community. This found expression in the child's right to a separate place in the cemetery from the very first moments of his life, and in the use of the same form of grave and the same form of burial ritual for children as for adults. There are only a few cases in which the position of some children

forms an exception to this (Graves 24, 10, 51, 70). This study extends our knowledge about cemeteries in the Podlesie region and corrects a great many ideas of many archaeologists working in this field. The inventories of the child graves in some cases surpass in both quality and quantity those of child graves in other cemeteries, and the unique objects make the Czekanów cemetery a site of very great importance.

The anthropological analysis made it possible to establish the initial stages of natural selection among the population buried in the cemetery. Comparison of the components of the grave inventories with the age of the deceased children has enabled the author of this study to put forward an exceptionally significant and more general conclusion that the children were furnished with objects which they would wear or use in an after-life. This would seem to widen our knowledge about the nature of belief in an after-life by adding the interesting aspect that children were able to attain life in the world to come. This is also linked with interpretation of the sex of the deceased on the basis of the size of the grave pits, and especially of the inventory if there were no skeleton bones: considering the "adult" grave pits and the inventories of the graves of small children, one must exercise extreme caution in the light of the materials from Czekanów in all attempts to establish the sex of the deceased or the size of the groups of people connected with this cemetery. These are the most important conclusions of this study.

ANDRZEJ RACHWANIEC

OSADA KULTURY TRZCINIECKIEJ I ŁUŻYCKIEJ
NA STAN. 68 W NOWEJ HUCIE — KRZESŁAWICACH

ПОСЕЛЕНИЕ ТРЦИНЕЦКОЙ И ЛУЖИЦКОЙ КУЛЬТУР НА СТОЯНКЕ 68 В НОВОЙ ГУТЕ-КЖЕСЛАВИЦАХ

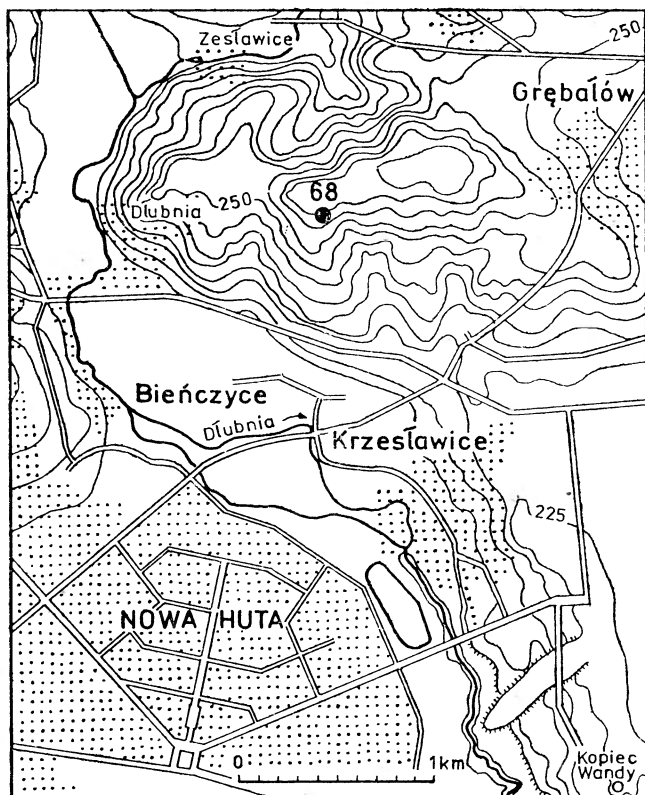
THE TRZCINIEC AND LUSATIAN CULTURE SETTLEMENT ON SITE 68 AT NOWA HUTA-KRZESŁAWICE

Na wiosnę 1973 r. zespół nowohuckiego Oddziału Muzeum Archeologicznego w Krakowie przeprowadził weryfikacyjne i poszukiwawcze badania powierzchniowe w granicach administracyjnych Nowej Huty. Efektem tych badań było m.in. zarejestrowanie nowego stanowiska kultury trzcinięckiej i łużyckiej na terenie pn.-zach. części Krzesławic, na skraju osiedla mieszkaniowego „Na Stoku” (Ryc. 1). W 1975 r. stwierdzono tam zaawansowane prace ziemne w związku z budowanym wówczas osiedlem domków jednorodzinnych na skutek czego pld. część stanowiska 68 uległa w znacznym stopniu zniszczeniu.

W chwili przystąpienia do prac ratowniczych, na ogólną liczbę 31 uchwyconych obiektów 10 uległo całkowitemu zniszczeniu (w tym przypuszczalnie jeden grób szkieletowy kultury trzcinięckiej). W badaniach skoncentrowano się więc przede wszystkim na eksploracji i zadokumentowaniu ocalałych części jam występujących bezpośrednio w wykopach pod fundamenty domków. Natomiast na terenie wolnym od robót budowlanych założono wykop o wymiarach 8×45 m, gdzie w sposób metodyczny przebadano 10 obiektów (Ryc. 2). Największego zniszczenia stanowiska dokonali budowniczy osiedla usuwając i przewożąc na sąsiednie pola ziemię orną, a teren dokładnie niwelując. W ten sposób wiele obiektów zostało doszczętnie zniszczonych lub zachowały się tylko ich partie przydenne.

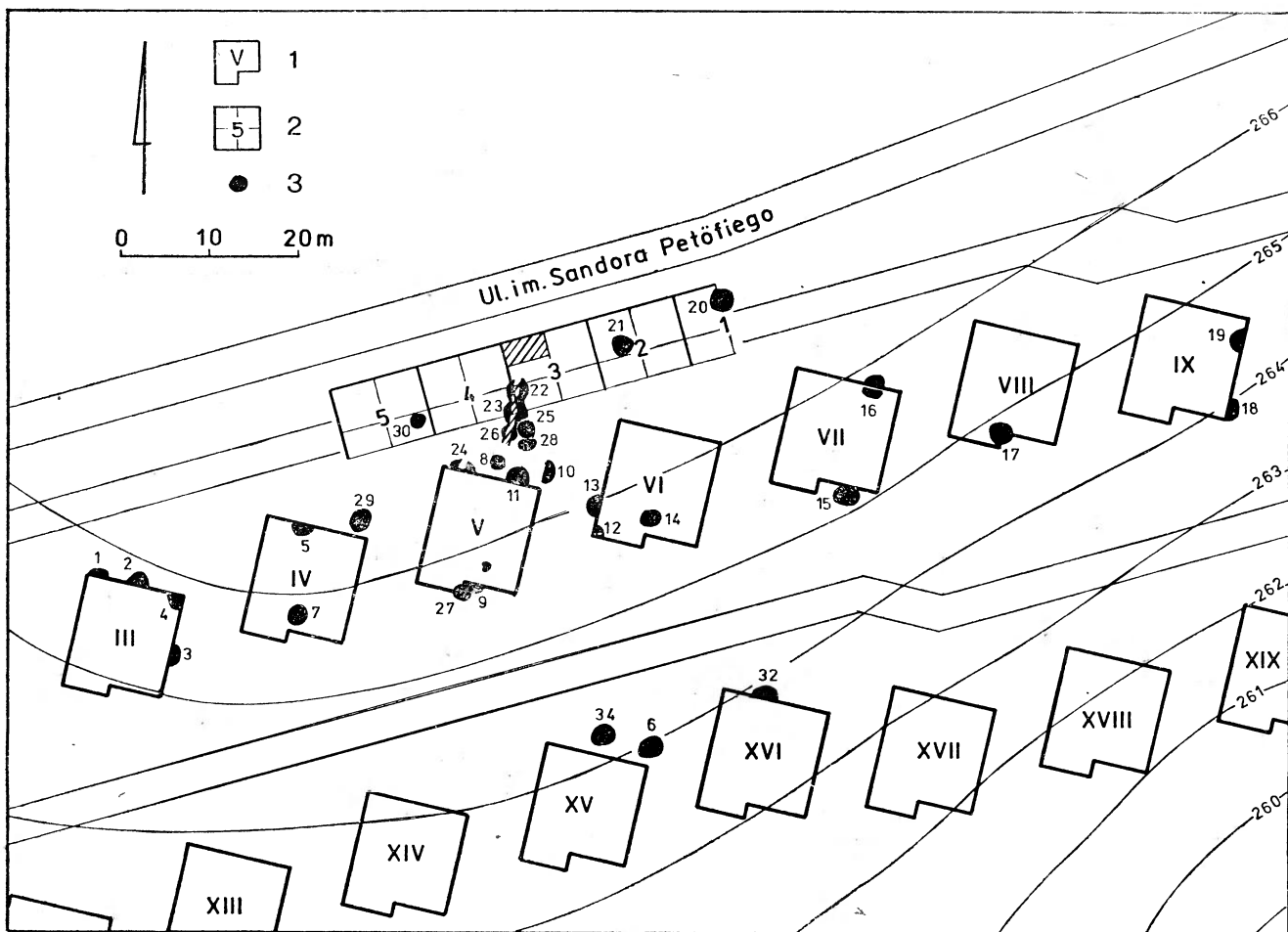
Stanowisko 68 w Nowej Hucie-Krzesławicach położone jest na wyniesieniu „Łysa Góra”

(270,7 m. n.p.m.). Mniej więcej przez środek stanowiska przebiega droga im. Sandora Petöfięgo dzieląc je na dwie części w linii W-E. Południowa

..... Zabudowa miejska

Ryc. 1. Nowa Huta-Krzesławice. Lokalizacja stanowiska

Ryc. 2. Położenie obiektów w obrębie osiedla domków jednorodzinnych i wytyczonego wykopu. Zarysy domków (1). Wykop (2). Obiekty archeologiczne (3)

część stanowiska (poniżej drogi) badana w 1975 r. usytuowana jest na południowym stoku wyniesienia (265–266 m n.p.m.) i jest oddalona o 1100 m w linii prostej od rzeki Dłubni.

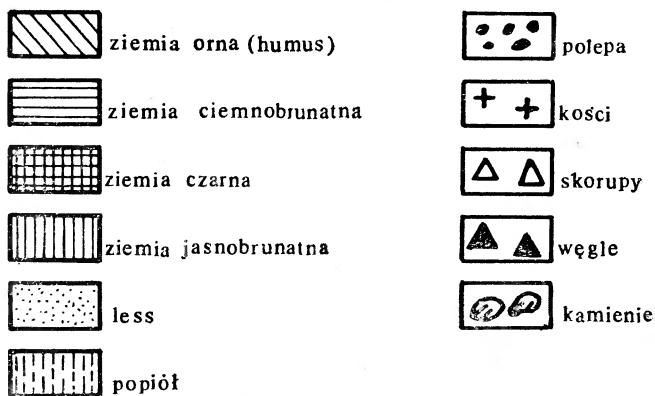
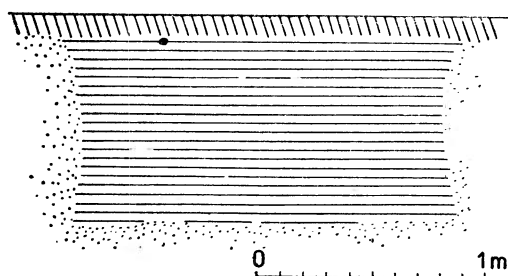
Badania prowadzone były przez mgr Tadeusza Wójcika i autora niniejszego opracowania.

MATERIAŁY

Obiekt 1. Zniszczony przez domek nr III. Prawdopodobny zarys kolisty o średn. 170 cm. Profil regularnie trapezowaty, dno proste na głęb. 100 cm. Wypełnisko jednolicie ciemnobrunatne (Ryc. 3). 1) Fragment brzożowy naczynia o średn. wyl. 11 cm, o powierzchni plamistej, ceglastobrunatnej, silnie polerowanej (Ryc. 4i). 2) Fragment przykrawędny miski o średn. wyl. 25 cm, powierzchnia brunatna, gładka. 3) 3 mało charakterystyczne skorupy łużyckie. 4) 21 ułamków kości zwierzęcych.

Obiekt 2. Prawie całkowicie zniszczony. Uchwycono jedynie fragment profilu w ścianie domku nr III. W przekroju pionowym był zapewne kształtu trapezowatego, dno proste na głęb. 60 cm. Brak materiału zabytkowego.

Obiekt 3. W dużej mierze zniszczony. Przypuszczalnie w zarysie poziomym kolisty o średn. 140 cm. Wypełnisko ciemnobrunatne z licznymi wtętami lessu. Profilu nie uchwycono. 1) 2 ułamki z załomu brzuśca, zdobione karbami. Powierzchnia żółta, glina z domieszką piasku

Ryc. 3. Nowa Huta-Krzesławice. Profil obiektu 1. Legenda dotyczy wszystkich planów zamieszczonych w artykule

(Ryc. 5i). 2) Duży fragment szyi z amfory ze śladami po uchu o powierzchni plamistej, ceglastobrunatnej, gładkiej. 3) 4 niecharakterystyczne skorupy.

Obiekt 4. Zarejestrowano tylko część trapezowatego profilu na głęb. 80 cm od powierzchni ziemi. 1) 2 fragmenty brzegowe z naczynia o średn. wyl. 12 cm. Powierzchnia wygładzona, brunatnożółta. 2) 14 skorup o cechach łużyckich z różnych naczyń, w tym 1 brzeg i fragment przydennej. 3) 4 ułamki kości zwierzęcych.

Obiekt 5. Obiekt zniszczony, brak danych odnośnie wyglądu jamy. 3 mało charakterystyczne skorupy kultury łużyckiej. Powierzchnie zewn. wyświecone, brunatne, glina z domieszką miki.

Obiekt 6. Ocalały profil w ścianie domku nr XV był kształtu trapezowatego, dno proste na głęb. 120 cm. Wypełnisko jednolite, ciemnobrunatne. 1) 2 fragmenty naczynia zdobionego na brzusku żłobkami (słabo widoczne). Powierzchnia żółta, mocno „spiaszczona”. 2) Brzeg, 2 fragmenty przydenne oraz 7 niecharakterystycznych skorup łużyckich z różnych naczyń.

Obiekt 7. Zachowany w postaci 1/4 koła. Wypełnisko jednolite, ciemnobrunatne. W profilu zarys trapezowaty, dno proste na głęb. 140 cm. 1) 12 mało charakterystycznych skorup kultury łużyckiej z różnych naczyń. 2) Okruch kamienny.

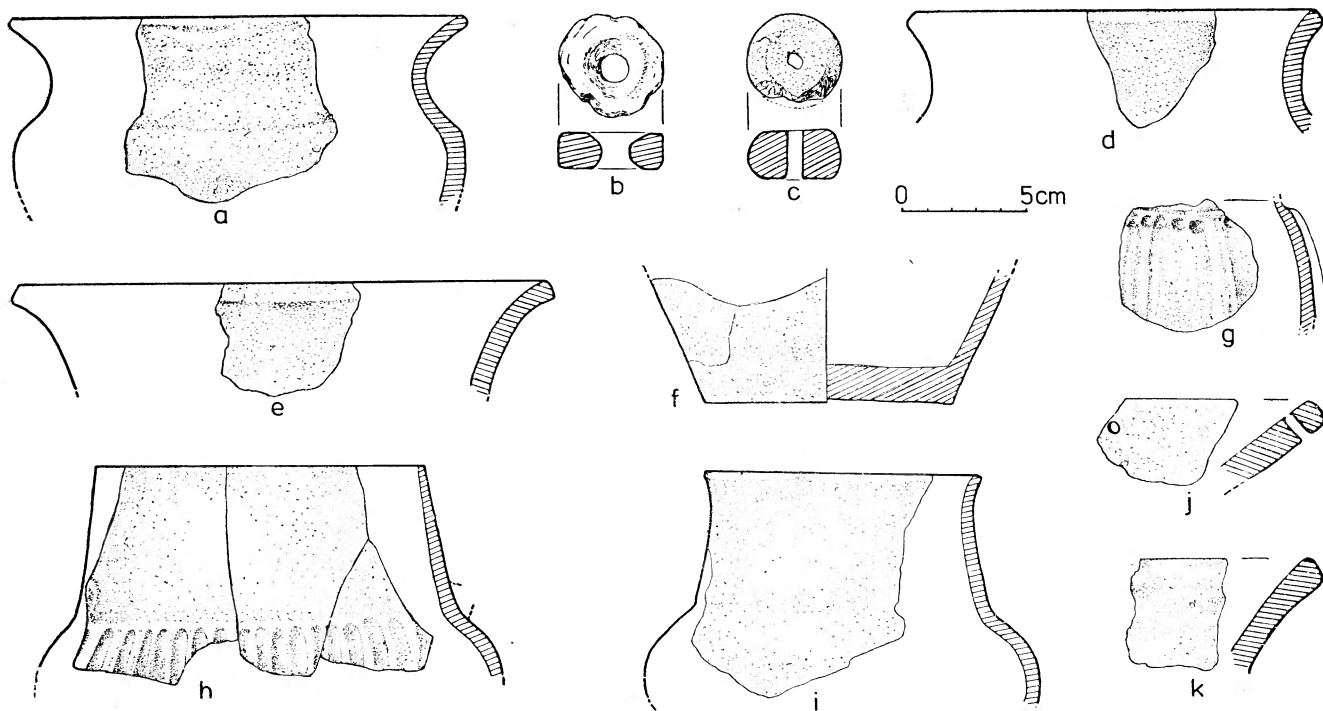
Obiekt 8. Na głęb. 50 cm pojawiło się koliste zaciemnienie, częściowo zniszczone, o średn. 160 cm. Profil trapezowaty, dno proste na głęb. 142 cm. Wypełnisko jednolicie ciemnobrunatne (Ryc. 6). 1) 14 ułamków z różnych naczyń trzcinieckich w tym fragmenty brzegowe oraz mały guzek. 2) 2 okruchy kamienne.

Obiekt 9. Zniszczony przez domek nr V i młodszy obiekt 27. Prawdopodobnie zarysu kolistego, w przekroju

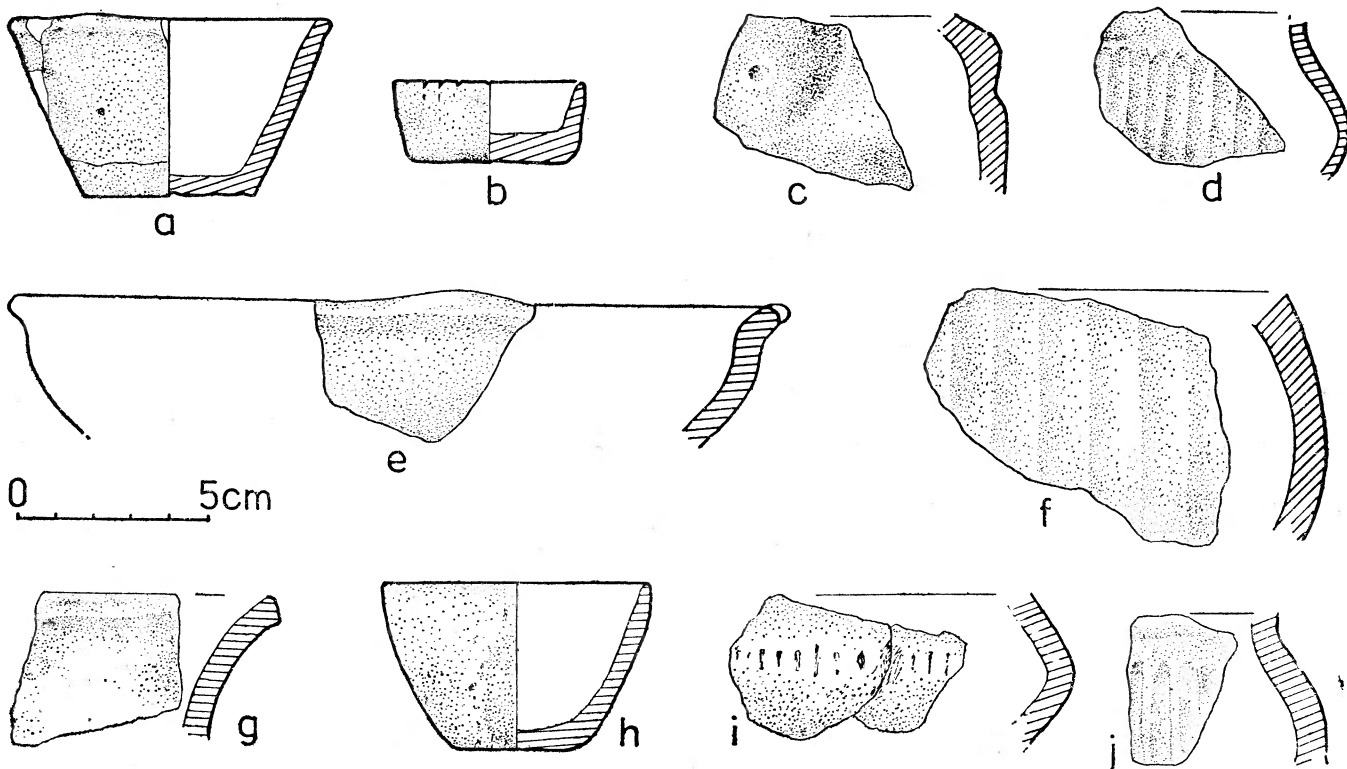
wertykalnym kształtu trapezowatego, dno proste na głęb. 205 cm. Wypełnisko jednolicie czarne. 1) 12 mało charakterystycznych skorup o cechach łużyckich z różnych naczyń, w tym fragment ucha. 2) Okruch kamienny. 3) Odłupek krzemienisty. 4) 7 fragmentów kości zwierzęcych.

Obiekt 10. Zadokumentowano jedynie półkolisty profil w ścianie wykopu. Wypełnisko brunatne z wtętami lessu. Dno nieregularnie nieckowate na głęb. 60 cm. Max. rozpiętość jamy profilu 200 cm. 1) Fragment brzuśca cienkościennego naczynia o powierzchni gładkiej, wyblyszczony, barwy czarnej, zdobionego pionowymi żłobkami (Ryc. 5d). 2) Fragment brzegowy miski półkulistej o powierzchni brunatnej, wygładzonej. 3) Brzeg z miski stożkowej ścięty do środka, barwy czarnej, o powierzchni gładkiej. 4) 4 ułamki z różnych den. 5) 50 skorup z różnych naczyń kultury łużyckiej, w tym mało charakterystyczny fragment przykrawędny. 6) 2 krzemienie i okruch kamienny.

Obiekt 11. Nieregularna plama ukazała się na głęb. 30 cm, natomiast na poziomie 50 cm uchwycono obiekt o wyraźnym zarysie kolistym średn. 180 cm (płd. część jamy uległa zniszczeniu). W warstwie 60–70 cm natrafiono na dużą ilość polepy z odciskami prętów drewnianej konstrukcji naziemnej oraz wyeksplorowano pewną ilość ukształtowanej polepy pochodzącej prawdopodobnie z pieca — paleniska. Na głęb. 60–90 cm w partii SW jamy wystąpiła warstwa silnie ubitego jasnopopielatego popiołu z grudami polepy i rozlasowanego lessu wewnątrz. Profil obiektu trapezowaty, dno skośne, opadające w kierunku płd. na głęb. 110–150 cm (Ryc. 7). Głęb. 0–20 cm: 32 skorupy z różnych naczyń o cechach trzcinieckich, w tym 8 brzegów oraz mały fragment brzuśca zdobiony żłobkami (Ryc. 8i). Głęb. 30–40 cm: 1) Fragment brzego-

Ryc. 4. Nowa Huta - Krzesławice. Zabytki z obiektu 1 (i); z obiektu 11 (a—g), z obiektu 21 (j), z obiektu 22 (h), z obiektu 23 (k)

Ryc. 5. Nowa Huta - Krzesławice. Ceramika z obiektu 3 (i), z obiektu 10 (d), z obiektu 11 (g), z obiektu 15 (j), z obiektu 25 (a—c, e, f), z obiektu 29 (h)

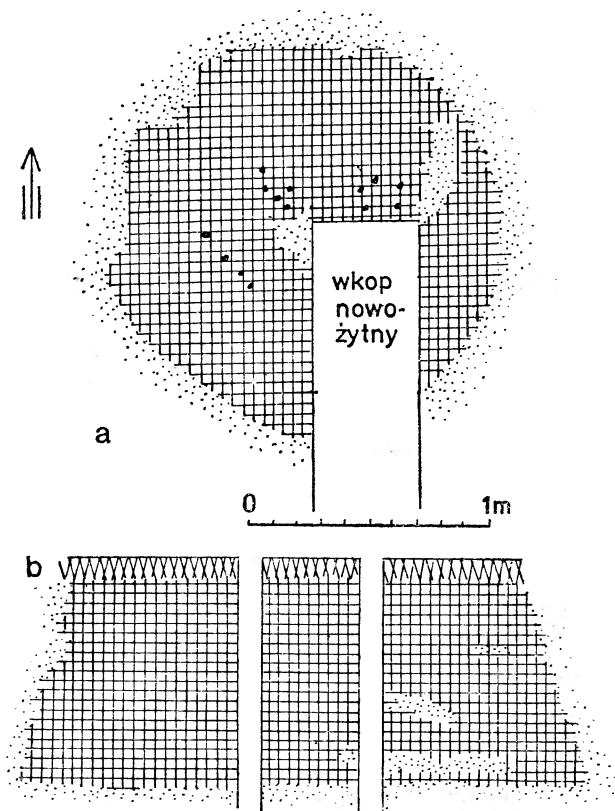
wy z naczynia o profilu esowatym. Powierzchnia gładka, brunatna. Średn. wyl. 21 cm (Ryc. 4e). 2) Fragment przykrawędny z naczynia esowatego o mocno rozchylonym brzegu. Powierzchnia gładka, koloru brunatnego. Średn. wyl. 26 cm (Ryc. 8g). 3) 24 mało charakterystyczne skorupy z różnych naczyń, w tym 1 brzeg, fragment dna oraz skorupy zdobione pionowymi żłobkami (Ryc. 8h). Głęb. 40—50 cm: 1) Fragment brzegowy z naczynia o esowatym profilu. Powierzchnia zewn. brunatna, gładka, wewn. szarozłota, spękana. Średn. wyl. 18 cm (Ryc. 4a). 2) 3 ułamki brzegowe różnych naczyń. 3) 29 mało typowych skorup kultury trzcinieckiej. Głęb. 50—60 cm: 1) Naczynie o profilu esowatym. Brzeg skośnie ścięty, powierzchnia zewn. gładka, brunatna, wewn. szara, spękana. Wysokość 15 cm (Ryc. 8d). 2) Garnek o profilu esowatym. Powierzchnia zewn. silnie polerowana, brunatno-brązowa, wewn. żółta z licznymi spękaniem. Średn. wyl. 18 cm (Ryc. 8c). 3) 10 ułamków naczyń kultury trzcinieckiej, w tym brzeg z naczynia o profilu esowatym (Ryc. 5g). Głęb. 60—70 cm: 1) Fragment małej wazy zdobionej słabo widocznymi guzkami. Powierzchnia gładka, barwy jasnobrązowej. Średn. wyl. 11,5 cm (Ryc. 8e). 2) 2 niewielkie ucha, 2 ułamki przykrawędne oraz 6 skorup przypuszczalnie z jednego naczynia o cechach zewn. jak wyżej. Głęb. 70—80 cm: 1) Waza z krótką cylindryczną szyjką, zdobiona na brzuścu ornamentem spiralno-guzowym. Powierzchnia gładka, plamista, jasnobrązowa i szara. Średn. dna 7 cm (Ryc. 9a). 2) Dno naczynia o średn. 9,8 cm. Powierzchnia gładka, nieco spękana, barwy brunatnej (Ryc. 4f). 3) Fragment brzuśca ornamentowanego rzędem dołków, żłobków pionowych i pionową listwą plastyczną. Powierzchnia gładka, jasnobrązowa (Ryc. 4g). 4) 6 fragmentów z grubościennego naczynia zasobowego,

obmazywanego palcami. 5) 22 skorupy z różnych naczyń w tym brzeg i ułamek dna. Głęb. 80—90 cm: 1) 3 fragmenty z misy lekko profilowanej. Powierzchnia zewn. gładka, plamista, brązowobrunatna, wewn. szarozłota. Średn. wyl. 36 cm (Ryc. 10d). 2) Fragment z uchem z baniastego naczynia o krótkiej, lekko łukowatej szyjce. Powierzchnia gładka, barwy czarnej (Ryc. 8f). 3) 20 niecharakterystycznych fragmentów z różnych naczyń kultury trzcinieckiej. Głęb. 90—100 cm: 1) Przęślik kształtu płaskokulistego, powierzchnia starannie wyrównana, barwy brunatnej. Średn. 3,7 cm, otworu 6 mm, wysokość 2 cm (Ryc. 4c). 2) 28 skorup, w tym 4 ułamki przykrawędne z różnych naczyń trzcinieckich oraz 2 fragmenty z grubościennego naczynia obmazywanego palcami. Głęb. 100—110 cm: 1) 7 fragmentów z naczynia o profilu esowatym. Powierzchnia gładka, czarna. Średn. wyl. 13 cm (Ryc. 8a). 2) 6 skorup barwy czarnej z naczynia esowatego. Średn. wyl. 13,7 cm (Ryc. 8b). 3) 29 nietypowych skorup z różnych naczyń trzcinieckich. Głęb. 110—120 cm: 1) 10 skorup z różnych naczyń, w tym 2 fragmenty przydenne i fragment z naczynia opisanego przy głęb. 70—80 cm, pkt 1 (Ryc. 9a). Głęb. 130—140 cm: 1) Przęślik kościany wykonany z kręgu. Otwór lejkowato wyrobiony, silnie wyświecony. Średn. 4,2 cm, otworu 11 mm, wysokość 14 mm (Ryc. 4b). 2) 23 skorupy, 2 fragmenty przydenne oraz 3 brzegi z różnych naczyń trzcinieckich.

Ze wszystkich warstw obiektu wyeksplorowano duże ilości kości zwierzęcych, grud polepy, mało charakterystyczny materiał kamienny i krzemienisty oraz fragment brzegowy pochodzący z czyszczenia profilu (Ryc. 4d).

Obiekt 12. Zniszczony. Brak materiału zabytkowego.

Obiekt 13. Odkryty na głęb. 30 cm. Zachowana część jamy jest zarysu półkolistego o max. rozpiętości 150 cm.

Ryc. 6. Nowa Huta-Krzesławice. Plan i profil obiektu 8

Wypełnisko czarne, z wtrętami lessu. Profil trapezowaty widoczny do głęb. 120 cm, dno zabetonowane. 1) Fragment brzegowy z garnka o esowatym profilu, zdobiony dookołą listwą plastyczną. Powierzchnia gładka, brązowobrunatna (Ryc. 10g). 2) Fragment naczynia zdobionego listwami plastycznymi. Powierzchnia brązowożółta, gładka (Ryc. 10f). 3) 30 skorup kultury trzcinieckiej mało charakterystycznych, w tym 2 fragmenty przykrawędne z naczyń esowatych. 4) Odkłupek krzemienisty.

Obiekt 14. Zniszczony — brak danych odnośnie wyglądu obiektu. 5 niecharakterystycznych skorup oraz 2 fragmenty dna.

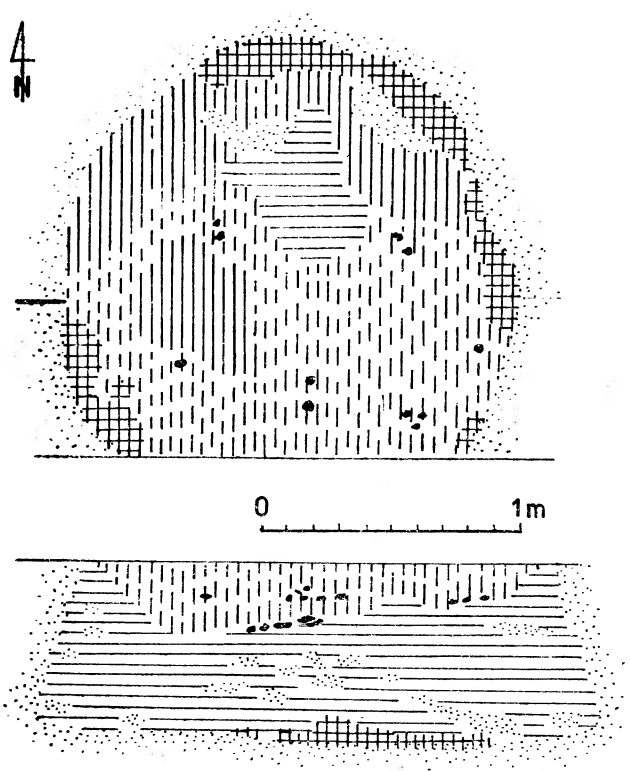
Obiekt 15. Ukazał się na głęb. 30 cm w postaci kolistej plamy o średn. 155 cm. W przekroju pionowym kształt trapezowaty, dno lekko nieckowate na głęb. 140 cm. Wypełnisko intensywnie czarne z wtrętami lessowymi (Ryc. 11). 1) Fragment brzegowy z dużej grubościennej misy stożkowej. Powierzchnia ceglasterbrunatna z widocznymi grubymi ziarnami wapnia. 2) Fragment brzośca zdobiony pionowymi żłobkami. Powierzchnia czarna, polerowana (Ryc. 5j). 3) 101 drobnych, mało typowych ułamków ceramicznych, w tym 7 brzegów i 2 fragmenty den z naczyń kultury łużyckiej. 4) 44 fragmenty kości zwierzęcych. 5) Okruchy kamienne.

Obiekt 16. Zniszczony, brak materiału zabytkowego.

Obiekt 17. Zniszczony, brak materiału zabytkowego.

Obiekt 18. Wyeksplorowany częściowo do ściany domku nr IX. Zarysu półkolistego o średn. 140 cm. Profil romboidalny, dno proste na głęb. 108 cm. Wypełnisko jednolite, ciemnobrunatne. Nietypowy fragment brzośca o cechach kultury łużyckiej.

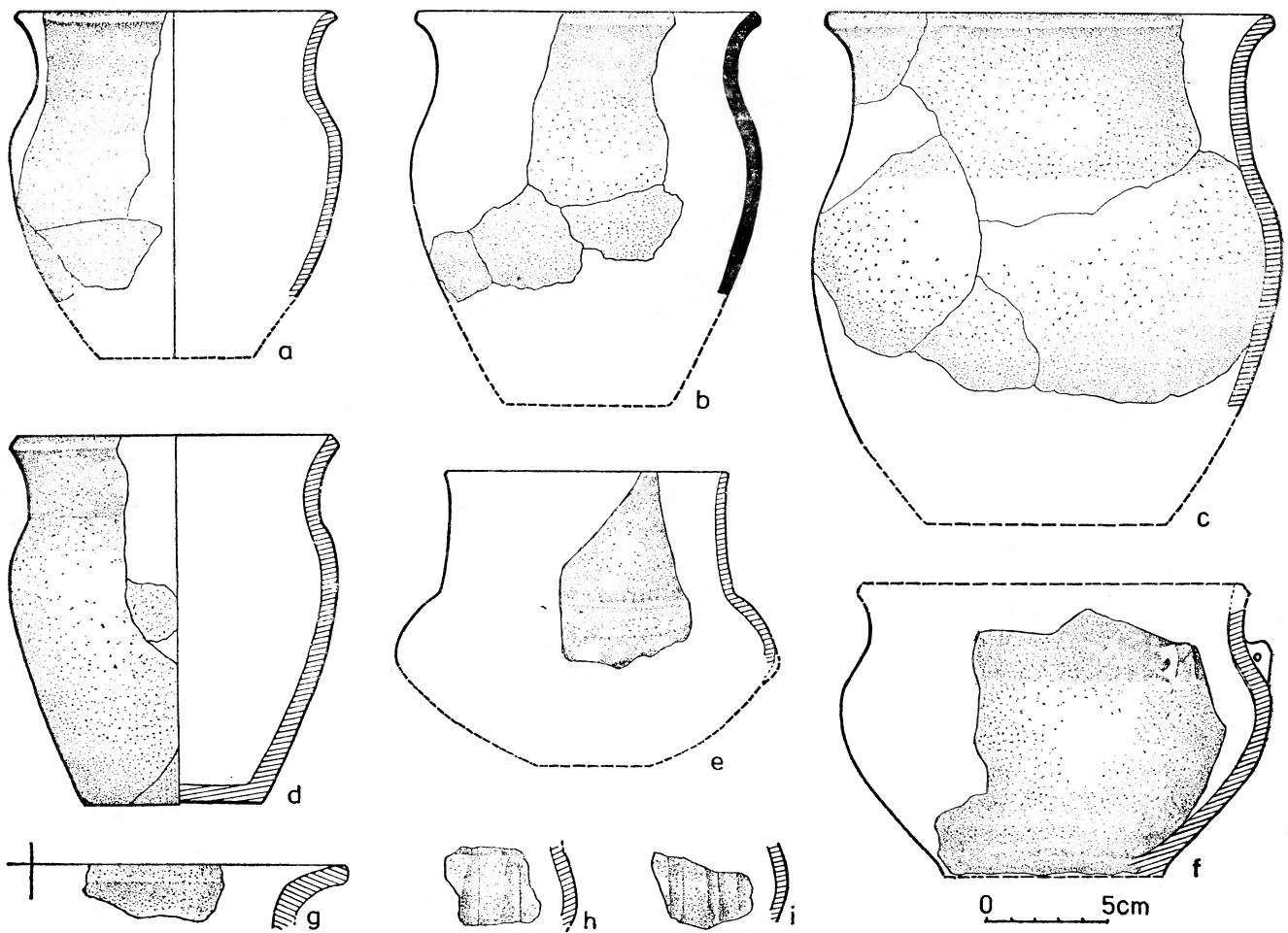
Obiekt 19. Przebadany częściowo. Pojawił się na głęb. 15 cm od powierzchni ziemi jako nieregularne zaciemnienie. Brak materiału zabytkowego.

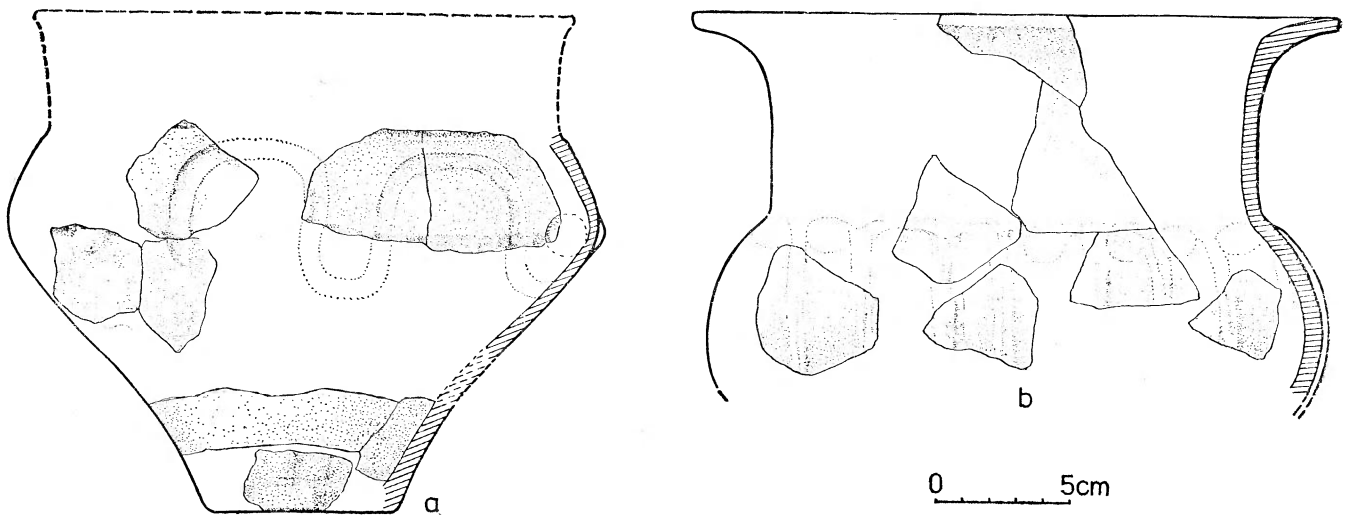
Ryc. 7. Nowa Huta-Krzesławice. Plan i profil obiektu 11

Obiekt 20. Odsłonięty na głęb. 20 cm, zarysu owalnego, o wymiarach 190×150 cm, uszkodzony przez wkop współczesny. Wypełnisko niejednolite, ciemnobrunatne z wkładkami lessu i licznych grud polepy. Profil nieregularnie nieckowaty, dno proste na głęb. 50 cm. 1) Amfora z krótką stożkową szyjką, dwoma naprzeciwlegle nalepionymi uszkami i płaskim brzoścem. Powierzchnia wygładzona, barwy pomarańczowożółtej. Średn. wyl. 20 cm (Ryc. 10e). 2) Zrekonstruowane duże naczynie stożkowe. Powierzchnia gładka, ceglasterżółta. Średn. wyl. 38 cm (Ryc. 10a). 3) Fragment brzegowy wazy o średn. wyl. 29 cm. Powierzchnia gładka, brunatnoszara (Ryc. 10b). 4) Dno z otworem, o średn. 8,2 cm. Powierzchnia gładka, brunatna. 5) 56 skorup łużyckich z różnych naczyń, w tym 3 fragmenty przykrawędne i 2 ułamki den. 6) Materiał kamienny i krzemienisty, w tym tłuczek krzemienisty. 7) Grudy polepy.

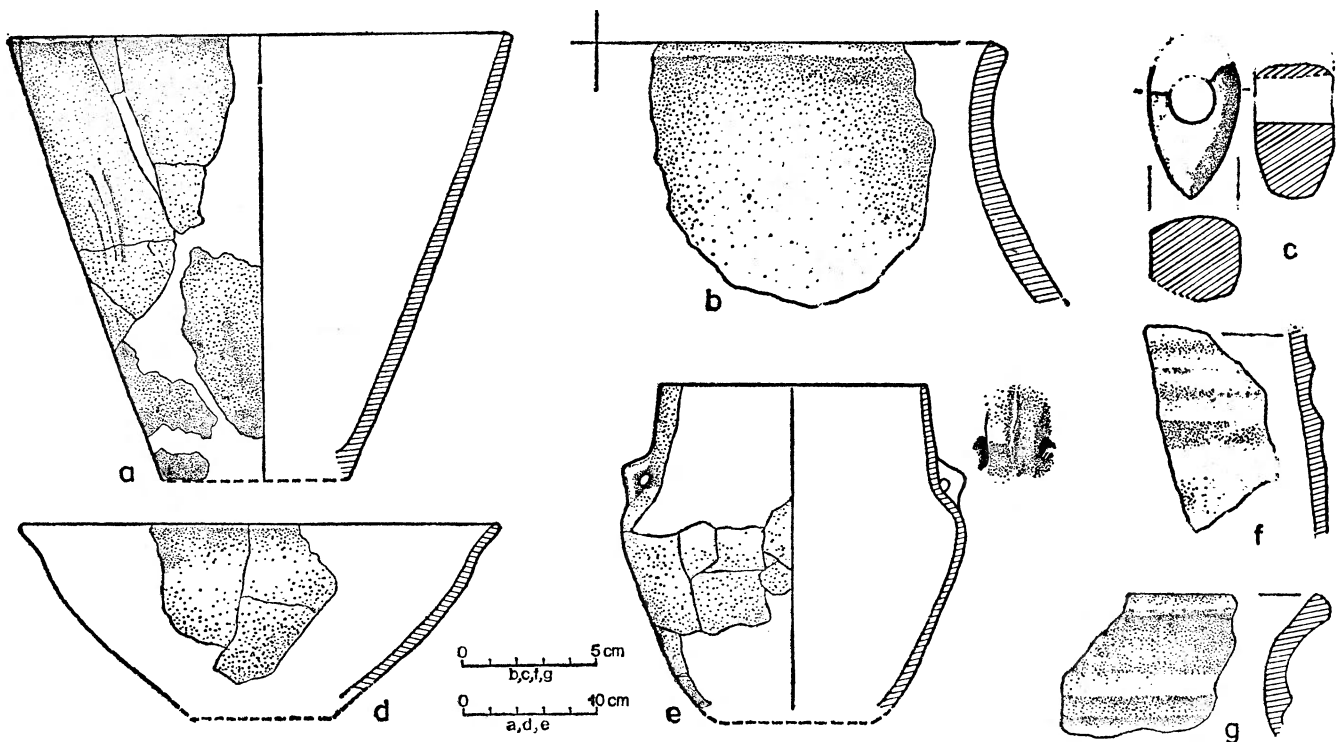
Obiekt 21. Na głęb. 20 cm uchwycono koliste zaciemnienie o średn. 150 cm. W profilu zarys trapezowaty, krawędź zachodnia zaburzona. Dno proste na głęb. 80 cm. Wypełnisko czarne z wtrętami lessowymi. 1) 7 fragmentów naczynia o średn. wyl. 24 cm. Szyjka cylindryczna, krawędź silnie rozchylona, brzośiec baniasty, zdobiony pionowymi plastycznymi żeberkami. Pomiędzy nimi, poniżej nasady szyjki delikatne odciski palcowe. Powierzchnia polerowana, barwy ciemnożółtej (Ryc. 9b). 2) 2 fragmenty przykrawędne z dużej misy stożkowej kultury trzcinieckiej z otworkami tuż pod krawędzią. Powierzchnia wygładzona, barwy ceglastej (Ryc. 4j). 3) 103 skorupy z różnych naczyń kultury trzcinieckiej w tym 4 fragmenty brzegowe i 4 ułamki przydenne. 4) 65 fragmentów kości zwierzęcych. 5) Materiał kamienny i krzemienisty, w tym tłuczek kamienny. 6) Grudy polepy.

Ryc. 8. Nowa Huta-Krzesławice. Ceramika z obiektu 11 (a—i)

Ryc. 9. Nowa Huta-Krzesławice. Ceramika z obiektu 11 (a), z obiektu 21 (b)

Ryc. 10. Nowa Huta - Krzesławice. Zabytki z obiektu 11 (d), z obiektu 13 (f, g), z obiektu 20 (a, b, e), z obiektu 25 (c)

Obiekt 22. Uszkodzony przez wkop współczesny. W rzucie poziomym jest kształtu kolistego o średn. 150 cm. Wypełnisko niejedolite, czarnożółte. Profil trapezowaty, dno proste na głęb. 100 cm (Ryc. 12). 1) 3 fragmenty amfory (dzbanka?) o średn. wyl. 13 cm (jeden fragment pochodzi z obiektu 23), brzusiec zdobiony pionowymi żłobkami, widoczny ślad po uchu. Powierzchnia gładka, barwy szarobrunatnej, miejscami czarnej (Ryc. 4h). 2) 38 fragmentów mało charakterystycznych z różnych naczyń kultury łużyckiej, w tym 3 brzegi. 3) Nieliczne, drobne kości zwierzęce.

Obiekt 23. W dużej mierze zniszczony przez wkop współczesny. Zachowana część jamy jest zarysu półkolistego o średn. 170 cm. Wypełnisko jasnobrunatne. Nie uchwycono profilu. 1) Fragment brzegowy z naczynia esowatego o silnie rozchylonym wylewie i skośnie ściętej krawędzi. Powierzchnia gładka, ceglastożółta (Ryc. 4k). 2) 14 skorupy kultury trzcinieckiej i łużyckiej. 3) 2 okrucy kamienne. 4) Nieliczne kości zwierzęce.

Obiekt 24. Uszkodzony przez ścianę domku nr V oraz przez wkop współczesny. Zachowane fragmenty jamy sugerowały kształt nieregularnie kolisty o średn. 250 cm. Wypełnisko jednolicie ciemnobrunatne. W profilu zarys trapezowaty, dno lekko wklęsłe na głęb. 125 cm. 1) 22 ułamki z różnych naczyń o cechach ceramiki łużyckiej. 2) Fragment „podługowatego” ciężarka tkackiego. 3) 9 drobnych fragmentów kości zwierzęcych.

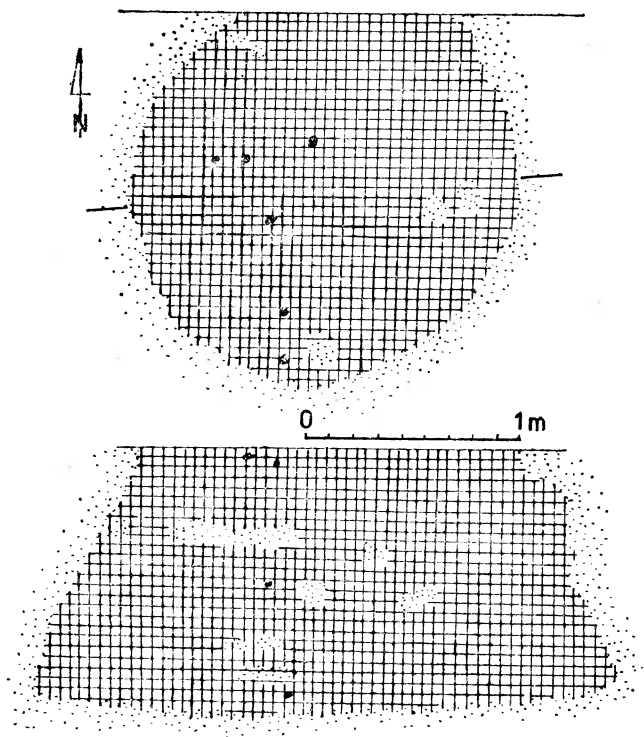
Obiekt 25. Na głęb. 40 cm ukazał się owalny zarys o wymiarach 200×160 cm. Jama nieco uszkodzona przez obiekt 28. Profil trapezowaty, dno proste na głęb. 140 cm. Wypełnisko ciemnobrunatne z dużymi ogniskami lessu. 1) Miniaturowe naczynko. Powierzchnia gładka, brunatna. Wys. 4,5 cm (Ryc. 5a). 2) Miniaturowe naczynko w formie podstawki. Powierzchnia gładka, brunatna, krawędź karbowana. Wys. 2 cm (Ryc. 5b). 3) 3 fragmenty z płytkiej,

lekko profilowanej miski o średn. wyl. 19,5 cm. Krawędź zdobiona występem. Powierzchnia polerowana, czarna (Ryc. 5e). 4) Toporek kamienny w przekroju poprzecznym czworokątny, uszkodzony, o wymiarach 6×3,4 cm (Ryc. 10c). 5) 2 fragmenty dna oraz część brzusca silnie przepalonego z dużego grubościennego naczynia zasobowego kultury łużyckiej. 6) Fragment brzusca zdobiony szerokimi, skośnymi żłobkami. Powierzchnia wygładzona, ceglasta (Ryc. 15f). 7) 5 fragmentów z brzusca jednego naczynia zdobionego szerokimi, skośnymi żłobkami. Żłobki płytkie, miejscami słabo widoczne. Powierzchnia skorup szarożółta. 8) 262 skorupy z różnych naczyń kultury łużyckiej w tym 28 brzegów, 11 fragmentów den, 2 skorupy z uchami oraz guzek obwiedziony żłobkiem, czarny, wyblyszczony (Ryc. 5c). 9) 39 drobnych ułamków kości zwierzęcych. 10) Materiał kamienny i krzemienisty. 11) Grudy polepy.

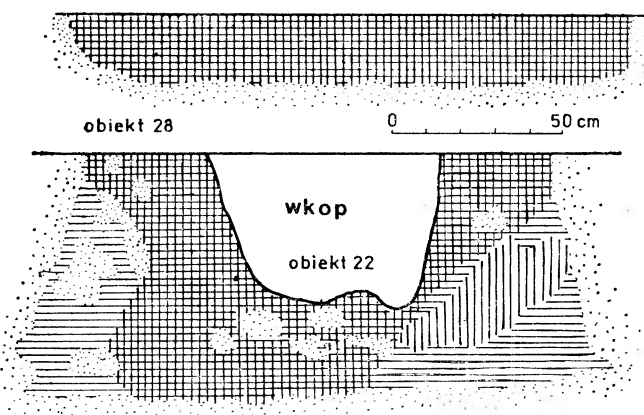
Obiekt 26. Przebadany częściowo do krawędzi wkopu współczesnego. Półkolisty zarys o średn. 150 cm uchwycono na głęb. 40 cm. W przekroju pionowym kształtu trapezowatego, dno proste na głęb. 106 cm. 1) 40 fragmentów z różnych naczyń łużyckich, w tym 4 brzegi i 2 fragmenty przydenne. 2) 8 drobnych kości zwierzęcych.

Obiekt 27. Uszkodzony przez domek nr V. W rzucie poziomym kolisty, w profilu czworokątny, dno lekko nieckowate na głęb. 50 cm. Wypełnisko warstwowe, jasnobrunatnożółte. 1) 4 skorupy, w tym mały fragment przykrawędny z guzkiem tuż pod krawędzią. 2) 3 ułamki kości zwierzęcych.

Obiekt 28. Odstłonięty na głęb. 40 cm. Kształtu kolistego o średnicy 170 cm, częściowo wkopany w obiekt 25. Wypełnisko jednolite, intensywnie czarne. Profil nieckowaty z prostym dnem na głęb. 56 cm (Ryc. 12). 1) 35 fragmentów z kilku naczyń łużyckich, w tym 2 fragmenty

Ryc. 11. Nowa Huta-Krzesławice. Plan i profil obiektu 15

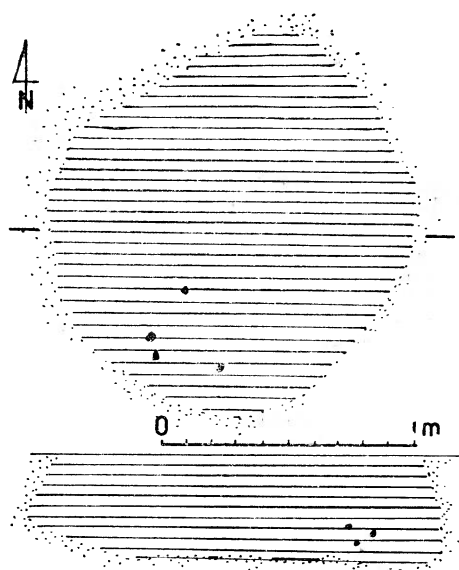

Ryc. 12. Nowa Huta-Krzesławice. Profile obiektów 22 i 28

brzegowe oraz fragment dna. 2) 11 drobnych kości zwierzęcych. 3) Grudy polepy.

Obiekt 29. Zadokumentowano jedynie dolną część obiektu. Odsłonięty na głęb. 80 cm, zarysu kolistego, w profilu trapezowaty, dno skośne na głęb. 125 cm. Wypełnisko jednolite, ciemnobrunatne (Ryc. 13). 1) Miniaturowe naczynko. Powierzchnia gładka, brunatnopomarańczowa, glina z domieszką gruboziarnistego tłuczni kamiennego. Wys. 4,6 cm (Ryc. 5h). 2) Fragment z nieokreślonego naczynia zdobionego dookołnym rowkiem i rzędem dołków poniżej. Powierzchnia gładka, brunatna, widoczne ziarna miki. 3) 25 fragmentów, w tym 1 brzegowy z kilku naczyń kultury łużyckiej.

Obiekt 30. Odkryty na głęb. 30 cm. W zarysie poziomym miał kształt nieregularnie kolisty o średn. 170 cm.

Ryc. 13. Nowa Huta-Krzesławice. Plan i profil obiektu 29

Wypełnisko niejednolite, ciemnobrunatne, w części przydennej duże przewarstwienie lessu. Profil trapezowaty, dno proste na głęb. 207 cm. 1) 14 skorup o cechach ceramiki łużyckiej. 2) 20 ułamków kości zwierzęcych. 3) Materiał kamienny i krzemienisty (m.in. tłuczek krzemienisty).

Obiekt 31. Zachowane partie zniszczonej jamy sugerują, iż była ona kształtu kolistego, o wypełnisku prawdopodobnie jednolicie ciemnobrunatnym. 1) 18 fragmentów ceramicznych, w tym 3 brzegowe oraz 1 skorupa silnie przepalona. 2) Fragment ciężarka tkackiego. 3) Materiał kamienny i krzemienisty (m.in. tłuczek krzemienisty).

Materiały luźne. Stosunkowo nieliczny materiał archeologiczny pochodził z cienkiej warstwy zalegającej bezpośrednio nad obiektami oraz z wykopów ziemnych. W sumie znaleziono 47 nietypowych skorup, fragment brzegowy, 27 ułamków kości ludzkich (z czaszki i kości długich), 23 drobne kości zwierzęce, mało charakterystyczne materiały kamienne i krzemienne oraz nieliczne grudy polepy. Materiał ceramiczny datowany jest na czas trwania kultury trzcinieckiej i łużyckiej.

ANALIZA I CHRONOLOGIA MATERIAŁÓW

Zasadniczą kategorią zabytków wyróżniających kulturę trzciniecką na omawianym stanowisku jest ceramika. Pod względem technologicznym jest to materiał stosunkowo jednorodny, różniący się zdecydowanie od materiału łużyckiego. Cechą wyróżniającą ceramikę trzciniecką jest rodzaj domieszki dodawanej do masy ceramicznej. Najczęściej jest to gruboziarnisty tłuczeń kamienny i ceramiczny. Ponadto charakterystyczną cechą ceramiki trzcinieckiej z Krzesławic jest obecność w glinie ziarna miki i skalenia. Powierzchnie naczyń są najczęściej pokryte licznymi spękaniem, gładkie, często silnie polerowane, w kilku przypadkach

obmazywane palcami. Dominujące kolory to ciemnobrunatny, szary, ceglasterbrunatny i czarny. Często naczynia charakteryzują się tzw. plamistością powierzchni.

W zakresie form naczyń tylko niektóre ze znanych odmian i typów ceramiki kultury trzcinieckiej są reprezentowane na stanowisku w Krzesławicach. Najliczniej występują garnki o profilu esowatym, wykazujące pewne zróżnicowanie typologiczne. Dominuje odmiana naczyń esowatych, gdzie średnica wylewu jest równa średnicy brzuśca (Ryc. 4a) lub minimalnie mniejsza od niej (Ryc. 8a, b, c, d). Wszystkie te formy mają skośny, lekko ścięty lub zaokrąglony brzeg i są pozbawione jakiegokolwiek ornamentu. Kilka fragmentów (Ryc. 4e, 5g, 8g, 10g) być może reprezentuje odmianę, gdzie średnica wylewu jest większa od największej wydatości brzuśca, ale zbyt małe rozmiary podanych przykładów nie pozwalają na zdecydowane wyróżnienie tej odmiany. Natomiast zwyczaj zdobienia form esowatych 1—2 dookólnymi listwami plastycznymi umiejscowionymi na szyjce znany jest tylko dzięki dwóm małym fragmentom (Ryc. 10f,g). Typ naczyń esowatych jest formą długotrwanie użytkowaną w okresie trwania kultury trzcinieckiej na bardzo rozległym obszarze i nie stanowi podstawy do zróżnicowania chronologicznego tej kultury.

Z innych typów ceramiki trzcinieckiej z Krzesławic należy wymienić misy i wazy. Na terenie Nowej Huty dominującą odmianą pośród mis są misy stożkowate. Są to najczęściej duże, szeroko-otworowe naczynia o grubych ściankach z domieszką gruboziarnistą, często grubych ziarn wapnia. Przykładem takich mis może być fragment misy z otworkami pod krawędzią (Ryc. 4j) oraz fragment misy stożkowej z obiektu 15. Identyczne egzemplarze mis znane są ze stanowiska 47 w Krzesławicach¹, z Mogiły (Kopiec Wandy), stan. 55² oraz z Pleszowa, stan. 49³. Natomiast wśród kilkunastu ułamków waz najbardziej reprezentatywny jest fragment cienkościennej wazy zdobionej na brzuścu małymi guzkami (Ryc. 8e). Ten skromny zestaw form ceramicznych kultury trzcinieckiej, wyróżniony w materiale z omawianego stanowiska, kończy kilka fragmentów z grubościennego naczynia zasobowego obmazywanego palcami, przy-

puszczalnie są to fragmenty dolnej części naczynia dwustożkowatego. Analizowany inwentarz uzupełnia płaskokulisty prześlik gliniany (Ryc. 4c), prześlik wykonany z kości (Ryc. 4b) oraz mało typowy materiał kamienny i krzemienisty. Brak zabytków metalowych.

Generalnie rzecz ujmując, materiał kultury trzcinieckiej ze stan. 68 w Krzesławicach jest analogiczny do inwentarzy z innych stanowisk trzcinieckich z terenu Nowej Huty i mieści się w klasycznie pojmowanej grupie małopolskiej tej kultury. Pomijając materiały pochodzenia południowego i o charakterze przejściowym, tj. zaliczanym do tzw. fazy łódzkiej, które zostaną omówione niżej, pozostały materiał trzciniecki datowany jest na II okres epoki brązu.

Niestety bardzo źle zachowany materiał ceramiczny kultury łużyckiej nie pozwala na bliższe określenie form naczyń występujących na omawianym stanowisku. Podobnie jak w przypadku ceramiki kultury trzcinieckiej, materiał kultury łużyckiej odznacza się małym zróżnicowaniem form oraz brakiem bardziej charakterystycznych wątków ornamentacyjnych, co czyni go mało przydatnym do bardziej precyzyjnych ustaleń chronologicznych. Najbogatszym obiektem kultury łużyckiej jest jama 20, w wypełnisku której znaleziono m.in. fragmenty wczesnołużyckiej amfory (Ryc. 10e), fragment brzegowy z wazy (Ryc. 10b) oraz ułamki dużego naczynia stożkowatego (Ryc. 10a). Na szczególną uwagę zasługuje przede wszystkim naczynie stożkowate. Pod względem formy jest zbliżone do mis stożkowatych występujących w kulturze trzcinieckiej, ale bez charakterystycznych dziurek pod krawędzią. Interesujące jest potraktowanie powierzchni naczynia w postaci ukierunkowanego, bardzo delikatnego mazania palcami. Jest to cecha znamienna dla naczyń tego typu w starszym okresie epoki brązu na terenie Słowacji. Na III okres epoki brązu należy także datować obiekt 3, którego chronologię wyznacza fragment wazy karbowanej na załomie (Ryc. 5i). Również fragment cienkościennej amfory z obiektu 1 (Ryc. 4i) ma zdecydowanie wczesnołużycki charakter. Natomiast górną cezurę łużyckiego osadnictwa na stan. 68 w Krzesławicach wyznacza obiekt 25 z charakterystyczną dla IV okresu epoki brązu ceramiką żłobkowaną (Ryc. 5f) oraz typową dla tego okresu odmianą mis profilowanych zdobionych występami na krawędzi (Ryc. 5e).

Reasumując, do kultury trzcinieckiej zaliczono 5 obiektów (nr nr: 8, 11, 13, 21, 23), natomiast na czas trwania kultury łużyckiej przypada 21 jam, z których 8 ma pewną chronologię (nr nr: 1, 3, 6, 10, 15, 10, 22, 25).

¹ A. Kogus: Jama kultury trzcinieckiej ze Wzgórz Krzesławickich (stan. IV) w Nowej Hucie, „Materiały Archeologiczne”, t. 8, 1967, s. 105—110.

² Niepublikowane materiały z obiektu 2 i 68 (w opracowaniu).

³ A. Rachwaniec: Materiały kultury trzcinieckiej i łużyckiej odkryte na stanowisku 49 w Nowej Hucie-Pleszowie (Stacja Zdawcza), „Wiadomości Archeologiczne” t. 46 z. 2.

Obiekty kultury trzcinieckiej są to jamy w rzucie poziomym koliste o średnicy od 150 cm do 180 cm, w przekroju trapezowate, najczęściej pełniące funkcje gospodarcze. W jednym przypadku mamy pewny obiekt mieszkalny — jest to jama 11. Za taką interpretacją przemawia kształt obiektu, jego rozmiary (średn. 180 cm, głęb. 150 cm), a przede wszystkim obecność w wypełnisku jamy polepy z odciskami konstrukcji drewnianej, warstwy silnie ubitego popiołu oraz glinianych fragmentów pochodzących z paleniska. Pośród obiektów łużyckich przeważają jamy duże o średn. do 250 cm, stosunkowo jednak ubogie w walory interpretacyjne. Przymuszczać mają charakter jam gospodarczych, niewykluczone jest jednak, że niektóre z nich mogły pełnić rolę obiektów mieszkalnych. Nie stwierdzono żadnych śladów obiektów naziemnych.

CHRONOLOGIA OSADY

Jak już wspomniano we wstępie niniejszej pracy, wszystkie odkryte obiekty stanowią część znacznie większej osady trzciniecko-łużyckiej, użytkowanej w ciągu II, III i IV okresu epoki brązu. O zjawisku występowania mieszanego osadnictwa trzciniecko-wczesnołużyckiego i konsekwencjach wynikających z takiego właśnie układu osadniczego w związku z formowaniem się kultury łużyckiej na terenie Nowej Huty wspomniano już przy okazji innych opracowań⁴. Materiał z omawianego tu stanowiska dostarcza tymczasem przesłanki wskazujących na istnienie dodatkowego problemu, wiążącego się z wpływami kultur południowych na środowisko kulturowe starszego okresu epoki brązu w rejonie Nowej Huty. Dotychczas stwierdzone na terenie Nowej Huty elementy kultur zakarpackiego kręgu kulturowego w II okresie epoki brązu, to przede wszystkim materiały ceramiczne kultury madziarowskiej i elementy wczesnomogilowe z dużej osady trzcinieckiej pod Kopcem Wandy w Mogile, stan. 55⁵ oraz odosobniony obiekt grobowy z Pleszewa, stan. 17⁶. Badania stan. 68 w Krzesławicach dostarczyły nowego elementu kulturowego pochodzenia południowego, występującego w środowisku trzcinieckim badanej osady, a

mianowicie fragmentów naczynia kultury Otomani, zdobionego typowym dla tej kultury ornamentem spiralno-guzowym (Ryc. 9a). Ceramika otomańska występowała razem z bardzo licznym i różnorodnym materiałem trzcinieckim (patrz inwentarz obiektu 11). Brak ścisłych analogii dla omawianego naczynia nie zezwala na bliższe określenie jego chronologii, tym niemniej pozostaje ono w typie ceramiki zdobionej spiralno-guzowym ornamentem fazy Füzesabony kultury Otomani, powszechnej na terenie wschodniej Słowacji oraz Füzesabony A na obszarze wschodnich Węgier. Chronologicznie odpowiada to okresowi BB₁, i jest współczesne wczesnotrzcinieckiej fazie I (żernickiej) wg A. Kempistego⁷. W tym samym horyzoncie czasowym, co naczynia bogato zdobione, również wyeksplorowanego wypełniska obiektu 11 (Ryc. 4g). Bardzo podobnie ornamentowany dzbanek z grobu 99 z Żernik Górnych na podstawie analogii wschodniowęgierskich A. Kempisty datuje na okres BB₂⁸. Na terenie wschodnich Węgier naczynia o podobnej manierze ornamentacyjnej występują w kulturze mogiłowej lub Füzesabony B. Również silne wpływy mogiłowe wykazuje baniaste naczynie z uchem (Ryc. 8f). Analogiczne formy występują w zachodnioczeskiej grupie tej kultury, m.in. znane są z Chrastavic⁹. Natomiast trudno jest ustalić pozycję chronologiczno-kulturową naczynia z obiektu 21 (Ryc. 9b). Występuje wspólnie z materiałem trzcinieckim, aczkolwiek pod względem technologicznym, formy i zdobnictwa jest od niego zdecydowanie różne. Wydaje się, że najbliższe analogie dla tego naczynia można znaleźć w kulturze Otomani na terenie północnej Rumunii. J. Ordentlich publikuje m.in. naczynie prawie o identycznej formie oraz o bardzo zbliżonym wątku ornamentacyjnym brzuśca¹⁰. Można je zatem uznać za współczesne kulturze trzcinieckiej i datować na II okres epoki brązu. Naczynie zaliczone do kultury Otomani i ceramika o wpływach

⁴ A. Rachwaniec: Problematyka wczesnej fazy kultury łużyckiej w rejonie Nowej Huty [w:] Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z południem. Materiały z III międzynarodowej konferencji poświęconej kulturze łużyckiej, Kraków, 11—14.IV.1978 r. Kraków—Przemyśl, 1982, s. 59—70.

⁵ Materiały niepublikowane, w opracowaniu.

⁶ Obiekt 1191 (niepublikowany).

⁷ A. Kempisty: Schyłek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami, „Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego”, 1978, s. 401—407.

⁸ A. Kempisty: Schyłek neolitu..., s. 209, ryc. 253,5.

⁹ E. Cujanová-Jilková: Mittelbronzezeitliche Hügelgräberfelder in Westböhmen, „Archeologické Studijní Materiály”, t. 8, 1970, Praga, tabl. 79C.

¹⁰ Informację o naczyniu publikowanym przez I. Ordentlicha podaje za: A. Laszló: Consideratii asupra ceramicii de tip Gavá din Hallstatul timpuriu, [w:] „Studii si Cercetari de Istorie Veche”, t. 24, 1973, Bukareszt, s. 600, ryc. 7,2.

kultury mogiłowej z obiektu 11 oraz naczynie o cechach „otomańskich” z obiektu 21 stanowią w miarę jednolity czasowo horyzont kulturowy nakładający się na najwcześniejszą fazę kultury trzcinieckiej. Materiał ten można generalnie datować na początek II okresu epoki brązu, tj. na fazę BB₁, co wyznaczałoby datę założenia osady trzcinieckiej w Krzesławicach. W II okresie epoki brązu, aż do pojawienia się kultury łużyckiej, w dalszym ciągu są widoczne wpływy zakarpackiego kręgu kulturowego. Przykładem może tu być wspomniane naczynie stożkowate z obiektu 20 (Ryc. 10a) oraz pochodząca z tej samej jamy amfora (Ryc. 10e), u której sposób uformowania uszek zdradza obce pochodzenie. Trzeba jednak podkreślić, że wpływy południowe, które występują w środowisku trzcinieckim i to nie tylko omawianego stanowiska 68 w Krzesławicach, nie mają charakteru kulturotwórczego. Nie są zatem czynnikiem genetycznym kultury trzcinieckiej, stanowią jedynie stymulator dla lokalnego rozwoju tej kultury, nadając jej w rejonie Nowej Huty specyficzny charakter. Są ponadto niezwykle ważnym czynnikiem chronologicznym. Wpływy madziarowskie (Kopiec Wandy — Mogiła, Pleszów, stan. 17) i otomańskie (Krzesławice, stan. 68) pojawiają się w trakcie już uformowanej kultury trzcinieckiej na skutek zepchnięcia kultury madziarowskiej i Otomani ku północy przez kulturę mogiłową, która również potwierdziła swą bytność na obszarze nowohuckim. Przypuszcza się, i chyba słusznie, że kultura mogiłowa była nosicielem elementów starszych kultur, ekspandując już we wczesnej fazie ku północy. Natomiast kultura trzciniecka wykształciła się na bazie autochtonicznego substratu z końcem I okresu epoki brązu, tj. w BA₃. W przypadku Nowej Huty genetycznie związana jest z kulturą ceramiki sznurowej oraz z kulturą mierzanowicką¹¹.

¹¹ J. Machnik: Stosunki kulturowe na przełomie neolitu i epoki brązu w Małopolsce (na tle przemian w Europie środkowej), [w:] „Materiały do prahistorii ziem polskich”, część III, epoka brązu, z. 1, Warszawa 1967, s. 174, przyp. 60; J. Machnik: Wczesny okres epoki brązu [w:] „Prahistoria ziem polskich”, t. III, 1978, Warszawa, s. 68; J. Miśkiewicz: Kultura trzciniecka, [w:] „Prahistoria ziem polskich”, część III, 1978, s. 191—193.

Następnym problemem jest zagadnienie wzajemnego stosunku osadnictwa trzcinieckiego i wczesnołużyckiego oraz kwestia tzw. fazy łódzkiej. Na osadzie krzesławickiej analiza przestrzenno-chronologiczna nie wykazuje koncentracji przestrzennej obiektów jednej z omawianych kultur. W wielu obiektach łużyckich stwierdzono materiał trzciniecki zalegający w nich na wtórnym złożu. Pozwala to sądzić, że osadnictwo wczesnołużyckie nastąpiło bezpośrednio po trzcinieckim bez wyraźnej cezury pomiędzy tymi jednostkami kulturowymi. Analogiczną sytuację obserwujemy na innych trzciniecko-łużyckich osadach w rejonie Nowej Huty (Kopiec Wandy — Mogiła, Pleszów, stan. 49¹²). Istotnym elementem rozstrzygającym o genetycznych związkach kultury łużyckiej z trzcinieckim podłożem jest faza łódzka. Ceramika tej fazy, tj. naczynia zdobione bardzo zwartymi żłobkami (Ryc. 4h, 5d), formy beczułkowate, dwustożkowe, tulipanowate występują w zasadzie na wszystkich stanowiskach trzciniecko-łużyckich w rejonie Nowej Huty. Natomiast trudno jest ustalić rzeczywisty początek osadnictwa łużyckiego na osadzie krzesławickiej, dysponując tak znikomą ilością wyznaczników chronologicznych. Swojego rodzaju sugestią chronologiczną są stosunkowo wczesne elementy pochodzenia południowego z obiektu 20, co pozwoliłoby ewentualnie obiekt ten datować najwcześniej, bo na koniec II okresu epoki brązu.

Niezwykle skromna baza źródłowa kultury łużyckiej nie pozwala na pełniejsze scharakteryzowanie osadnictwa tej kultury w ciągu III—IV okresu epoki brązu. Najprawdopodobniej osadę w Krzesławicach opuszczają jej mieszkańcy nie później niż z końcem IV okresu epoki brązu. Pozostałoby to w zgodzie z teorią autora o zamieraniu autochtonicznego osadnictwa łużyckiego, wyrosłego na bazie kultury trzcinieckiej, kosztem fizycznej migracji żywołu łużyckiego z terenu Górnego Śląska, co miało miejsce w ciągu III okresu epoki brązu¹³.

¹² A. Rachwaniec: Materiały kultury trzcinieckiej i łużyckiej...

¹³ A. Rachwaniec: Problematyka wczesnej fazy kultury łużyckiej s. 68—70.

Mgr Andrzej Rachwaniec
Muzeum Archeologiczne
Oddział Nowa Huta
Osiedle Zielone 7
31-968 Kraków — Nowa Huta

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Спасательные археологические исследования на территории построенного тогда микрорайона домиков для одной семьи были проведены в 1975 г. по поручению Отделения в Новой Гуте Археологического музея в Кракове. Обнаружено 31 археологический объект, из чего большинство это очень разрушенные ямы, часто лишённые археологического материала. К тщинецкой культуре зачислено объекты №№ 8, 11, 13, 21, 23, зато на время продолжения лужицкой культуры приходится 21 яма, из которых 8 имеет надёжную хронологию (№№ 1, 3, 6, 10, 15, 20, 22, 25).

Среди подвергнутого анализу керамического материала тщинецкой культуры отобрано только некоторые из известных форм этой культуры. Прежде всего это были сосуды эсвидного профиля трех видов (Рис. 4а, d, e; 8а, b, c, d; 10f, g), фрагменты конусовидных мис (Рис. 4j, k) и также обломки ваз (Рис. 8е). Этот материал датируется заселением тщинецкой культуры II периодом эпохи бронзы. Зато материал лужицкой культуры является значительно скромнее. Самым ранним объектом признано яму № 20 с конусовидным сосудом с чертами южных культур и также двухушную амфору, тоже проявляющую южные связи.

III периодом эпохи бронзы датируется объект I с фрагментом тонкостенной амфорки (Рис. 4i) и также объект 3 с вазой, собранной на изгибе (Рис. 5i). Верхний предел лужицкого заселения устанавливает объект 25 с характерной для IV периода эпохи бронзы рифленной керамикой (Рис. 5f) и типичной для этого периода формой профилированных мис (Рис. 5е).

Особенно интересной чертой обсуждаемой стоянки являются элементы закарпатского культурного круга

и выразительных южных влияний, замечаемых в керамике тщинецкой и лужицкой культур. Из объекта II происходит 7 фрагментов сосуда культуры Отомани, украшенного спирально-буторным орнаментом (Рис. 9а). Этот сосуд выступает совместно с материалом тщинецкой культуры и несмотря на отсутствие точных аналогий можно его датировать периодом BB₁, ибо помещается он в типе керамики культуры Отомани на территории восточной Словакии фазы Фюзесабоны и также на территории восточной Венгрии Фюзесабоны А. Иным сосудом с чертами культуры Отомани является сосуд из объекта 21 (Рис. 9b). Зато влияния могильной культуры отражает фрагмент из богато украшенного сосуда (Рис. 4g), датированный на основании аналогии из м. Жерники Гурне периодом BB₂, и также куполообразный сосуд с ухом (Рис. 8f) из объекта II. Все эти элементы образуют хронологическо-культурный горизонт, накладывающийся на самую раннюю фазу тщинецкой культуры, устанавливая таким образом дату основания тщинецкого поселения на период BB₁.

Следующей проблемой, обсуждаемой в статье, является вопрос взаимного отношения тщинецкого и лужицкого заселений и также дело т. наз. лодзкой фазы. Благодаря пространственно-хронологическому анализу поселения и наличию керамики, зачисленной к лодзкой фазе (Рис. 4h, 5d) утверждено, что раннелужицкое заселение непосредственно следовало за тщинецким без специальной цезуры между этими культурами. Население лужицкой культуры пользовалось кжеславидским поселением в течение III и IV периодов эпохи бронзы, покидая его в конце IV периода этой эпохи.

SUMMARY

In 1975 the Nowa Huta section of the Cracov Archaeological Museum organised emergency archaeological excavations in an area where a low-level housing estate was being built. 31 pits were found, the majority in a very poor state of preservation, often containing no material at all. Pits no. 8, 11, 13, 21, 23 were attributed to the Trzciniec culture, and 21 pits in all to the period of the Lusatian culture, of which only 8 (no. s 1, 3, 6, 10, 15, 20, 22, 25) have been definitely dated.

Of the Trzciniec culture ceramic material that has been analysed, only some of the best-known forms attributed to this culture have been selected. These were primarily s-shaped vessels of three types (Fig. 4a, d, e, 8a, b, c, d, 10f, g), fragments of conical bowls (Fig. 4j, k) and fragments of vases (Fig. 8e). This material dates this Trzciniec culture settlement in the IInd period of the Bronze Age. There is however considerably less Lusatian culture material. Pit no. 20, which contained a conical vessel with features of southern cultures and a two-handled amphora that also indicates connections with the south, is considered to be the earliest site. Site 1, which contained a fragment of a thinwalled small amphora (Fig. 4i) and site 3, containing a vase scored on the curve (Fig. 5i), were dated in the IIIrd period of the Bronze Age. Pit 25 marks the latest point in Lusatian settlement: this contained grooved pottery that is characteristic of the IVth period of the Bronze Age (Fig. 5f) and a type of profiled bowl which is also typical of this period (Fig. 5e).

Elements from the Trans-Carpathian cultural zone, and the clear southern influences discernible in the Trzciniec

and Lusatian culture pottery, are a particularly interesting feature of this site. Pit 11 contained 7 fragments of an Ottoman culture vessel, decorated with a spiral nob ornament (Fig. 9a). This vessel occurred together with Trzciniec culture material, and although no exact analogy can be found, it may be dated to the BB₁ period, since it is of the same type as Ottoman culture pottery found in the Füzesabony phase in eastern Slovakia, and in the Füzesabony A phase in eastern Hungary. The vessel from pit 21 (Fig. 9b) also exhibits characteristics of the Ottoman culture. However, the fragment of a richly decorated vessel dated in the BB₂ period on the basis of analogous material from Žerniki Górne (Fig. 4g), and the globular vessel with a handle (Fig. 8f), from pit 11, indicate influence of the tumulus culture. All these elements establish a chronological — cultural framework in the earliest phase of the Trzciniec culture, and thus indicating that the Trzciniec culture settlement was first established in the BB₁ period.

The article next deals with the problem of the relationship between the Trzciniec and Lusatian settlements, and the question of what is termed the Łódź phase. On the basis of spatial and chronological analysis of the settlement, and of the presence of pottery attributed to the Łódź phase (Figs. 4h, 5d) it has been established that early Lusatian settlement took place immediately after the Trzciniec settlement, without any special break between the two cultures. Lusatian culture peoples used the Krzesławice settlement during the IIIrd and IVth periods of the Bronze Age, abandoning it at the end of the Bronze Age.

MARIA BAZIELICH

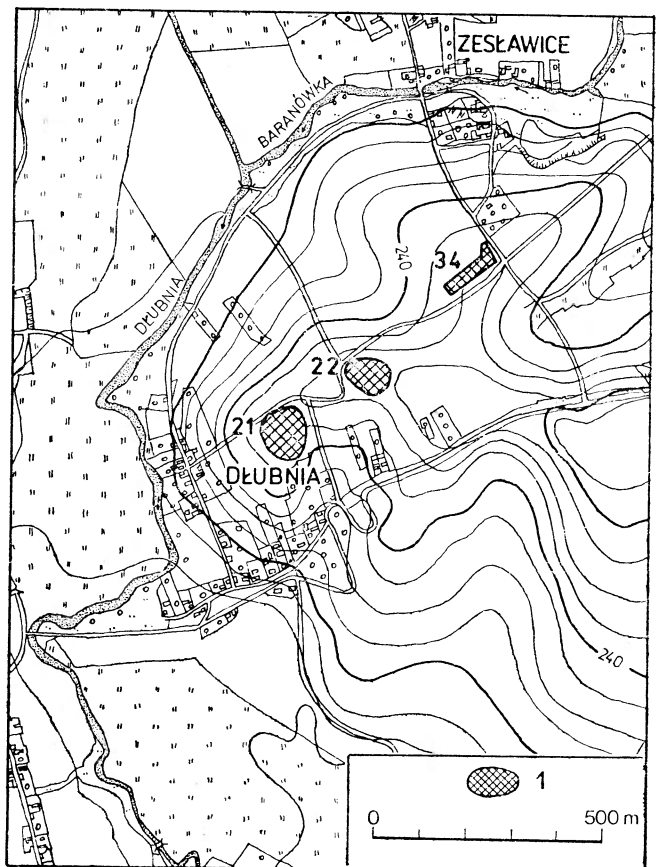
MATERIAŁY KULTURY ŁUŻYCKIEJ I KULTURY GAVA ZE STANOWISKA 22 W ZESŁAWICACH—DŁUBNI (KRAKÓW—NOWA HUTA)

МАТЕРИАЛЫ ЛУЖИЦКОЙ КУЛЬТУРЫ И КУЛЬТУРЫ ГАВА СО СТОЯНКИ 22 В М. ЗЕСЛАВИЦЕ-ДЛУБНЯ
(КРАКОВ-НОВАЯ ГУТА)

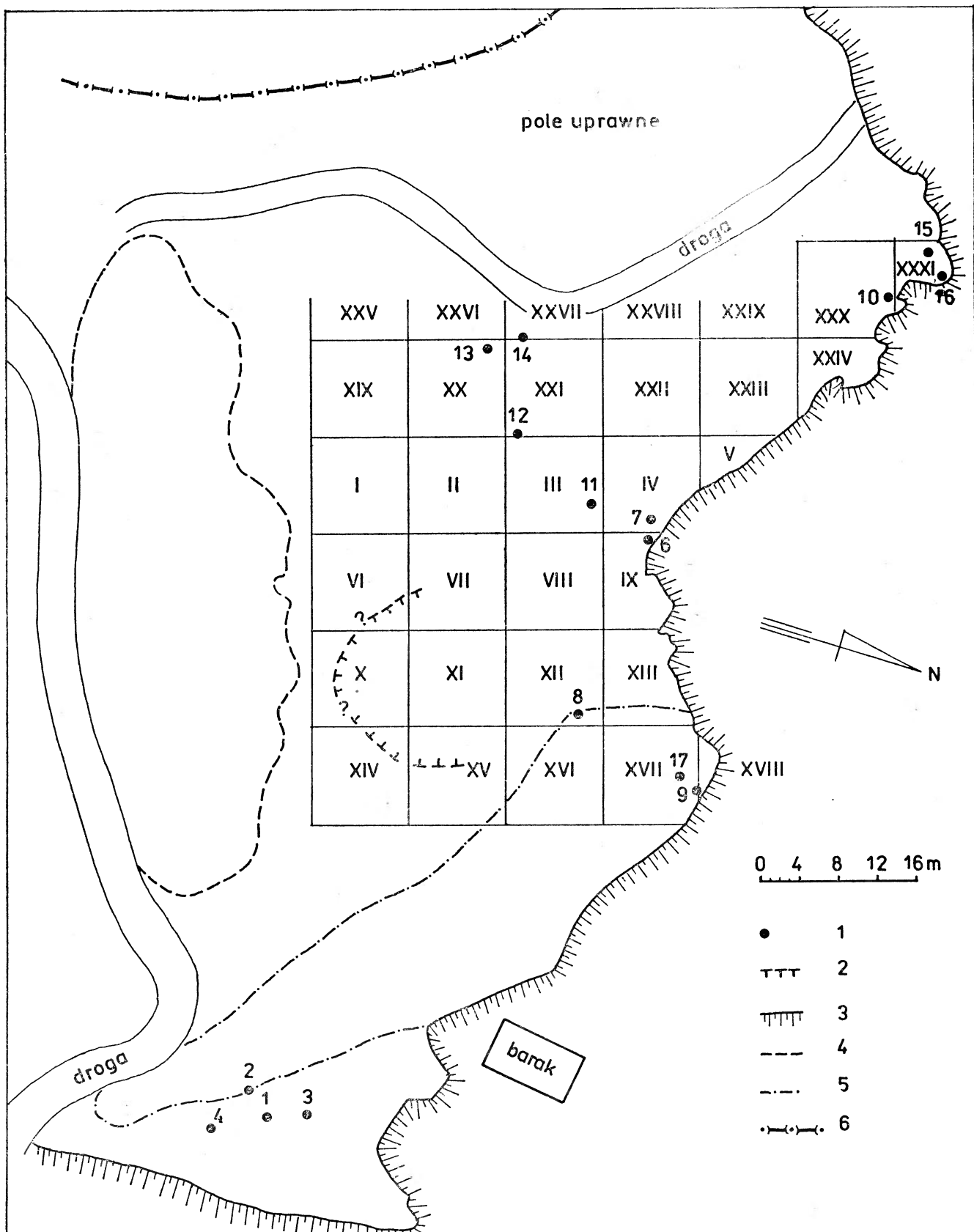
LUSATIAN CULTURE AND GAVA CULTURE MATERIALS FROM SITE 22 AT ZESŁAWICE—DŁUBNIA
(CRACOV-NOWA HUTA)

Stanowisko 22 w Zesławicach-Dłubni zlokalizowane jest na cyploatym, trójkątnym wzniesieniu, dominującym nad doliną zalewową rzeki Dłubni i jej lewobrzeżnego dopływu — Baranówki. Wzniesienie to wynosi ok. 35 m ponad lustro rzeki Dłubni oraz 250 m n.p.m. Jest ono położone na pn.-wsch. od stanowiska 21 w Zesławicach, gdzie odkryto i przebadano osadę kultury ceramiki promienistej (M. Godłowska, 1968, s. 91 nn.; Z. Sochacki, 1957, s. 193; 1964a, s. 304 nn.; S. Zemelka, 1957, s. 31 nn.; 1959, s. 81 nn.), rozlokowaną w niewielkiej od niego odległości. Oba stanowiska oddziela fort wybudowany w czasach austriackich oraz polna droga. Zniszczenie terenu tymi obiektami nie pozwala na ściśle ustalenie czy są to dwa stanowiska niezależne od siebie, czy jest to jedno, tak rozległe. Dalej w kierunku na pn.-wsch. znajduje się badana, częściowo zniszczona przez prace przemysłowe, osada kultury lendzielskiej w Zesławicach, stan. 34 (Ryc. 1).

Stanowisko 22 zostało odkryte w czasie eksploatacji gliny przez cegielnię w Zesławicach. Badania ratownicze prowadził tu Z. Sochacki w latach 1954 i 1958. W 1954 r. na terenie stanowiska odkryto obiekty zaznaczone na zamieszczonym planie (Ryc. 2). W 1958 r. badania prowadzone były przez Katedrę Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Materiały są opracowywane przez Z. Sochackiego. Do tej pory opublikowane zostały jedynie dwa obiekty z tego stanowiska (Z. Sochacki, 1964b, s. 317 nn.; 1965a, s. 154 nn.; 1965b, s. 297 nn.; 1967, s. 44 nn.; 1969, s. 153 nn.). Pozostałe ma-

Ryc. 1. Zesławice-Dłubnia. Plan sytuacyjny. Stanowiska archeologiczne (1)

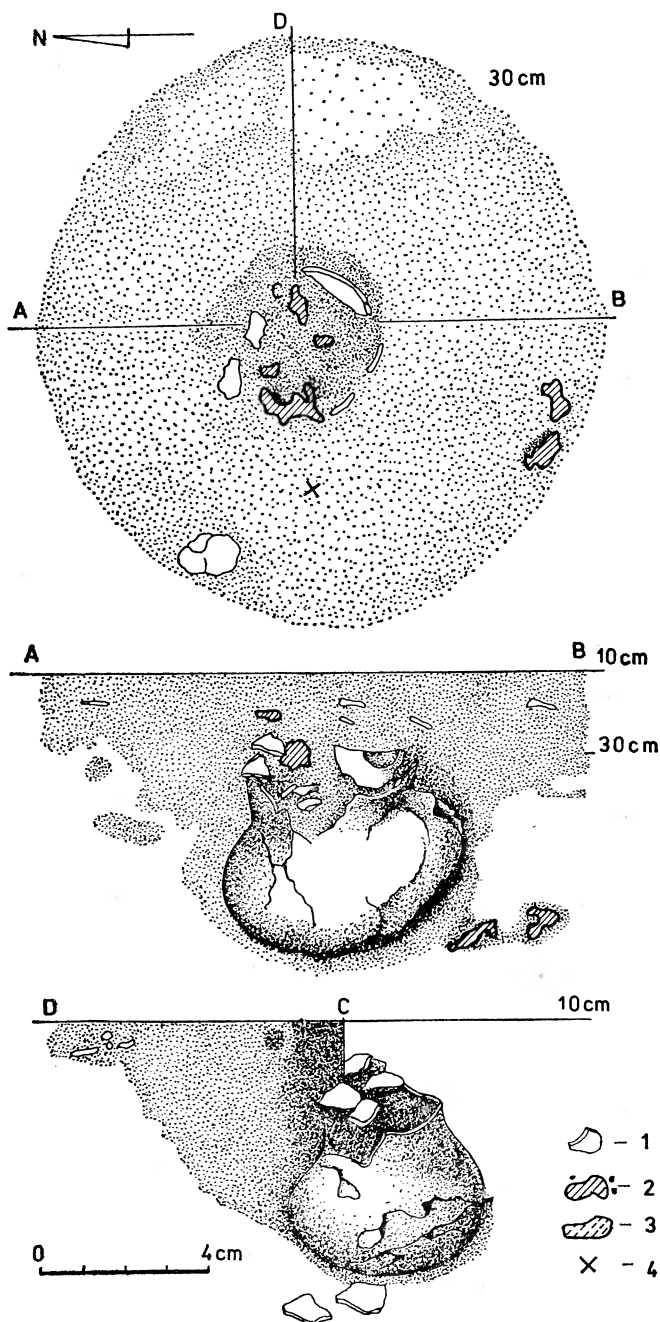
Ryc. 2. Zesławice-Dłubnia. Plan stanowiska 22. Obiekty archeologiczne (1). Zasięg obiektu kultury ceramiki wstęgowej rytej (2). Obszar zniszczony (3). Ziemia narzucona do grubości 3,5 m (4). Ziemia narzucona do grubości 0,5—2 m (5). Granica fortu (6)

teriały z badań w 1954 r. zostały przekazane mi wraz z całą dokumentacją prowadzoną przez tego badacza, za co składam Mu serdeczne podziękowanie.

Teren stanowiska 22 w Zesławicach zalegają gliny zwałowe, położone bezpośrednio na podłożu skalnym. Pokryte są niezbyt grubą warstwą pyłowych gleb brunatnych i bielcowych, zasobnych w składniki pokarmowe. Żyzne gleby stwarzały korzystne warunki dla rozwoju osadnictwa na całym terenie, nie tylko wzdłuż trasy Wiślanej, ale i w górę rzeki Dłubni, po obu jej stronach. Pozwalały na rozwinięcie na tych terenach już w czasach prahistorycznych rolnictwa i hodowli zwierząt.

MATERIAŁY

Obiekt 1/54¹ (Ryc. 3). Obiekt odkryto w najbardziej wysuniętej na wsch. części stanowiska. Zarys jamy w postaci szaroziemistej plamy z drobnymi, gliniastymi wtrąceniami, pojawił się bezpośrednio pod humusem². Jama o kształcie kolistym miała rozmiary ok. 140×140 cm. Zwężała się wyraźnie ku dołowi, osiągając przy dnie szerokość ok. 35—40 cm. W wypełniku, które stanowiła ziemia bardzo zbita, na głęb. 20 cm zwłaszcza w części środkowej, odkryto liczne wtrącenia rozmaitej (?) polepy, okrucy zżużonej ceramiki, węgla drzewnego oraz, przy krawędzi obiektu, fragmenty naczyń glinianych. Na większych głębokościach w centrum obiektu odkryto resztki dwóch naczyń stojących prawdopodobnie na dnie. Na głęb. 70 cm obiekt zanika. 1) Naczynie dwustożkowane o powierzchni gładkiej, miejscami zmytej, koloru ceglastoszarego. Powierzchnia pokryta najprawdopodobniej warstwą glinki. Wys. 22,5 cm, średn. wylewu 12,2 cm (Ryc. 4a). 2) Fragment miski o krawędzi nachylonej do wewnątrz, zdobionej po stronie zewnętrznej ornamentem skośnych żłobków. Powierzchnia pokryta warstwą glinki. Skorupa na przekroju ciemniejsza (Ryc. 4d). 3) Fragment miski o krawędzi nachylonej do wewnątrz. Powierzchnia pokryta warstwą glinki. Średn. wylewu ok. 22 cm (Ryc. 4i). 4) 144 drobne skorupy, 2 fragmenty przydenne oraz 1 skorupa zdobiona poziomym guzkiem z naczynia o powierzchni gładkiej, jasnoszarej. Skorupy na przekroju ciemniejsze. 5) 14 skorup z naczynia o powierzchni gładkiej. 6) 26 skorup oraz 1 fragment dna z naczynia grubościennego. Powierzchnia szorstka, zmyta. Skorupy na przekroju ciemniejsze. 7) 109 skorup, w tym 2 zdobione wałkiem plastycznym (Ryc. 4b, e). 8) 6 fragmentów brzegów, w tym 1 z naczynia o szyjce stożkowej, 4 o szyjce lekko wychylonej na zewnątrz (Ryc. 4c, f). 9) Fragment uszka taśmowatego szer. 2—3 cm. 10) Fragment ciężarka tkackiego. Średn. otworu 1,9 cm (Ryc. 4j). 11) Mały fragment przęślika średn. 5,8 cm, średn. otworka 1 cm (Ryc. 4h). 12) Fragment osełki. Zachowana dług. 6 cm (Ryc. 4g). 13) Kości zwierzęce. 14) 25 skorup kultury

Ryc. 3. Zesławice-Dłubnia, stan. 22. Obiekt 1, rzut poziomy i przekroje. Ceramika (1); polepa (2); kamień (3); węgiel drzewny (4). Legenda dotyczy wszystkich planów zamieszczonych w artykule

ceramiki promienistej. 15) Polepa³. 16) 2 drobne odłupki krzemienne z surowca jurajskiego⁴.

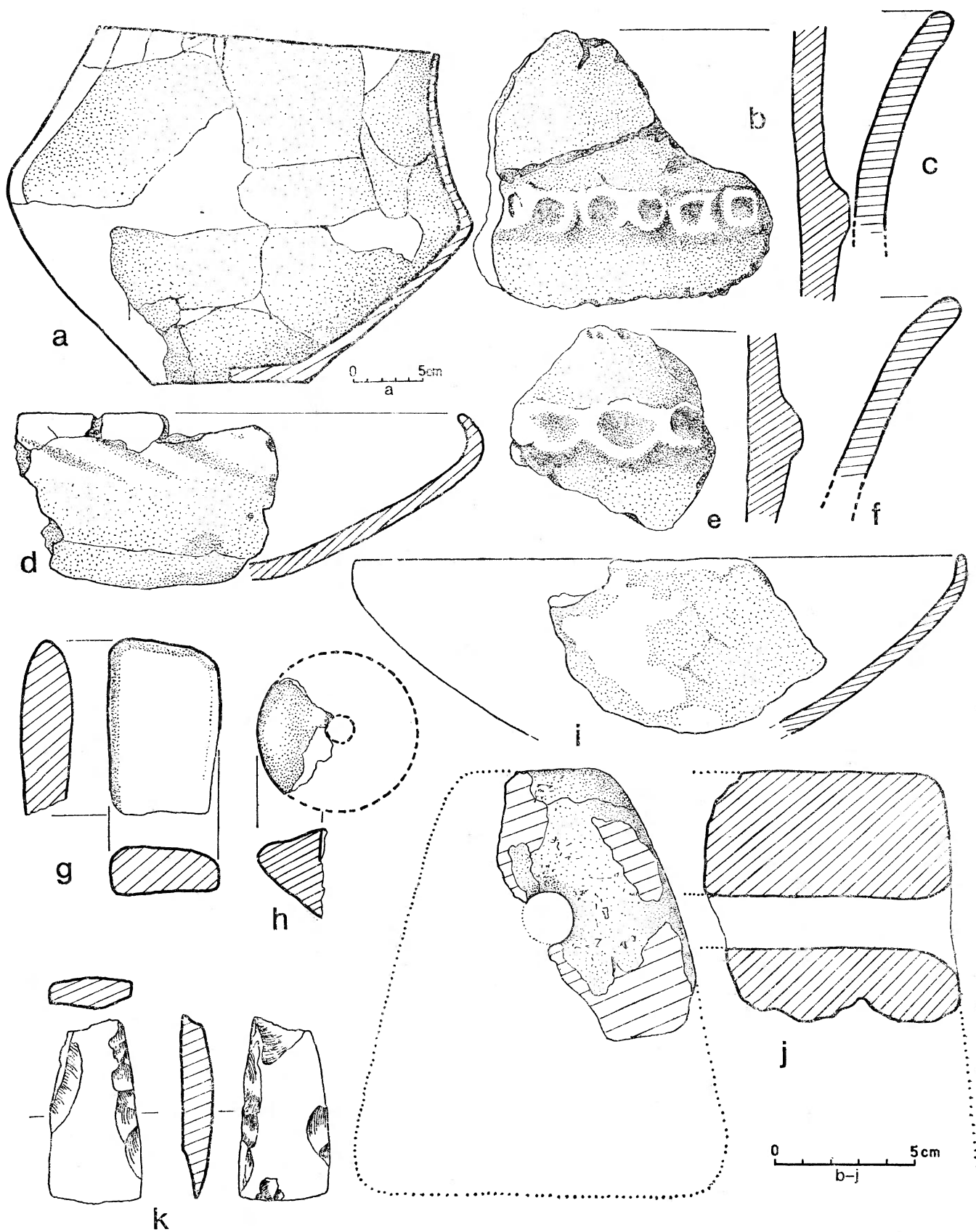
Obiekt 2/54 (Ryc. 5). Na głęb. 20 cm zarysowała się kolistą jamą o średn. 140 cm, słabo odcinająca się od otoczenia. W wypełniku na głęb. 50—60 cm liczne wtrącenia

³ Próbkę ziemi oraz polepa z wszystkich obiektów, zostały przebadane przez I. Gluzę z pracowni paleobotanicznej w Muzeum Archeologicznym w Krakowie. Wyniki ukażą się w osobnym artykule.

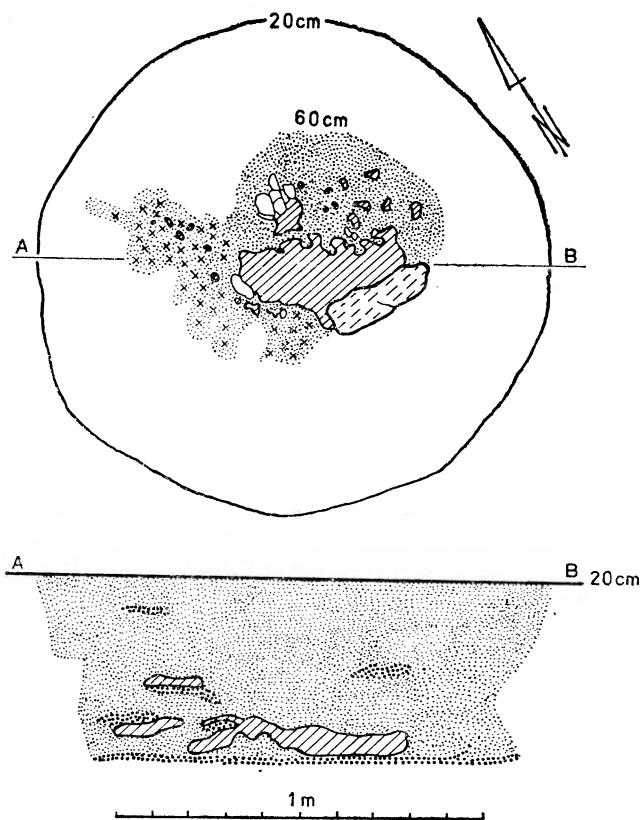
⁴ Oznaczenie krzemieni z wszystkich omawianych obiektów wykonała M. Kaczanowska, za co Jej serdecznie dziękuję.

¹ W tekście podaję numery obiektów łamane przez rok badań. Numeracja ta odpowiada oznaczonej na planie stanowiska.

² Badający stanowisko 22 — Zesławice mierzył głębokość jam od spągu humusu.

Ryc. 4. Zesławice-Dłubnia, stan. 22. Zabytki z obiektu 1 (a—j); zabytki z obiektu 2 (k)

Ryc. 5. Zesławice-Dłubnia, stan. 22. Obiekt 2, rzut poziomy i przekrój

węgla drzewnego oraz rozległe skupienie polepy. Pod nim fragmenty kamieni noszących ślady działania wysokiej temperatury. Poniżej warstwa wtrąceń węglistych. Obiekt zwęża się nieco ku dołowi, osiągając przy dnie szer. 105 cm. Na głęb. 70 cm zanika. 1) Fragment brzegu i szyjki oraz 18 skorup z naczynia o krawędzi wychylonej na zewnątrz, noszącej ślady facetowania. Szyjka długa, cylindryczna, wyraźnie oddzielona od silnie wydętego brzuśca, zdobionego ornamentem szerokich, pionowych żłobień, a w dolnej części małym, poziomym guzkiem. Skorupa na przekroju ciemniejsza. Średn. otworu ok. 16,5 cm (Ryc. 6a). 2) Fragment dolnej części naczynka cienkościennego z dnem lekko wklęsłym o średn. ok. 7 cm (Ryc. 6b). 3) 4 drobne skorupki. 4) 3 fragmenty kamieni, w tym 2 o wygładzonych powierzchniach. 5) Siekierka krzemienista, uszkodzona, ze śladami naprawy, wykonana z krzemienia jurajskiego. Dług. 6,5 cm, szer. ostrza 3,3 cm (Ryc. 4k). 6) Tłuczek kamienny. 7) Polepa.

Obiekt 3/54 (Ryc. 7). 20 cm poniżej humusu zarysował się obiekt o kształcie zbliżonym do koła, średn. 125 cm. W wypełnisku, słabo odcinającym się od glinki lessowej, odkryto jedynie 2 skorupy. Jama posiadała profil trapezowaty, zakończony płaskim dnem szer. 162 cm. 1) 2 skorupy bliżej nieokreślone kulturowo.

Obiekt 4/54 (Ryc. 8). Zarys obiektu ujawniono na głęb. 30 cm poniżej humusu w postaci szarej, mniej więcej kolistej jamy, średn. 125 cm. W wypełnisku mało wyraźne wtrącenia rozmytej polepy, a na głęb. 50 cm duże skupisko skorup. Obiekt zanika na głęb. 65–70 cm. Dno nierówne. 1) Fragment dużego naczynia, zrekonstruowanego częściowo, o brzegu wywiniętym na zewnątrz, pokrytym słabo widocznym facetowaniem, brzuścu silnie

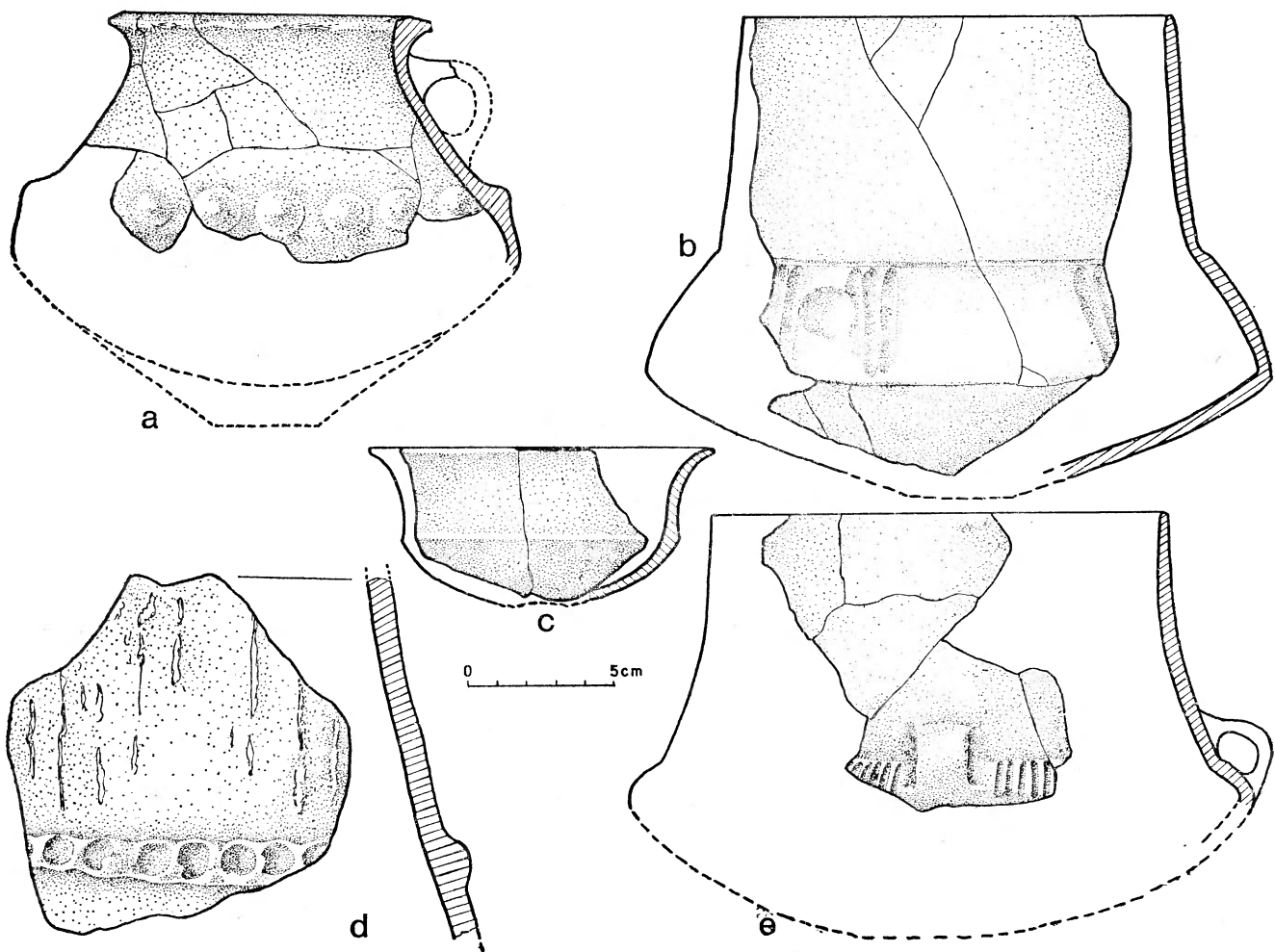
wydętym. Poniżej największej wydętości ornament w postaci wałka plastycznego, zdobionego pionowymi żłobkami. Na powierzchni ślady substancji koloru czerwonego (malowania?). Dna brak. Skorupa o przekroju ciemniejszym w środku. Pow. zewn. i wewn. pokryta glinką. Średn. otworu ok. 37,5 cm, brzuśca 46,5 cm (Ryc. 6g). 2) Fragment miseczki o krawędzi nachylonej do wewnątrz. Średn. otworu ok. 13 cm (Ryc. 6h). 3) 31 fragmentów naczynia kształtu workowatego o krawędzi nieco wychylonej na zewnątrz, z ornamentem pionowym nalepionego wałka plastycznego z dołkami palcowymi oraz śladami poziomego wałka plastycznego. Powierzchnia szorstka, ceglasta (Ryc. 6f). 4) 2 małe fragmenty brzegowe naczynia o krawędzi facetowanej (Ryc. 6e). 5) Ok. 75 skorup o powierzchni szorstkiej, ceglastej, najprawdopodobniej z jednego naczynia. 6) Mały fragment brzegu naczynka o krawędzi nachylonej do wewnątrz (Ryc. 6d). 7) Fragment uszka taśmowatego zdobionego żłobkami, szer. 3 cm (Ryc. 6c). 8) 2 małe fragmenty den. 9) Ok. 98 małych skorup. 10) Kamień ze śladami wygładzania (w 2 fragm.). 11) 3 kamienie bez śladów obróbki.

Obiekt 6/54 (Ryc. 9). Zarys obiektu uległ częściowemu zniszczeniu przez spychacz. Środkowa jego część zachowała się w postaci stożka, pozostawionego przy pracach przemysłowych jako punkt pomiarowy. Prawdopodobnie na samej górze posiadał zarys kolisty o nieznanym rozmiarach. Jego wypełnisko stanowiła ziemia z wtrętami gliniastymi. Dno płaskie, kolistę, na głęb. 115 cm. 1) Fragment brzegu naczynia kształtu donicowatego o powierzchni gładkiej, ceglastobrazowej. Średn. wylewu ok. 27 cm (Ryc. 12a). 2) Ok. 110 skorup, w tym 9 fragm. brzegów o powierzchniach gładkich (Ryc. 6i–l). 3) Fragmenty kości zwierzęcych. 4) Polepa. 5) 1 drobny fragm. przepalonego odłupka i wiórek krzemiennej.

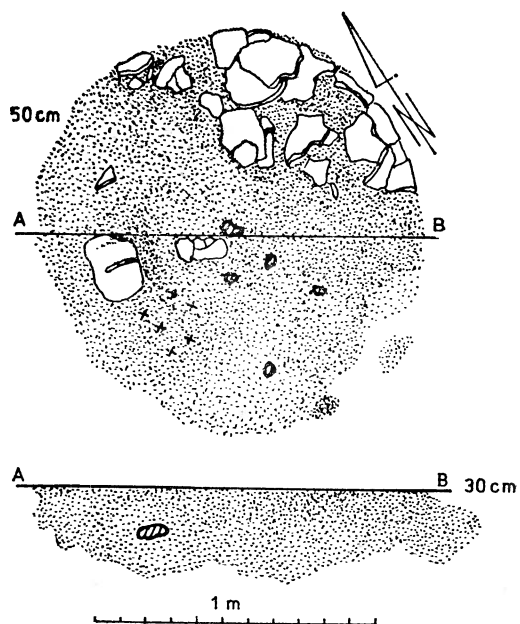
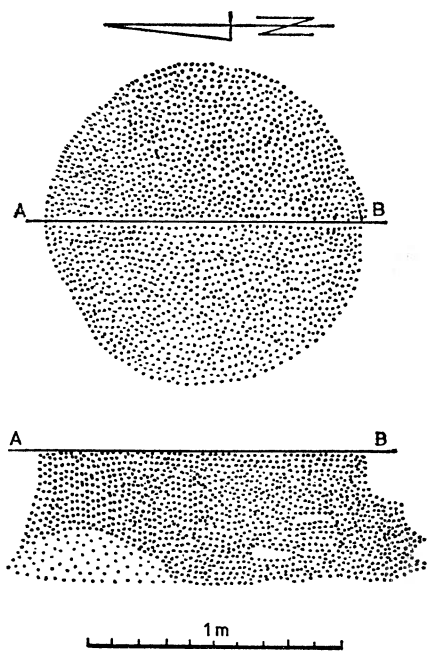
Obiekt 8/54 (Ryc. 10). Zarysował się na głęb. 10 cm poniżej humusu. Miał kształt nieregularnego koła (elipsy?) o wymiarach 110×80 cm. Nieliczny materiał zabytkowy nie zachował się w zbiorach.

Obiekty 9/54 i 9A/54 (Ryc. 11). Odkryto je bezpośrednio poniżej humusu. Rysowały się w początku w postaci niezbyt wyraźnej plamy koloru ziemisto szarego, zniszczonej częściowo wkopem przemysłowym do głęb. 6 cm. Wypełnisko stanowiła bardzo zbita ziemia. Od głęb. 10 cm zaczął zaznaczać się podział obiektu na dwa: 9 i 9A. Podział całkowity widoczny jest na rzucie poziomym na głęb. 40 cm. Obiektu 9A — na głęb. 30–50 ujawniono duże skupienie polepy oraz węgle drzewne. Na głęb. 60–70 cm obiekt zanika, widoczne są tylko minimalne szare wtrącenia w glince lessowej. Dno płaskie. Obiekt 9 — w wypełnisku polepa pojawia się na głęb. 50 cm, w postaci niewielkich wtrąceń. Dno na głęb. 70 cm. 1) Fragment brzegu naczynia o kształcie donicowatym (Ryc. 12c). 2) Ok. 80 skorup, w tym 4 zdobione wałkiem plastycznym, 5 fragm. brzegowych, 2 fragm. den oraz 1 bardzo mały fragm. ucha (Ryc. 12b, d). 3) Polepa. 4) Skorupa neolityczna. 5) Skorupa późnolateńska.

Obiekt 10/54 (Ryc. 13). Jamę w kształcie nieregularnego koła, o rozmiarach 195×200 cm, odkryto na głęb. 30 cm poniżej humusu. Wypełnisko stanowiła twarda, bardzo ciemna ziemia, odbijająca wyraźnie od glinki lessowej, z wtrąceniami węgla i małymi grudkami polepy. W obiekcie odkryto dużą ilość ceramiki tworzącej zgrupowania, które ponumerowano od 1 do 4. Na głęb. 50–60 cm pojawiło się zgrupowanie 1. Następne zgrupowanie skorup (2) wydobyto na głęb. 70–80 cm. Na głęb. 80 cm odkryto zgrupowanie 4. Wypełnisko obiektu w głę-

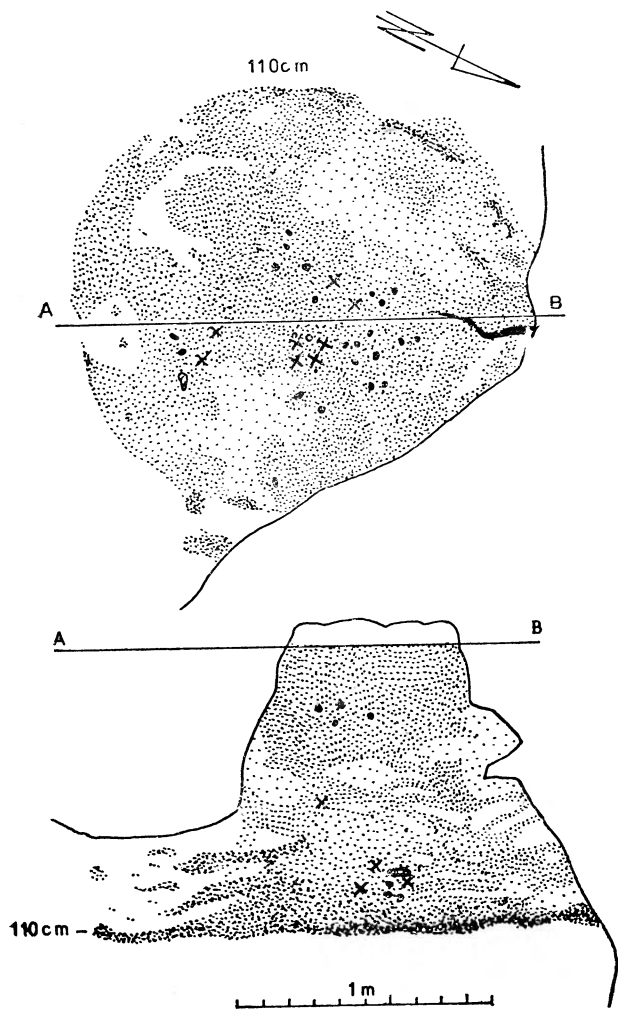

Ryc. 6. Zesławice-Dłubnia, stan. 22. Zabytki z obiektu 2 (a, b); zabytki z obiektu 4 (c—h); zabytki z obiektu 6 (i—l)

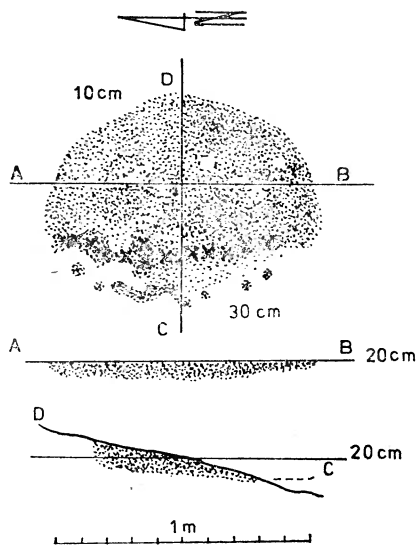

Ryc. 7. Zesławice-Dłubnia, stan. 22. Obiekt 3, rzut poziomy i przekrój

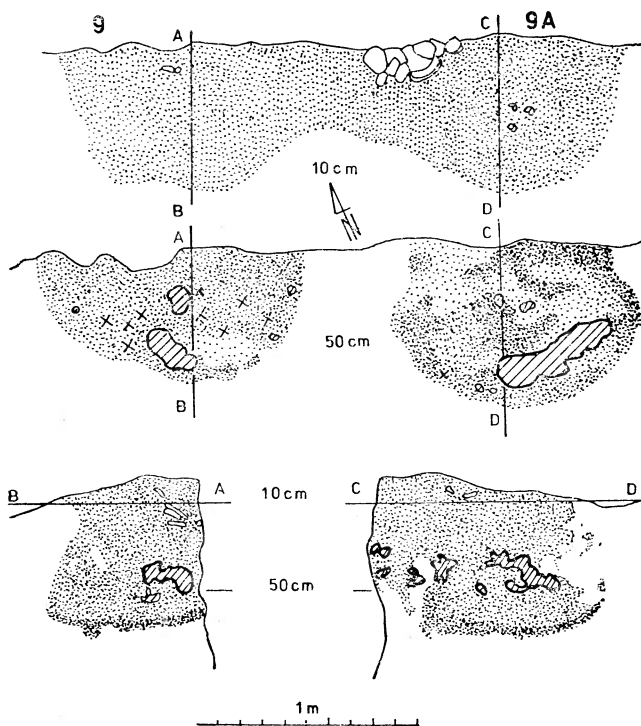
Ryc. 8. Zesławice-Dłubnia, stan. 22. Obiekt 4, rzut poziomy i przekrój

Ryc. 9. Zesławice-Dłubnia, stan. 22. Obiekt 6, rzut poziomy i przekrój

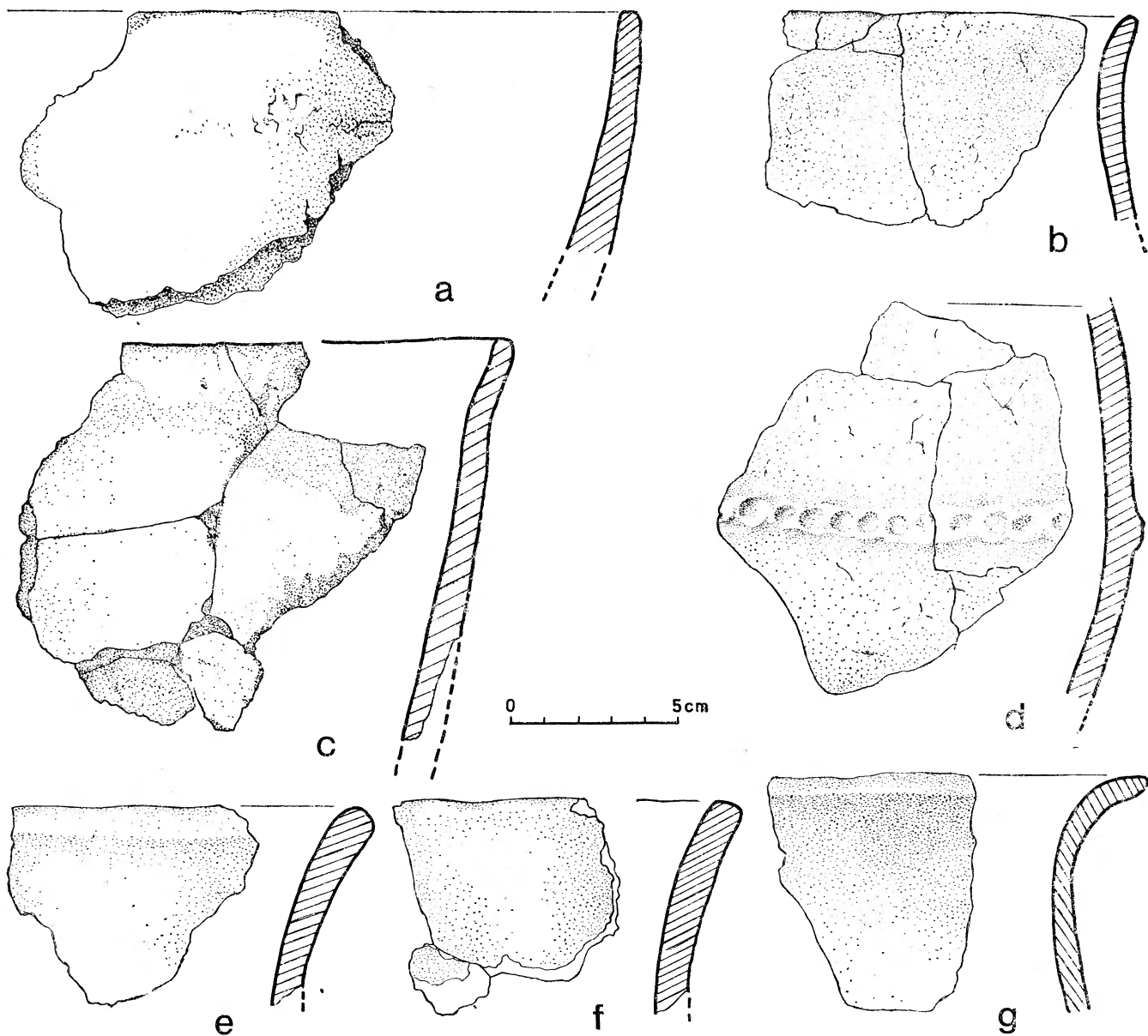

Ryc. 10. Zesławice-Dłubnia, stan. 22. Obiekt 8, rzut poziomy i przekroje

Ryc. 11. Zesławice-Dłubnia, stan. 22. Obiekty 9 i 9A, rzuty poziome i przekroje

bszych partiach stanowi coraz jaśniejsza ziemia z dużymi wtrętami lessu. Na głęb. 100 cm, przy samej krawędzi obiektu, zabarwienie wypełniska staje się bardzo intensywne i pojawiają się w nim liczne skorupy (zgrupowanie 3), wyraźnie układające się wzdłuż krawędzi kolistego zarysu obiektu. Przy dnie odkryto wśród skorup spalone zboże. Dno obiektu było płaskie. 1) Mały, cienkościenny czerpaczek o szyjce wgłębionej, krawędzi wywiniętej na zewnątrz, brzuscu ostro profilowanym. Dno małe, słabo wyodrębnione. Zachował się ślad po uszku. Powierzchnia gładka, nosząca ślady oddziaływania wysokiej temperatury. Wys. 4,5 cm, średn. wylewu 11,5 cm (Ryc. 14e). 2) Górna część naczynia o szyjce stożkowej, wysokiej, brzuscu silnie wydętym, wyraźnie oddzielnym od szyjki poziomą linią. Powierzchnia zmyta. Średn. wylewu ok. 22,5 cm (Ryc. 15g). 3) Fragment naczynia zasobowego o krawędzi minimalnie wychylonej na zewnątrz, posiadającej zgrubienie w postaci jęczyczka z wgłębieniem. Naczynie miało zapewne kształt workowaty. Zdobione walcem plastycznym z odciskami palcowymi. Powierzchnia gładka, powleczona cienką warstewką glinki (Ryc. 14h). 4) Fragment kubka o krawędzi wychylonej na zewnątrz, brzuscu łagodnie wydętym. Poniżej krawędzi taśmowate uszko. W przekroju skorupa ciemniejsza. Średn. wylewu 11,2 cm, szer. uszka — 2,1 cm (Ryc. 14d). 5) Fragment naczynia o krawędzi bardzo mocno wywiniętej na zewnątrz, przechodzącej w długą, stożkową szyję. Średn. wylewu 23 cm (Ryc. 14a). 6) Fragment z brzusca naczynia zdobionego na największej wydętości szerokimi, pionowymi żłobkami. Przekrój skorupy ciemniejszy (Ryc. 14g). 7) Fragment brzegu naczynia o krawędzi silnie wywiniętej na zewnątrz, facetowanej. Na powierzchni widoczne ślady substancji koloru kremowego (farba?). Skorupa na przekroju ciemniejsza. Gлина z dużą domieszką tłucznia ceramicznego (Ryc. 14e). 8) Fragment brzegu dużego na-

Ryc. 12. Zesła wice - Dłubnia, stan. 22. Zabytek z obiektu 6 (a); zabytki z obiektów 9 i 9A (b—d); zabytki z obiektu 10 (e—g)

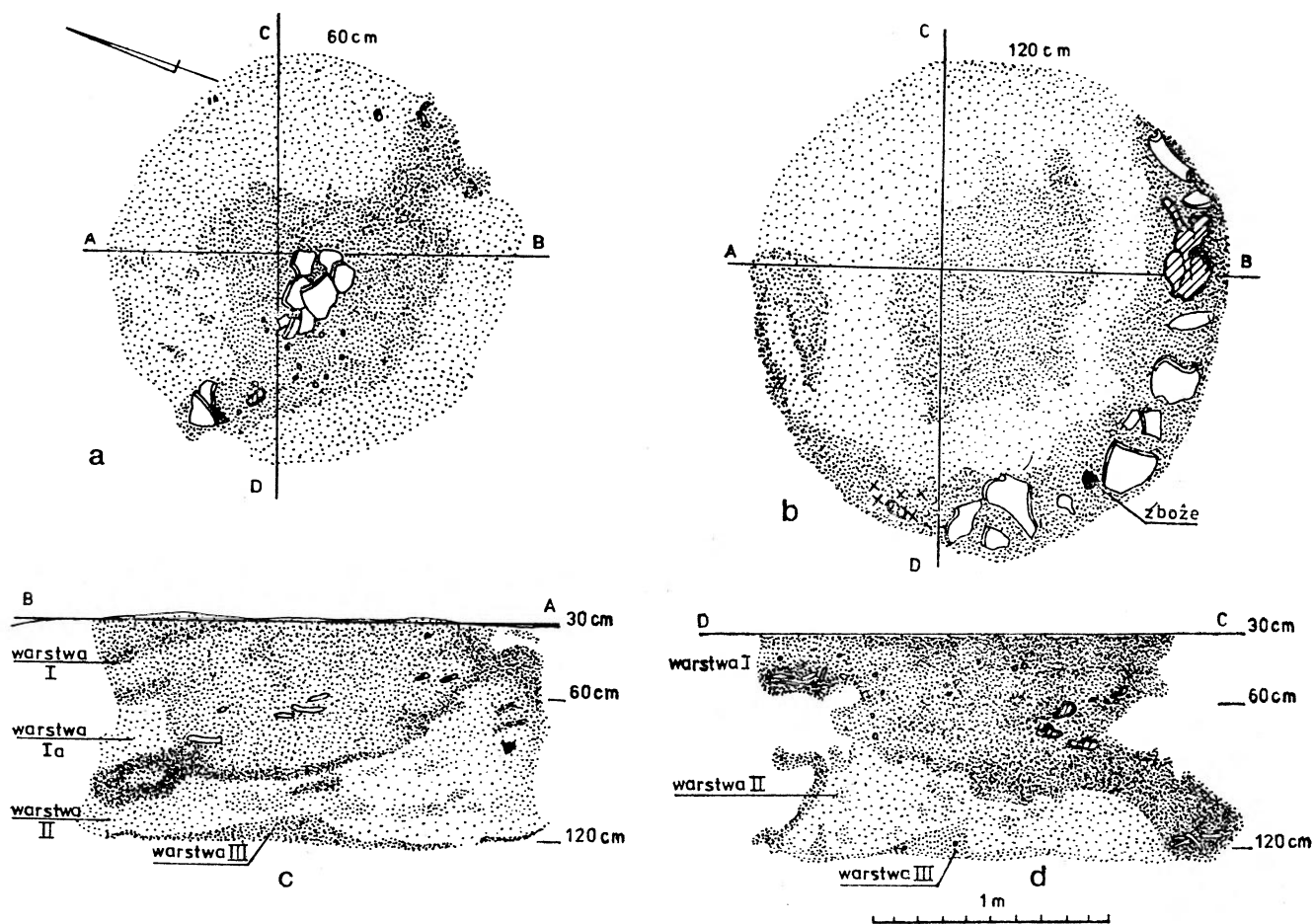
czynia o krawędzi z języczkowatym występnym, zdobiony wałkiem plastycznym z odciskami palcowymi. Powierzchnia zmyta (Ryc. 14f). 9) Fragment naczynia z zachowaną śladowo krawędzią, o profilu esowatym, brzegu lekko wychylonym na zewnątrz. Powierzchnia szorstka, ceglata ze śladami przebywania w wysokiej temperaturze. Przekrój skorupy ciemniejszy (Ryc. 15c). 10) 7 fragmentów brzegowych z naczyń o krawędzi ranej lub więcej wychylonej na zewnątrz (Ryc. 14b; 15a, b, f). 11) 5 fragmentów zdobionych wałkiem plastycznym (Ryc. 15d, e). 12) 152 skorupy. 13) Polepa.

Obiekt 11/54 (Ryc. 16). Zniszczony w górnej partii. Odkryto jego ślady na głęb. 20 cm, pozostała część na głęb. 40 cm. Tu był on ciemną plamą odznaczającą się od glinki lessowej, kształtu nieregularnego, o rozmiarach 160×170 cm. Wypełnisko stanowiła ciemna ziemia z nielicznymi wtrętami polepy. Od głęb. 50—60 cm wypełnisko jaśniejsze z dużą domieszką glinki lessowej. Dno płaskie. Na profilu widoczne zwięzanie się obiektu ku dołowi.

1) 2 skorupy, w tym jedna zdobiona wałkiem plastycznym. 2) 1 mały fragment brzegu naczynia neolitycznego. 3) kuliste tłuczki krzemienne z krzemienia jurajskiego.

Obiekt 12/54 (Ryc. 17). Zarysował się na głęb. 30 cm poniżej humusu w postaci słabo wyodrębniającego się zaciemnienia, mającego kształt nieregularnego koła o rozmiarach 134×136 cm. W wypełnisku odkryto grudki polepy, węgle drzewne oraz kości i zęby zwierzęce. Obiekt zanika na głęb. 55—60 cm. Dno bardzo nierówne. 1) 24 fragm. naczyń, w tym 4 fragm. brzegów. 2) Fragmenty kości zwierzęcych. 3) Polepa. 4) 1 drobna łuska krzemienia z krzemienia jurajskiego.

Obiekt 13/54 (Ryc. 18). Szaroziemisty zarys w przybliżeniu kształtu kolistego, zaobserwowany został na głęb. 10 cm poniżej humusu. Wypełnisko jamy stanowiła ziemia z wtrąceniami małych grudek polepy, węgla drzewnego oraz zębów zwierzęcych, których nie zebrano. Dno nierówne na głęb. ok. 40 cm. 1) 5 skorup, w tym jedna pokryta farbą (?) oraz jeden mały fragment brzegu.

Ryc. 13. Zesławice-Dłubnia, stan. 22. Obiekt 10, rzuty poziome (a, b) i przekroje (c, d)

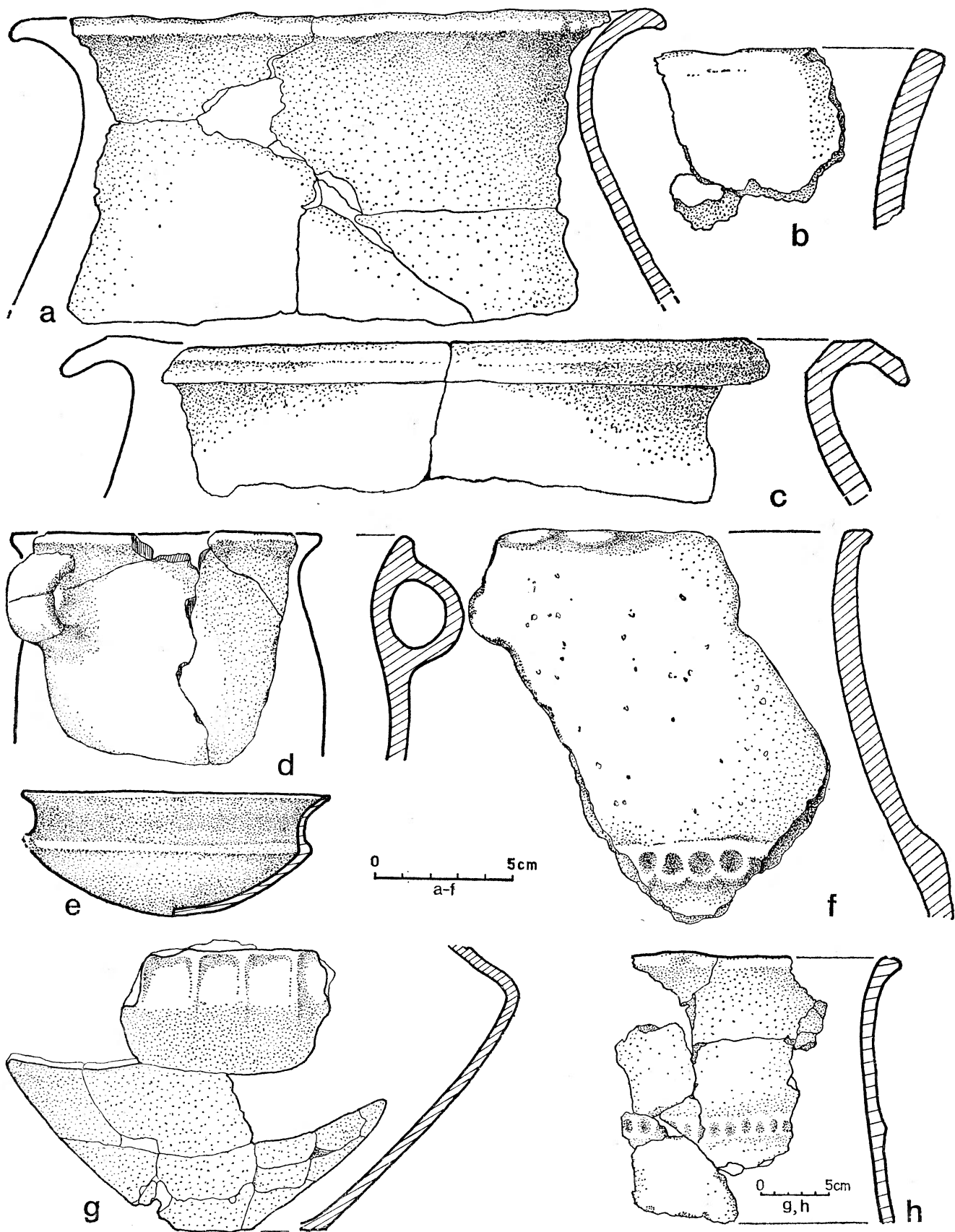
2) Polepa. 3) 1 odłupek z uformowaną piętką z krzemienia jurajskiego.

Obiekt 14/54 (Ryc. 19). Zarys kształtu w przybliżeniu kołystego o rozmiarach 205×205 cm, odkryto na głęb. 20 cm poniżej humusu. Wypełnisko stanowiła mało zbita ziemia o nierównomiernym zabarwieniu. Dno na głęb. 40–45 cm niezbyt równe z małymi, wyraźnymi wgłębieniami wcalec. 1) 5 bardzo małych skorup. 2) Kości zwierzęce.

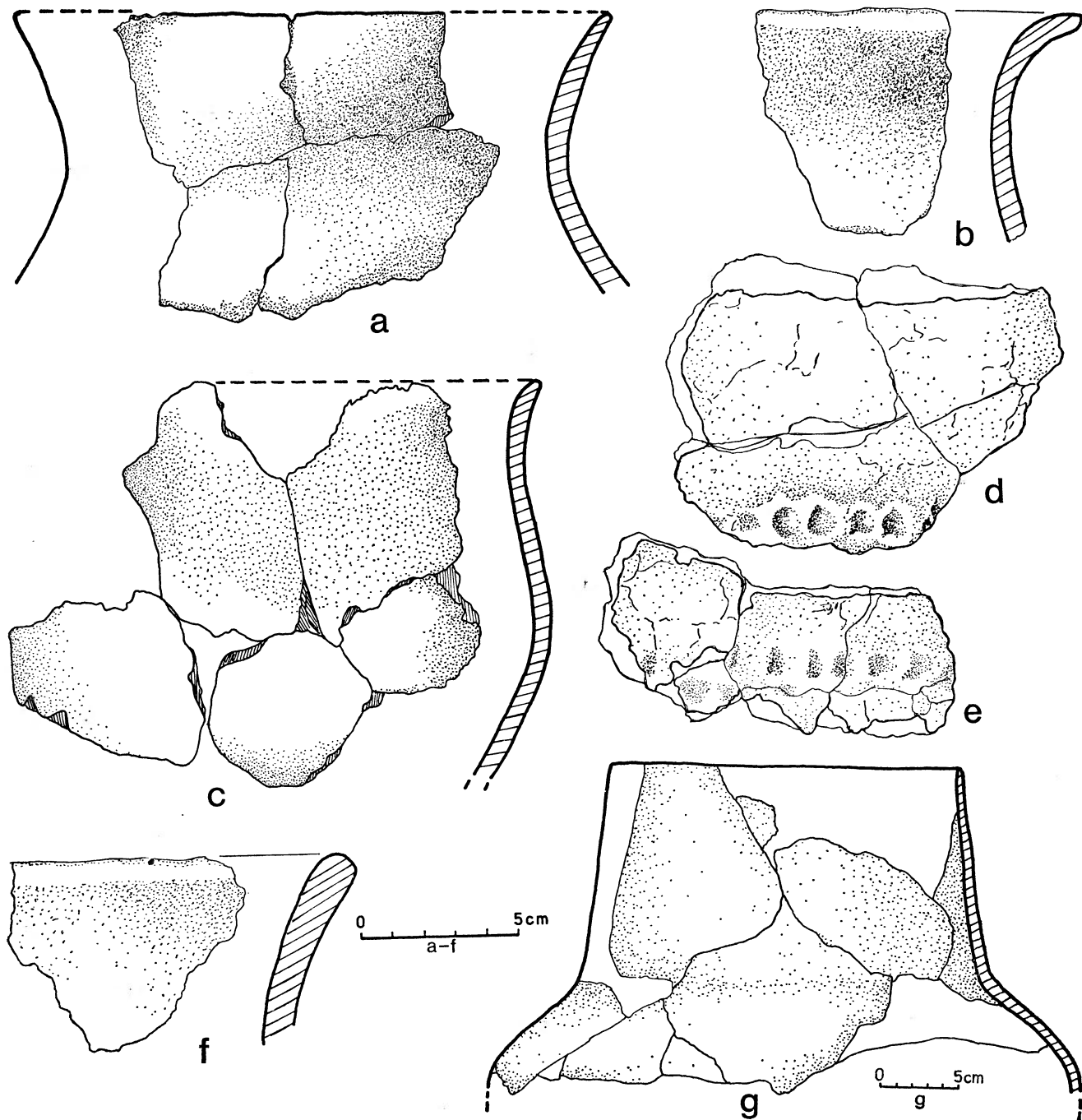
Obiekt 15/54 (Ryc. 20). Odsłonięty został na głęb. ok. 10–20 cm poniżej humusu, w postaci mniej więcej koła o średn. 180 cm. Zabawienie ziemiste, odcinające się wyraźnie od otoczenia. Wypełnisko stanowiła ziemia twarda z wtrąceniami grudek polepy i węgla drzewnego. Większość materiału zabytkowego, ceramiki i bryłek polepy, wystąpiła dopiero na głęb. 70–90 cm, w układzie zbliżonym do odkrytego w obiekcie 10, tj. głównie na obwodzie obiektu. Na warstwie polepy odkryto sporo drobnych kawałków węgla drzewnego. W mniejszej ilości wystąpił on w centrum obiektu. Polepa bardzo krucha (rozmyta?) zanika kilka cm nad dnem. Dno płaskie na głęb. 100 cm. Obiekt w przekroju ma kształt trapezowaty. 1) Górna część oraz 6 skorup z naczyńia o krawędzi silnie wywiniętej na zewnątrz, facetowanej, szyjce długiej, stożkowatej, przechodzącej ostro w silnie wydęty brzusiec, wyraźnie oddzielony od szyjki. Największa wydętość brzusca zdobiona jest ornamentem lekko skośnych żłobków. Powierzchnia gładka z ciemniejszymi śladami (farba?) na szyjce. Skorupa na przekroju ciemniejsza. Średn. otworu 18,5 cm, średn. wylewu — 22,5 cm (Ryc. 21a). 2) Fragment

górnej części naczyńia o krawędzi wywiniętej na zewnątrz, szyjce wgłębionej, przechodzącej w zaokrąglony brzusiec. Na przełomie skorupy widoczna ciemniejsza warstwa. Średn. otworu ok. 15,5 cm (Ryc. 21b). 3) 26 skorup, w tym 1 zdobiona wałkiem plastycznym (Ryc. 21d) oraz 1 fragment brzegu naczyńia cienkościennego (Ryc. 21c). 4) Polepa.

Obiekt 16/54 (Ryc. 22). 30 cm poniżej humusu zaobserwowano zaciemnienie o kształcie kołystym, średn. 150 cm. Wypełnisko stanowiła ziemia bardzo ciemna z wtrąceniami węgla drzewnego oraz grudek polepy. Na głęb. 70–80 cm odkryto warstwę skorup koncentrujących się w centrum obiektu. Poniżej wypełnisko miało zabarwienie jednolite, nieco jaśniejsze od warstw górnych. W przekroju obiekt miał kształt trapezowaty. Dno płaskie na poziomie 130 cm. 1) Fragment brzegu dużego naczyńia o profilu workowatym, zdobionego wałkiem plastycznym z dołkami palcowymi. Powierzchnia gładka, ceglasta. Na przekroju skorupa ciemniejsza (Ryc. 23e). 2) Fragment brzegu naczyńia o krawędzi silnie wywiniętej na zewnątrz, facetowanej. Powierzchnia zmyta, ceglasta. Skorupa ciemniejsza na przekroju (Ryc. 23a). 3) Fragment brzegu naczyńia o krawędzi wywiniętej na zewnątrz, facetowanej, szyjce długiej, stożkowatej (Ryc. 23k). 4) 2 fragmenty brzegowe z naczyń o krawędziach silnie wywiniętych na zewnątrz, facetowanych (Ryc. 23f, g). 5) 8 fragmentów brzegów z naczyń o krawędziach wychylonych na zewnątrz (Ryc. 23d, h, i, j). 6) 6 fragmentów brzegowych z 4 miseczek o krawędziach nachylonych do wewnątrz, facetowanych. Jeden z brzegów zdobiony (Ryc.

Ryc. 14. Zesławice-Dłubnia, stan. 22. Zabytki z obiektu 10

Ryc. 15. Zesławice-Dłubnia, stan. 22. Zabytki z obiektu 10

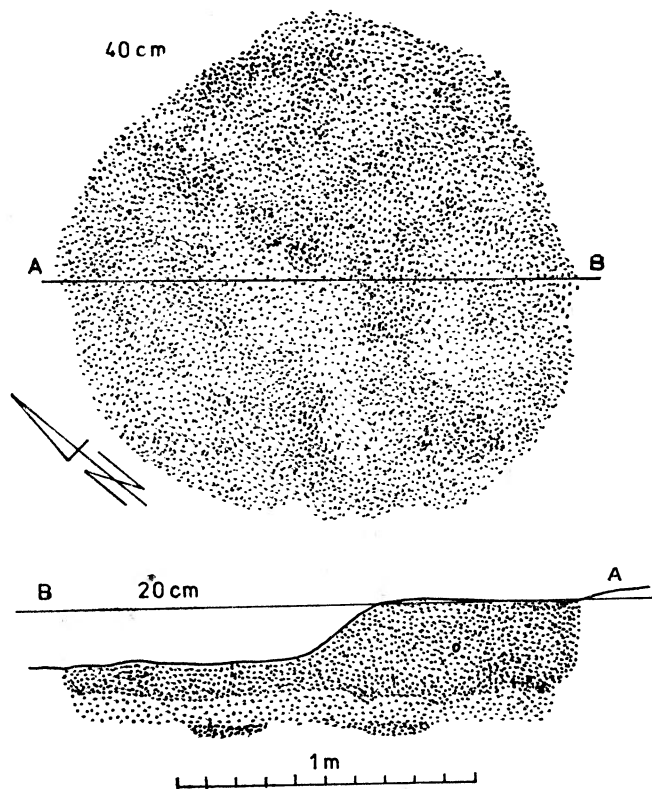
24a—c). 7) 7 skorup najprawdopodobniej z jednego naczynia (misy) w tym 6 zdobionych równoległymi żłobkami oraz 1 dno płaskie z częścią przydenną. 8) 8 skorup zdobionych: wałkiem plastycznym (3), równoległymi żłobkami (2), pionowym występnym (1), poziomym guzkiem (2; ryc. 23b, c). 9) Ok. 1062 skorupy, w tym ok. 25 z naczyń cienkościennych. 10) Fragment kamienia ze śladami wygładzania. 11) Polepa. 12) 8 skorup neolitycznych. 13) 1 odłupek z przygotowaną piętą z krzemienia jurajskiego.

Obiekt 17/54 (Ryc. 25). Pojawił się na głęb. 20 cm poniżej humusu w postaci elipsowatej plamy o rozmiarach 70×80 cm. Wypełnisko stanowiła ciemna ziemia z minimalnymi wtrąceniami polepy. Dno płaskie. Materiału zabytkowego brak.

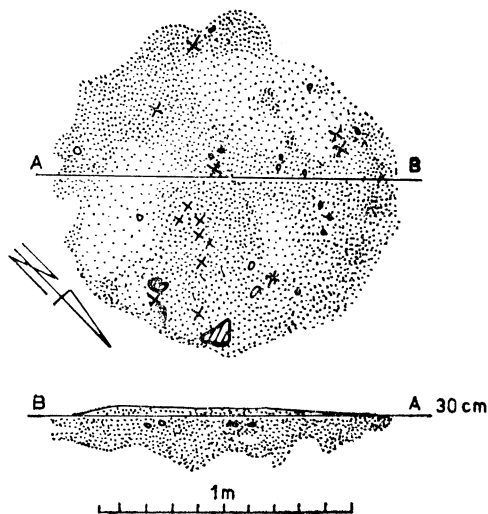
Materiały luźne. 1) Fragment brzegu miski o krawędzi zagiętej do wewnątrz. Powierzchnia ceglasta (Ryc. 231). 2) 31 skorup. 3) 9 skorup kultury ceramiki promienistej. 4) 1 fragment brzegu z kresą, średniowieczny (Ryc. 231). 5) 1 odłupek z wnętrza na piętce z krzemienia jurajskiego. 6) 1 kulisty tłuczek krzemienisty.

CHARAKTERYSTYKA OBIEKTÓW

Obiekt 1/54 (Ryc. 3) stanowiła jama kształtu kołowego, wyraźnie zwężająca się ku dołowi. Cały obiekt robi wrażenie wkopu. Na samym dnie od-

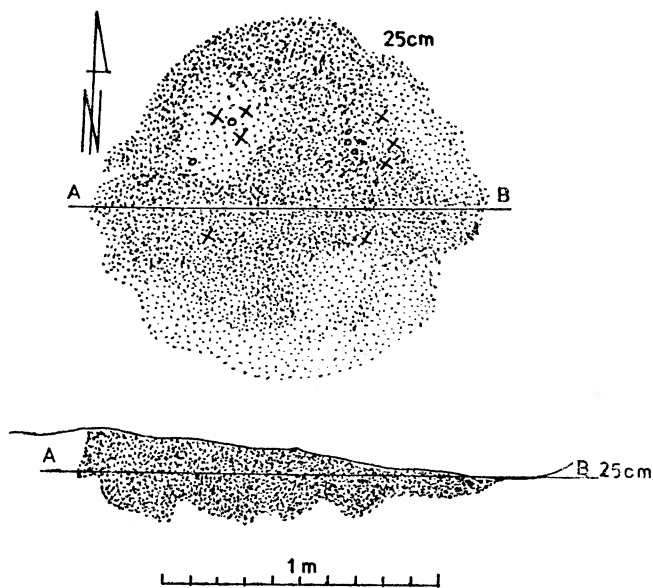

Ryc. 16. Zesławice-Dłubnia, stan. 22. Obiekt 11, rzut poziomy i przekrój

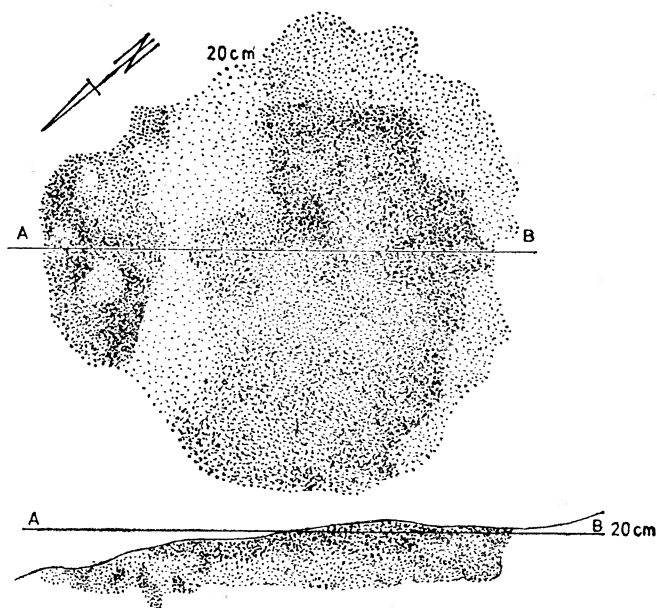

Ryc. 17. Zesławice-Dłubnia, stan. 22. Obiekt 12, rzut poziomy i przekrój

kryto zgniecione ciężarem ziemi naczynie, które zdołano zrekonstruować. Nie zawierało śladów spalonych kości. Powyżej natrafiono na fragmenty naczyń mniejszego i mis, fragment przęślika, ciężarka tkackiego, oselki oraz sporą ilość rozmytej polepy jak i węgla drzewnego. Podobnego obiektu nie napotkano na omawianej osadzie. Trudna jest też interpretacja jego funkcji. Bada-

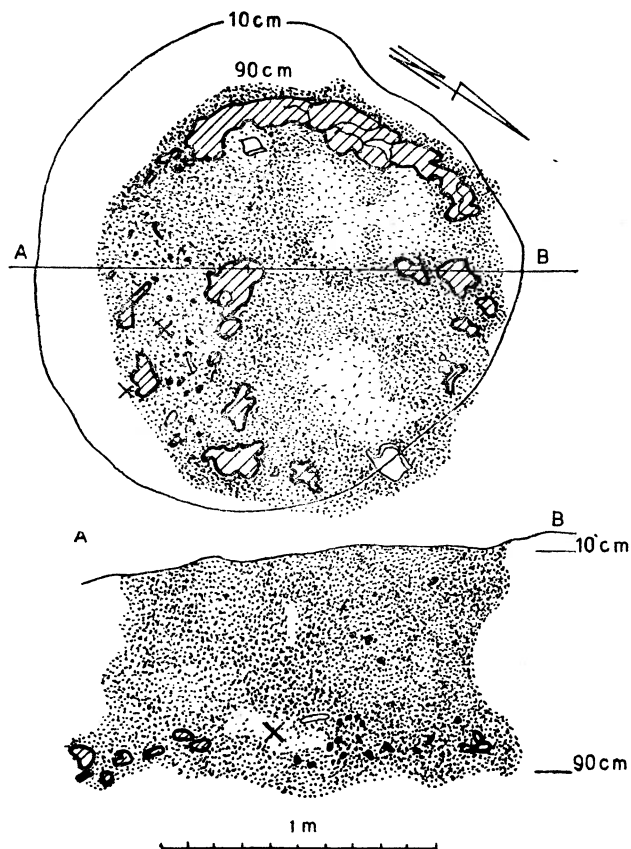

Ryc. 18. Zesławice-Dłubnia, stan. 22. Obiekt 13, rzut poziomy i przekrój

Ryc. 19. Zesławice-Dłubnia, stan. 22. Obiekt 14, rzut poziomy i przekrój

jący to stanowisko Z. Sochacki w notatkach terenowych jako jedną z możliwych interpretacji podaje, że mógł to być grób symboliczny. Po przeanalizowaniu dokumentacji wydaje się, że dla obiektu tego trzeba będzie poszukiwać analogii także na południe od Karpat lub nad Dniestrem w kręgu kultury Gava. Odpowiedź tkwi może w rozwarstwieniu społecznym stanowiska lub w kręgu wierzeń. Stanowisko to, jak już wspomiano, nie zostało przebadane w całości, co utrudnia wnikliwszą interpretację wielu zjawisk.

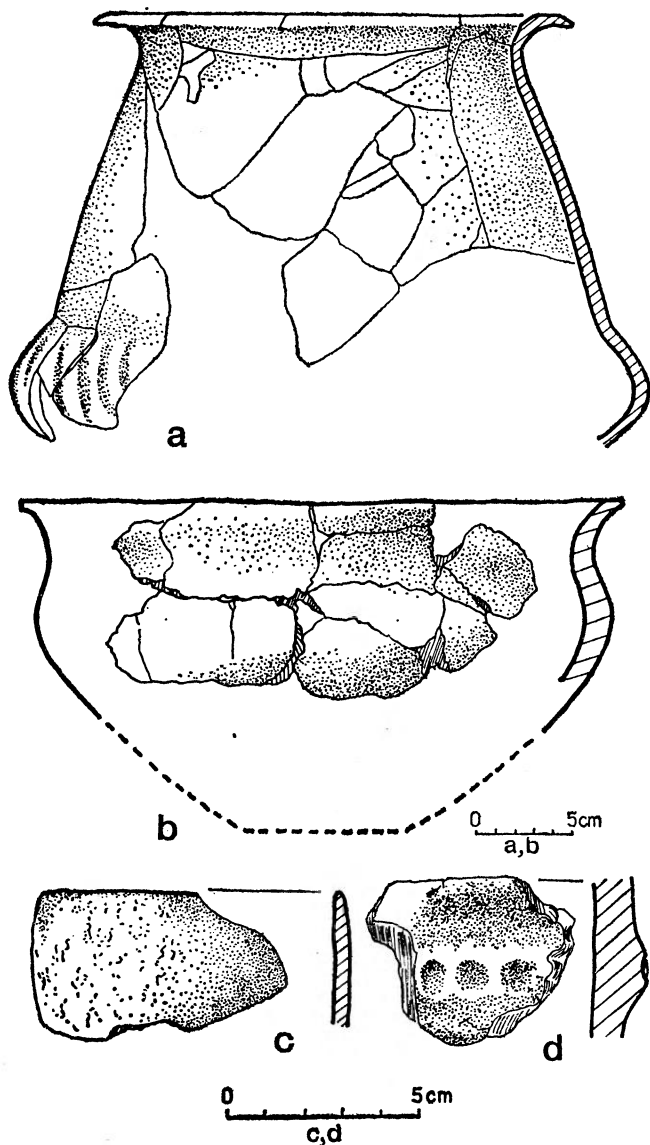

Ryc. 20. Zesławice-Dłubnia, stan. 22. Obiekt 15, rzut poziomy i przekrój

Obiekt 2/54 (Ryc. 5) to jama o kształcie kolistym, niewielkich stosunkowo rozmiarów. Posiadała na głęb. 50—60 cm, w centrum obiektu, fragmenty kamieni ze śladami wygładzenia. Możliwe, że użyto ich wtórnie jako podkładu pod zalegającą nad nimi warstwą polepy. Powyżej odkryto dużą ilość materiału zabytkowego reprezentującego kulturę Gava, uszkodzoną siekierkę, tłuczek kamienny oraz węgle drzewne. Dno jamy było bardzo nierówne. Interpretacja funkcji obiektu nastęrcza pewne trudności. Najbardziej skłaniałabym się za określeniem go jako paleniska. Przemawiałyby za tym gruba warstwa polepy zalegająca bezpośrednio na kamieniach, które spełniałyby funkcję termostatyczną, oraz spora ilość węgla drzewnych znajdujących się w górnej części wypełniska.

Funkcji ani przynależności kulturowej obiektu 3/54 (Ryc. 7) nie da się ustalić.

Odkryto jedynie dolną część obiektu 4/54 (Ryc. 8), co utrudnia odtworzenie pierwotnego kształtu. W wypełnisku na głęb. 65—70 cm odkryto rumowisko skorup oraz kamień ze śladami wygładzenia. Materiał zabytkowy reprezentuje kulturę Gava. Obiekt pełnił przypuszczalnie funkcję gospodarczą (śmietniska?).

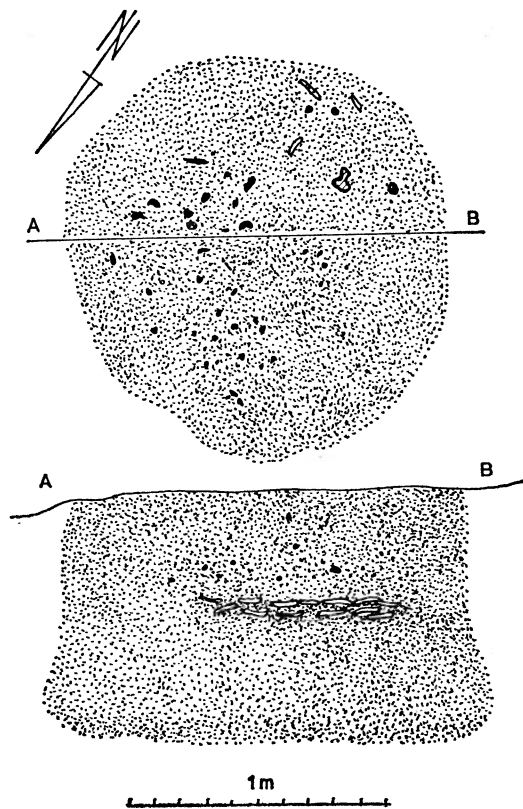

Ryc. 21. Zesławice-Dłubnia, stan. 22. Zabytki z obiektu 15

Obiekt 6/54 (Ryc. 9) w przekroju miał prawdopodobnie kształt trapezowaty, co trudno bezspornie ustalić z powodu znacznego zniszczenia. Była to zapewne jama gospodarcza zasypywana stopniowo, za czym przemawia zróżnicowane zabarwienie wypełniska.

Funkcji ani chronologii obiektu 8/54 (Ryc. 10) nie można określić.

Z powodu bardzo małej odległości między obiektami 9 i 9A (Ryc. 11) w dolnych warstwach można zastanawiać się nad tym czy był to jeden obiekt naziemny o dwóch piwniczkach (?), czy też dwa obiekty zlokalizowane w bezpośrednim sąsiedztwie. W obiekcie 9A zwraca uwagę duża ilość polepy. Mogła ona dostać się do wypełniska z zawalonej konstrukcji naziemnej. Materiał zabytkowy odkryty w wypełnisku reprezentuje kulturę lużycką i kulturę Gava.

Ryc. 22. Zesławice-Dłubnia, stan. 22. Obiekt 16, rzut poziomy i przekrój

W obrębie obiektu 10/54 (Ryc. 13) badający to stanowisko wydzielił warstwy od I do III. I warstwę stanowi ciemna ziemia, miejscami o odcieniu prawie czarnym, z wtrąceniami węgla drzewnych i polepy. Zawiera sporą ilość skorup (patrz profil A—B na ryc. 13), pochodzących najprawdopodobniej z zawalonej części naziemnej obiektu. Warstwa Ia jest gliniasta z domieszką ziemi, zapewne pochodzącej z w-tywy I (profil C—D na ryc. 13). II warstwa zalegająca bezpośrednio pod warstwą I (profil A—B) ma zabarwienie szarozółte. Jest to zasypisko utworzone z oberwanej ściany w pierwszej fazie likwidacji obiektu. Nie posiada wtrąceń polepy, węgla drzewnych ani materiału zabytkowego. Warstwa III — stosunkowo cienka, występuje na samym dnie jamy. Zabarwieniem jest zbliżona do warstwy II lecz ciemniejsza, z wtrąceniami bardzo drobnych okruchów polepy i węgla drzewnego. Zawiera bogaty materiał zabytkowy, koncentrujący się przy brzegach jamy. Obiekt najprawdopodobniej pełnił funkcję gospodarczą. Materiał zabytkowy reprezentuje głównie kulturę Gava.

Zabarwienie jaśniejsze jamy 11/54 (Ryc. 16) na głęb. 50—60 cm wskazuje, że jest to zapewne pierwotny jej poziom użytkowy, reprezentowany przez skorupę neolityczną. Górna część wypełniska jamy

to obiekt łużycki, jak można wnosić na podstawie znalezionej tu skorupy tej kultury. Funkcja obu obiektów jest trudna do ustalenia. Były to zapewne jamy gospodarcze.

Funkcji obiektu 12/54 (Ryc. 17) nie można określić. Możliwe, że był to śmietnik zlokalizowany w naturalnym zagłębieniu.

Zagłębienie, będące obiektem 13/54 reprezentującym kulturę łużycką, stanowiło zapewne samo dno jamy (Ryc.), której funkcji nie można określić.

Z obiektu 14/54 (Ryc. 19) odkryto najprawdopodobniej samo dno. Funkcji jego nie da się ustalić. Skorupy są mało charakterystyczne i nie pozwalają na jednoznaczne określenie przynależności jego do kultury łużyckiej.

W obiekcie 15/54, na głęb. 70—90 cm, odkryto dużą ilość skorup, dużych grud polepy koncentrującej się głównie na obwodzie jamy. Polepa ta wraz z materiałem zabytkowym pochodzi najprawdopodobniej z zawalonej części naziemnej obiektu (Ryc. 20). Spełniał on przypuszczalnie funkcję gospodarczą.

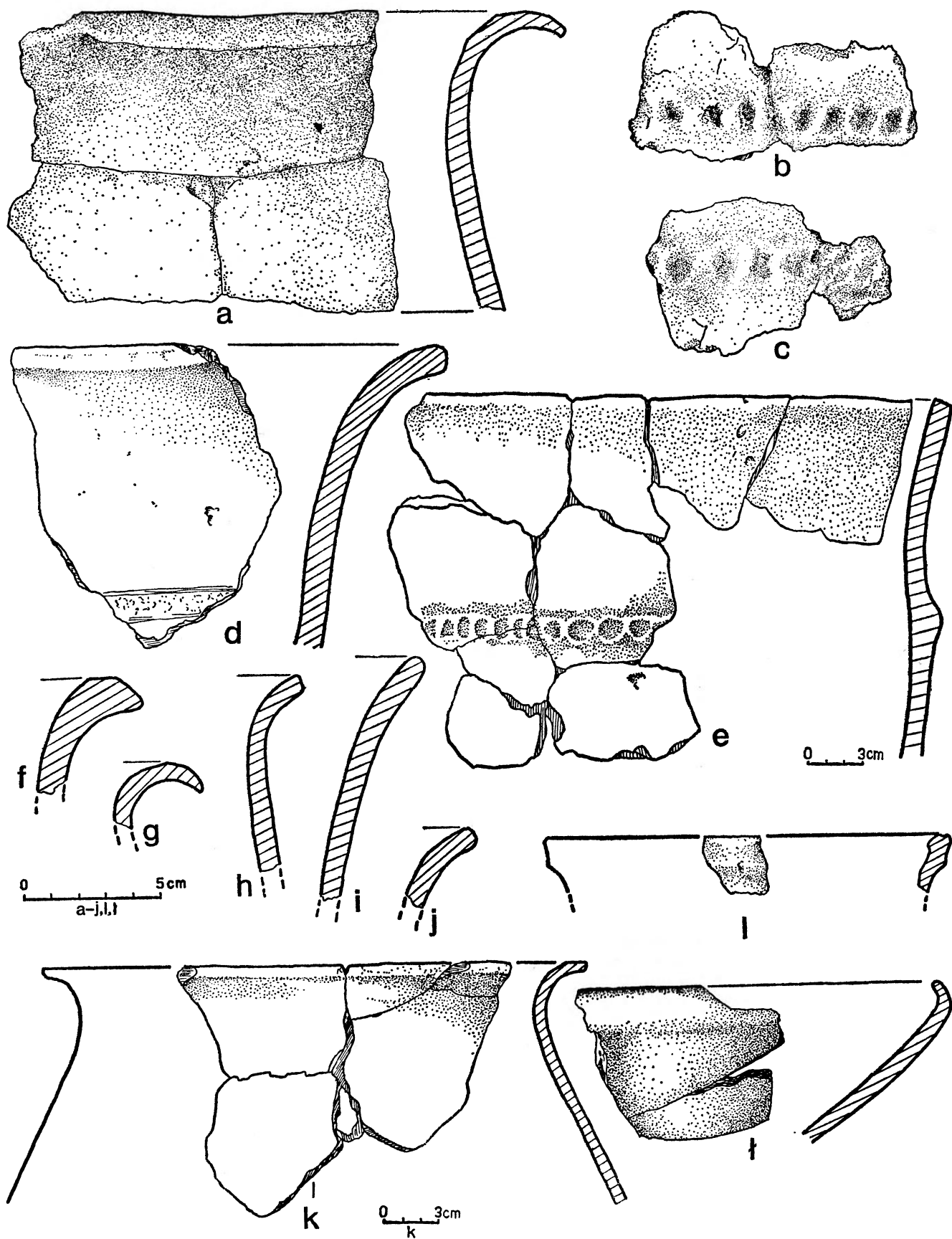
Obiekt 16/54 posiadał zapewne dwa poziomy użytkowe. Pierwszy zalegał cienką warstwą przy dnie jamy. Zasypisko miało jednolite zabarwienie. Drugi poziom wystąpił na głęb. ok. 80 cm w postaci zgrupowania skorup oraz pojedynczych grudek polepy, pochodzących zapewne z zawalonej konstrukcji naziemnej (Ryc. 22). Obie jamy mogły być obiektami gospodarczymi. Zróznicowania chronologicznego w materiale zabytkowym nie zaobserwowano.

Brak materiału zabytkowego w obiekcie nr 17/54 oraz niewielkie jego rozmiary (Ryc. 25) nie pozwalają na określenie funkcji ani chronologii. Możliwe, że było to naturalne zagłębienie.

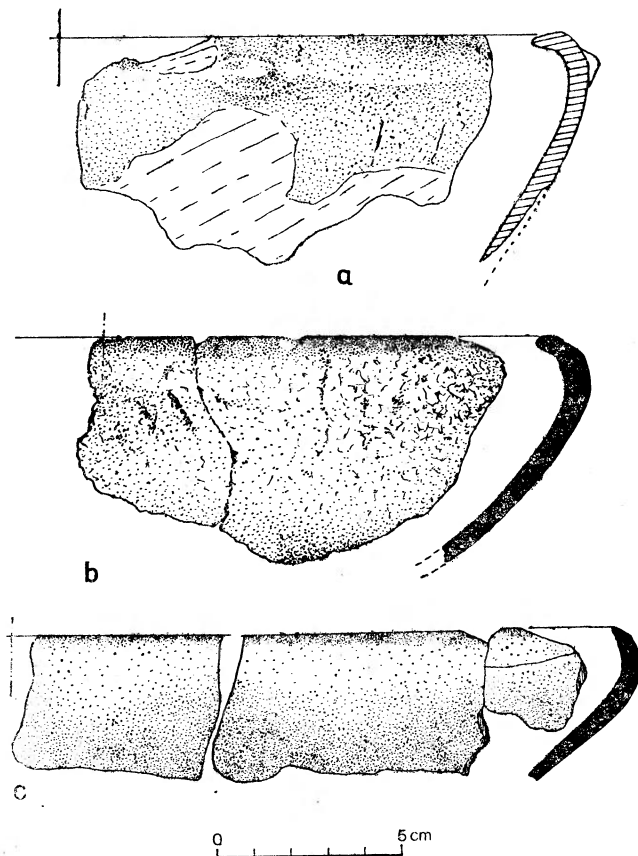
ANALIZA MATERIAŁU RUCHOMEGO

Obiekty oraz materiały odkryte na stan. 22 w Zesławicach, wiążą się z kulturą łużycką i reprezentowane są przez elementy kultury Gava. Kulturę łużycką ujawniono w obiektach 6, 11, 12, 13 i 14 (?). Materiał zabytkowy stanowiły skorupy nie pozwalające nawet na rysunkową rekonstrukcję form naczyń. Nie jest też możliwe uściślenie ich chronologii. Obiekty 2, 4, 10, 15 i 16 reprezentują kulturę Gava. W obiektach 1, 9 i 9A wystąpił materiał mieszany: łużycki oraz kultury Gava.

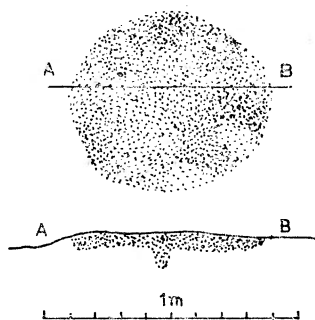
Materiał zabytkowy odkryty na stan. 22 w Zesławicach, a zaliczany do kultury Gava, wykazuje duże podobieństwo do odkrywanych po południowej stronie Karpat, na rdzennym terytorium tej kultury. Naczynie z obiektu 2/54 o brzegu wychy-

Ryc. 23. Zesławice-Dłubnia, stan, 22. Zabytki z obiektu 16 (a—k); zabytki bez bliższej lokalizacji (l, ł)

Ryc. 24. Zesławice-Dłubnia, stan. 22. Zabytki z obiektu 16

Ryc. 25. Zesławice-Dłubnia, stan. 22. Obiekt 17, rzut poziomy i przekrój

lonym na zewnątrz, facetowanym, szyjce prawie cylindrycznej i brzuścu wyraźnie oddzielnym, wydętym, zdobionym równoległymi żłobkami, pod którymi znajdują się poziome uchwyty (Ryc. 6a, 26a), posiada ścisłą analogię na cmentarzysku w Szörég (S. Foltiny, 1967, ryc. 4 : 4). Tak ukształtowane naczynia autor datuje na Ha A. Tego rodzaju uformowanie szyjki jest cechą naczyń zaliczanych do starszego okresu kultury Gava, do warstwy III na stan. w Magała, a więc na B D/Ha A (G.I. Smirnova, 1976, s. 28).

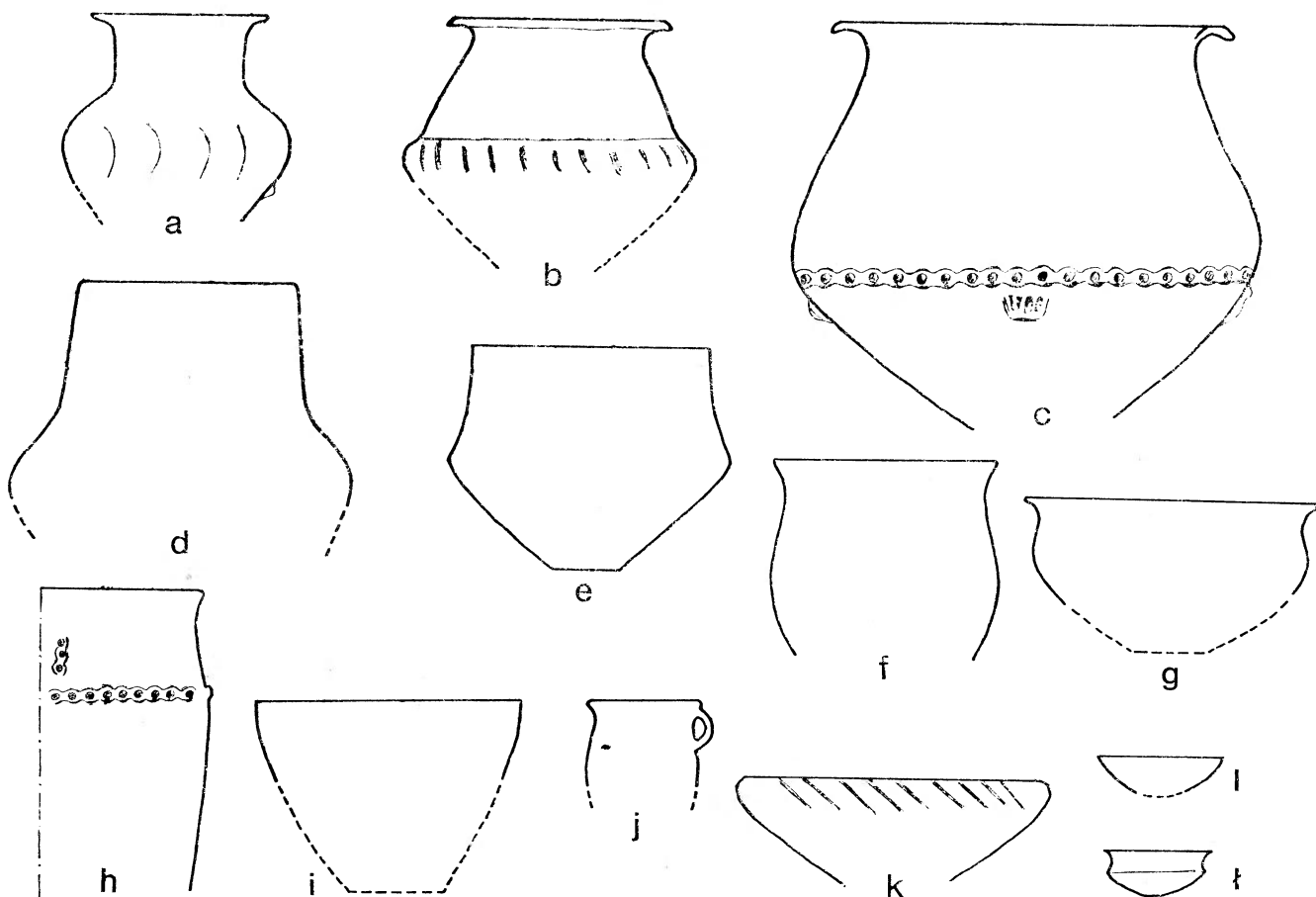
Naczynia o krawędzi wychylonej na zewnątrz,

facetowanej, szyjce stożkowej, zdobione na brzuścu ornamentem w postaci szerokich żłobków (Ryc. 14g, 26b) posiadają duże podobieństwo do odkrytych w Surcin, Vojvodina (S. Foltiny, 1967, s. 62, tabl. III,3; IV,7). Ten sam autor opisuje analogiczne naczynia z Szörég, z Kovin określając ich chronologię na koniec Ha A—Ha B. Kształt tych naczyń jak i ich ornamentyka uznane są za cechy fazy rozwiniętej, młodszej kultury Gava (S. Foltiny, 1967, s. 69).

Naczynie o profilu esowatym, brzegu facetowanym, zdobione pod największą wydętością ornamentem w postaci wałka plastycznego oraz znajdującymi się pod nim uchwyty (Ryc. 6g, 26c) jest podobne kształtem do odkrytego w Mezökövesd, kom. Borsod (A. László, 1973, s. 590, ryc. 5), datowanego na Ha B. Podobne publikują J. Pleinerova, H. Olmerova (1958, s. 115, ryc. 5 : 5). Nie wiele różni się też od zamieszczonego przez T. Kemenczei (1977, s. 71, ryc. 2 : 4) z miejscowości Pomaz, kom. Pest, z grobu 4. Analogiczne naczynie odkryto także na stan. 17 w Pleszowie (Nowa Huta) w obiekcie 795, z tym, że wałek plastyczny znajduje się tam powyżej największej wydętości brzuśca. Ornament w postaci nalepianego wałka pojawia się w warstwie IV w Magała, a więc dopiero w Ha B (G.I. Smirnova, 1976, s. 28—29, ryc. 5 : 4). W tym też czasie pojawiają się tam naczynia o profilu esowatym. Naczynia o profilu mniej lub więcej esowatym, powierzchni gładkiej, wystąpiły w obiekcie 591, w obrębie aru 325 na stan. 17 w Pleszowie oraz w obiekcie 9 na stan. 20 w Pleszowie (M. Bazielić, 1978, tabl. IV,3; V,5; ryc. 14a,b).

Naczynia workowate (Ryc. 6f, 14f,h, 23e, 26h) mają analogie na cmentarzysku w Sopot na terenach USRR (L. Kruszelnicka, 1979b, tabl. IX,2, 4, 6). Są one zaliczane przez autorkę do Ha B.T. Kemenczei (1977, ryc. 5) publikuje analogiczne naczynie z Szigetszentmárton i datuje je na późny brąz — początek epoki żelaza. J. Miśkiewicz (1962) podobne naczynie datuje na V okres epoki brązu. M. Gądzikiewicz-Woźniak i J. Miśkiewicz (1977, s. 413 nn, tabl. XXVII, groby 207 i 236) tego typu naczynia datują na okres od końca IV okresu epoki brązu po wczesny okres lateński włącznie. Jak z tego wynika, była to forma dość powszechna i stosunkowo długo trwająca. Nie może więc być wyznacznikiem chronologicznym.

Duży fragment naczynia w kształcie amfory (Ryc. 15g, 26d) posiada analogie w północnych Węgrzech w Csorva w grobie 9 i 56. O. Trogmayer (1963, tabl. VII,11, VIII,1), zalicza je do schyłkowej fazy okresu epoki brązu. Takie same naczynia Z. Durczewski (1939—1946), s. 41—42) uważa za typowe dla podgrupy krakowskiej grupy gór-

Ryc. 26. Zesławice-Dłubnia, stan. 22. Tabela typów naczyń

nośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej w V okresie epoki brązu.

Naczynie dwustożkowate odkryte w obiekcie 1/54 (Ryc. 26e) posiada analogie na cmentarzysku kultury łużyckiej w Nidzie. M. Gądzikiewicz-Woźniak i J. Miśkiewicz zaliczają tego typu naczynia do typu B 4 i podają, że znane są głównie z zespołów datowanych na V okres epoki brązu i okres Ha C. J. Miśkiewicz (1968, s. 182, ryc. 36, typ E 2) uważa, że są one charakterystyczne dla grupy górnośląsko-małopolskiej z terenów ziemi krakowskiej i zachodnich regionów ziemi kieleckiej.

Dla mis o krawędzi nachylonej do wewnątrz, facetowanej, zdobionych od zewnątrz równoległymi żłobkami (Ryc. 4d,i, ryc. 6h, 23l, 26k), można znaleźć analogie w Dubovac (S. Foltiny, 1967, ryc. 2: 3). Autor ten podaje za H. Tomaszem, że pojawiają się one na terenie Siedmiogrodu pod koniec B D, a jak twierdzi K. Horedt, późne ich egzemplarze trwają do Ha B, a nawet początków Ha C. Misy tego typu odkryte zostały także na cmentarzysku w Sopot i datowane są na Ha B (L. Kruzelnicka, 1979b, tabl. III,5, 6; IV,5; IX,1). G.I. Smirnova (1976, ryc. 2, 3) zestawia typy naczyń reprezentujących kulturę Gava z Magała, Słowa-

cji i Transylwanii, podając m.in. tego typu miski. Występują one w Magała w warstwie III datowanej na B D/Ha A oraz w warstwie IV datowanej na Ha B. W okresie Ha B zaznacza się przewaga misek o krawędziach zagiętych do wewnątrz, słabiej wydzielonym dnie, bardziej o kształcie półkolistym (Ryc. 261). J. Miśkiewicz (1968, s. 149—150, ryc. 26) tego typu miski zalicza do odmiany 5 i pisze, że występują powszechnie w obiektach datowanych na V okres epoki brązu i okres halsztacki.

Miseczki ostro profilowane (Ryc. 14e, 26l), datowane są zwykle w kulturze łużyckiej na koniec epoki brązu i okres halsztacki. J. Miśkiewicz zalicza je do odmiany 3 (J. Miśkiewicz, 1968, s. 149, ryc. 7b). Analogiczne publikują D. Gasaj i L. Olexa (1979, ryc. 3: 6) z osady w Borši okr. Trebišov. Datowane są na młodszy okres epoki brązu.

Dzbanuszek z wgłębieniem w miejscu gdzie umieszczone jest małe pętelkowate uszko (Ryc. 14d, 26j), jest zbliżony, zwłaszcza umieszczeniem uszka, do publikowanego przez G.I. Smirnową (1976, s. 29 n., ryc. 3: 10, 11; 6: 12), odkrytego w warstwie IV w Magała, datowanej na Ha B.

Naczynia donicowate (Ryc. 12a,c, 26i) są formą

długotrwałą, spotykaną pospolicie od B D do Ha B, a więc ustalenie ścisłej ich chronologii jest niemożliwe. (G.I. Smirnova, 1976, ryc. 2, 3; D. Gajsaj, L. Olexa, 1979, ryc. 3 : 8, 4 : 5).

WNIOSKI

Na stanowisku 22 w Zesławicach-Dłubni prowadzone były badania ratownicze. Stanowisko to nie zostało przebadane w całości, głównie z powodu zniszczeń powstałych wcześniej przy pracach przemysłowych, co spowodowało trudności przy określeniu zasięgu osady. Wszystkie wnioski muszą być stawiane wyłącznie jako robocze hipotezy. Tym niemniej, mimo bardzo ograniczonych możliwości, nasuwają się pewne uwagi odnośnie osady łużycko-gawskiej, rozlokowanej na tym terenie.

Omówione wyżej obiekty wiążą się z kulturą łużycką oraz reprezentują elementy kultury Gava. Materiał zabytkowy w nich odkryty ustala ogólnie ramy chronologiczne dla badanej osady na Ha A₁ — Ha B₃.

Czyste obiekty kultury łużyckiej są zlokalizowane w centrum badanego stanowiska w formie ciągu z południowego zachodu na północny wschód. Są to jamy o charakterze gospodarczym (obiekty 6, 11, 12, 13 i 14). Obiekty zawierające elementy kultury Gava (10, 15, 16) odkryto w pn.-zach. części stanowiska w postaci zgrupowania jam, położonych w bezpośrednim sąsiedztwie. Spełniały również jakąś funkcję gospodarczą.

W płd.-wsch. krańcu badanego stanowiska wystąpiło także zgrupowanie, w tym obiekty 2 i 4 z materiałem przypisywanym kulturze Gava oraz obiekt 1 z materiałem mieszanym, zawierającym zabytki łączone zwykle z kulturą łużycką oraz z kulturą Gava. Do obiektu 1 nie znalazłam analogii, stąd trudno mi określić jego funkcję. Rola dwóch pozostałych była zapewne odmienna.

Obiekt 2 to palenisko. Opis takich palenisk daje G.I. Smirnova (1976, s. 18—35) oraz L. Kruszelnicka (1979a, s. 73—96). L. Kruszelnicka tego typu obiekty określa jako piece lub paleniska, znajdujące się poza domostwami, często zlokalizowane nawet poza osadami w obiektach typu gospodarczego. Opisuje ona dwa rodzaje takich piecy. Jeden, to piec kopulasty, zagłębiony w podłogę.

Drugi, to otwarte palenisko o okrągłych lub kwadratowych kształtach, wyłożone kamieniami lub potłuczonymi skorupami, a następnie wylepione gliną, tworzącą płaski placyk. Kamienie miały spełniać funkcję termostatyczną. Można wnioskować, że obiekt 2 odkryty w Zesławicach był właśnie takim (bardzo zniszczonym) paleniskiem, znajdującym się w jamie.

Obiekt 4 to rumowisko skorup (określenie prowadzącego badania) w płytkim zagłębieniu o nierównym dnie.

Grupowania się obiektów kultury Gava nie zaobserwowano na stan. 17 w Pleszowie, gdzie jamy związane z tą kulturą wystąpiły rozrzucone w obrębie osady kultury łużyckiej. (M. Bazielich, 1978, s. 348, ryc. 2). Dalsze badania na terenach Nowej Huty zdołają może wyjaśnić to zagadnienie. Zgrupowania wyżej wymienionych obiektów, nie będących wyłącznie jamami gospodarczymi, mających zapewne też inne przeznaczenie (nie zawsze możliwe do określenia) może sugerować ewentualne rozwarstwienie funkcji osady w Zesławicach. Mogły być również związane z wierzeniami, których znajomość jest, jak na razie, bardzo skromna.

Należy podkreślić analogiczną jak na stan. 17 w Pleszowie, współegzystencję elementów kultury Gava, kultury mającej centrum na południe od Karpat, z ludnością kultury łużyckiej. To zagadnienie wymaga jeszcze wielu badań i przemyśleń. Możliwe, że dopiero dalsze odkrycia śladów tej kultury na terenach Polski przyczynią się do pełnego naświetlenia problemu. Pozostaje także do rozwiązania rola największych jak dotąd odkrytych w rejonie Krakowa zgrupowań śladów tej kultury we wzajemnych stosunkach między terenami położonymi po południowej stronie Karpat, a terenami Polski.

Materiały reprezentujące kulturę Gava na omawianym terenie są bardzo zbliżone do przewodnich jej typów. Ich obecność w okolicach Krakowa, wyrażająca się ceramiką o odmiennej technice produkcji od współczesnej jej ceramiki łużyckiej, potwierdza tezę o fizycznej bytności nosicieli tej kultury na omawianym terenie. (M. Bazielich, 1978, s. 350 oraz artykuł w druku; Z. Bukowski, 1980, s. 298).

*Mgr Maria Bazielich
Muzeum Archeologiczne
Oddział Nowa Huta
Osiedle Zielone 7
31-968 Kraków-Nowa Huta*

LITERATURA

- Bazielich M.
1978 Elementy kultury Gava z osady kultury łużyckiej w Nowej Hucie-Pleszowie, stan. 17, „Archeologia Polski”, t. 23, s. 307—354.
1982 Zagadnienie występowania elementów kultury Gava w okolicach Krakowa oraz ich oddziaływania na terenie Polski, [w:] Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z południem Kraków—Przemysł s. 287—297.
- Bukowski Z.
1980 W sprawie wczesnych faz epoki brązu w południowej strefie Polski, „Archeologia Polski”, t. 25, z. 2, s. 281 nn.
- Durczewski Z.
1939—1946 Grupa górnośląsko-małopolska kultury łużyckiej w Polsce, cz. I, Prace Prehistoryczne, nr 4.
- Foltiny S.
1967 Neue Angaben zur Kenntnis der Urnenfelderzeitlichen Keramik im südlichen Teile des Karpatenbeckens, „Apulum”, t. 6, s. 49—71.
- Gasaj D., Olexa L.
1979 Nove nalezky Gávskej kultúry v Borši, „Historia Carpatica”, t. 10, Zborník Vychodoslovenského Múzea v Košicach, s. 247—258.
- Geld M.
1962 Kultura łużycka na Górnym Śląsku, Wrocław—Warszawa—Kraków.
- Godłowska M.
1968 Materiały z osady kultury ceramiki promienistej w Zesławicach-Dłubni (Kraków-Nowa Huta) na stan. 1, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, t. 1, s. 91—172.
- Gądzikiewicz-Woźniak M., Miśkiewicz J.
1977 Cmentarzysko kultury łużyckiej i grobów kloszowych z Nidy pow. Kielce, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. 4, s. 413—479.
- Kemenczei T.
1977 Hallstattzeitliche Funde aus der Donaukniegegend, „Folia Archaeologica”, t. 28, Budapeszt, s. 67—90.
- Kruszelnicka L.
1979a Studien zur Besiedlung der Ukrainischen Karpaten und des Karpatenvorlandes zu Beginn der Eisenzeit, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 19, s. 73—96.
1979b Mogilnik końca bronzowego wieku v Sopote, „Slovenska Archeológia”, t. 27, z. 2, Bratislava, s. 291—316.
- László A.
1973 Consideratii asupra ceramicii de tip Gava din Hallstattul timpuriu, „Studii si Cercetări de Istorie Veche”, t. 24, nr 4, Bukareszt, s. 575—609.
- Miśkiewicz J.
1962 Materiały kultury łużyckiej z międzyrzecza Pilicy i środkowej Wisły, „Materiały Starożytne”, t. 8, s. 327—353.
1968 Kultura łużycka w międzyrzeczu Pilicy i środkowej Wisły, „Materiały Starożytne”, t. 11, s. 129—208.
- Pleinerova J., Olmerova H.
1958 Halštatske nalezky ze Samotorské horu, „Slovenska Archeológia”, t. 6, s. 109—119.
- Smirnova G. I.
1976 Gavsko-goligradskij krug pamiatnikov vostočnokarpatskogo bassejna, „Archeologičeskij Sbornik”, t. 17, Leningrad, s. 18—34.
- Sochacki Z.
1954 Ślady osadnictwa neolitycznego we wsi Dłubnia pow. Kraków, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 20, s. 193.
1964a Obiekt z zagadkowymi naczyniami w osadzie kultury ceramiki promienistej w Dłubni-Zesławicach pow. Kraków, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 30, s. 304—310.
1964b Grób kultury ceramiki sznurowej w Dłubni-Zesławicach pod Krakowem, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 30, s. 317—321.
1965a Ślady późnoneolitycznej zagrody dla bydła (?) w Dłubni-Zesławicach pow. Kraków, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 31, s. 154—158.
1965b Uwagi ogólne o kulturze ceramiki promienistej (kanelowanej) w Polsce, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 31, s. 297—319.
1967 Studia i materiały do poznania kultury ceramiki promienistej w Małopolsce, „Światowit”, t. 28, s. 44 nn.
1969 Zarys problematyki kultury ceramiki promienistej, „Światowit”, t. 30, s. 153—159.
1975 Nowość! Kultura Gava pod Krakowem, „Z Ochlani Wieków”, t. 41, z. 1, s. 8—14.
- Trogmayer O.
1963 Angaben zur Spätbronzezeit der südlichen Teils der Ungarischen Tiefebene, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungarice”, t. 15, Budapeszt, s. 85—122.
- Zemełka S.
1957 Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Zesławicach (Nowa Huta) w latach 1953—1955, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 4, s. 31—38.
1959 Groby kultury ceramiki promienistej i sznurowej z Zesławic pow. Kraków (Nowa Huta), „Materiały Archeologiczne”, t. 1, s. 81—90.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

В 1954 г. были ведены спасательные исследования на стоянке 22 в м. Зеславице-Длубня (Краков-Новая Гута). Эта стоянка не была полностью исследована по поводу разрушений, возникших во время промышленных работ кирпичного завода в Зеславицах. Обнаружено здесь археологический материал, характерный для лужицкой культуры и культуры Гава.

Объекты лужицкой культуры (№ № 5, 11-14) размещались в центре исследованной стоянки в форме полосы с юго-запада по северо-восток (Рис. 9, 16-19).

Объекты, заключающие элементы культуры Гава (№ № 10, 15, 16) обнаружено в северо-западной части стоянки (Рис. 13, 20, 22). Все правдоподобно исполняли хозяйственные функции.

Стдельную группу составляли объекты № № 1, 2 и 4. Объекты 2 и 4 заключали памятники культуры Гава. Объект 1 (Рис. 3) со смешанным археологическим материалом, заключал памятники так лужицкой культуры, как и культуры Гава. Это был раскоп, функции которого не сумели определить. Объект 2 (Рис. 5) был наиболее вероятно кострищем, какие выступают в пределах культуры Гава (Г.И. Смирнова, 1976, с. 18-35; А. Крушельницка, 1979, с. 74-96), или связывается с верованиями, которых знание пока еще очень скромно.

Выступление на стоянке 22 объектов не только чисто хозяйственного типа может внушать расслоение функ-

ции поселения. К этой интерпретации очевидно следует относиться как к одной из рабочих гипотез. На исследуемой территории не обнаружили следов домов.

Группирования объектов культуры Гава не отметили на стоянке 17 в Плешеве, где они были рассеяны в пределах поселения лужицкой культуры (Ж. Базелих, 1978, с. 348, рис. 2). Все обнаруженные там объекты имели хозяйственный характер.

На стоянке 22 в Зеславицах можно заметить аналогичное как на стоянке 17 в Плешеве — сосуществование элементов культуры Гава с материалом лужицкой культуры. Материалы, представляющие культуру Гава на подкраковской территории, очень приближены к основным типам этой культуры на ее коренной территории в южной стороне Карпат. Присутствие типичных форм этой культуры в окрестностях Кракова, а особенно иная чем в современной ей керамике лужицкой культуры технология, подтверждает тезис о физическом пребывании носителей этой культуры на обсуждаемой территории (М. Базелих, 1978, с. 350 и также статья в печати; З. Буковский, 1980, с. 298). Остается еще определить роль этих самых больших, обнаруженных до сих пор в районе Кракова, группировок культуры Гава во взаимных отношениях между бассейном Карпат а территорией Польши.

SUMMARY

Emergency excavations were carried out in 1954 on site 22 at Zesławice-Dłubnia (Cracov-Nowa Huta). This site was not fully excavated because of the devastation caused by the industrial operations of the Zesławice brick-works. Materials characteristic of the Lusatian and Gava cultures were found here.

The Lusatian culture pits (nos. 6, 11-14) were situated in the centre of the area excavated and formed a chain from the south west to the north east (Fig. 9, 16-19).

The pits containing elements of the Gava culture (nos. 10, 15, 16) were in the north west part of the site (Fig. 13, 20, 22). All of these are assumed to have been used for household purposes.

Excavations no. 1, 2 and 4 form a separate group. Nos. 2 and 4 contained Gava culture material. No. 1 (Fig. 3) contained mixed material, both from the Lusatian and Gava cultures; it comprised a trench, the purpose of which it has been impossible to ascertain. No. 2 (Fig. 5) was most probably a hearth, of the type occurring in the Gava culture (G. I. Smirnova, 1976, pp. 18-35; L. Kruszelniczka, 1979a, pp. 74-96), or was perhaps linked with religious beliefs, about which to date we know very little.

The occurrence on site 22 of objects which are not strictly for household purposes may suggest that the functions of the settlement were stratified. This suggestion should of course be treated as a working hypothesis.

No trace of dwellings has been found in the area excavated.

No grouping of Gava objects has been found on site 17 at Pleszów — they are distributed throughout the area of the Lusatian settlement (M. Bazieliich, 1978, fig. 2). All the structures and materials found on this site were for household purposes.

As on site 17 at Pleszów, the co-existence of Gava culture and Lusatian culture materials can be observed on site 22 at Zesławice. The materials representing the Gava culture found in the Cracov district are very similar to the major types of materials of this culture found in its core territory, to the south of the Carpathians. The presence of forms typical for this culture in the Cracov district, and especially in view of the different production technology from that used in the pottery of the contemporary Lusatian culture, confirm the thesis that there was a physical presence of representatives of the Gava culture in the area under discussion (M. Bazieliich, 1978, p. 350, and also an article at press; Z. Bukowski, 1980, p. 298). We have now to determine the role played by these groupings of the Gava culture, which are the largest found to date in the Cracov region, in the relations between the Carpathian basin and the Polish territories.

MARIA BAZIELICH

MATERIAŁY KULTURY ŁUŻYCKIEJ I KULTURY GAVA
ZE STANOWISKA 21 W ZESŁAWICACH—DŁUBNI (KRAKÓW—NOWA HUTA)

МАТЕРИАЛЫ ЛУЖИЦКОЙ КУЛЬТУРЫ И КУЛЬТУРЫ ГАВА СО СТОЯНКИ 21 В М.
ЗЕСЛАВИЦЕ-ДЛУБНЯ (КРАКОВ-НОВАЯ ГУТА)

LUSATIAN CULTURE AND GAVA CULTURE MATERIALS FROM SITE 21 AT ZESŁAWICE-DŁUBNIA (CRACOV-
NOWA HUTA)

Stanowisko 21 w Zesławicach-Dłubni położone jest na samym cyplu wzniesienia, ograniczonego od zachodu przez rzekę Dłubnię, a od północy przez jej dopływ — Baranówkę.¹ Wysokość wzgórza wynosi 245 m n.p.m. Obecny poziom lustra rzeki Dłubni i Baranówki w tym rejonie, wynosi 213—215 m n.p.m.

Stanowisko rozlokowało się w części zachodniej wzgórza, na pld.-zach. od stan. 22. Teren jego ulegał systematycznemu niszczeniu w czasie eksploatacji gliny przez cegielnię w Zesławicach. Badane było ratowniczo od 1953 do 1958 r. przez Z. Sochackiego, St. Wołczyka i St. Zemełkę. Odkryto tu osadę kultury ceramiki promienistej, ślady osadnictwa kultury ceramiki wstęgowej rytej, kultury lendzielskiej i kultury ceramiki sznurowej (M. Bazielich, XXX lat..., mapa IV). Na ten temat pisali: M. Godłowska (1968, 1976), Z. Sochacki (1954, 1964, 1965, 1967, 1969, 1975) i St. Zemełka (1957, 1959).

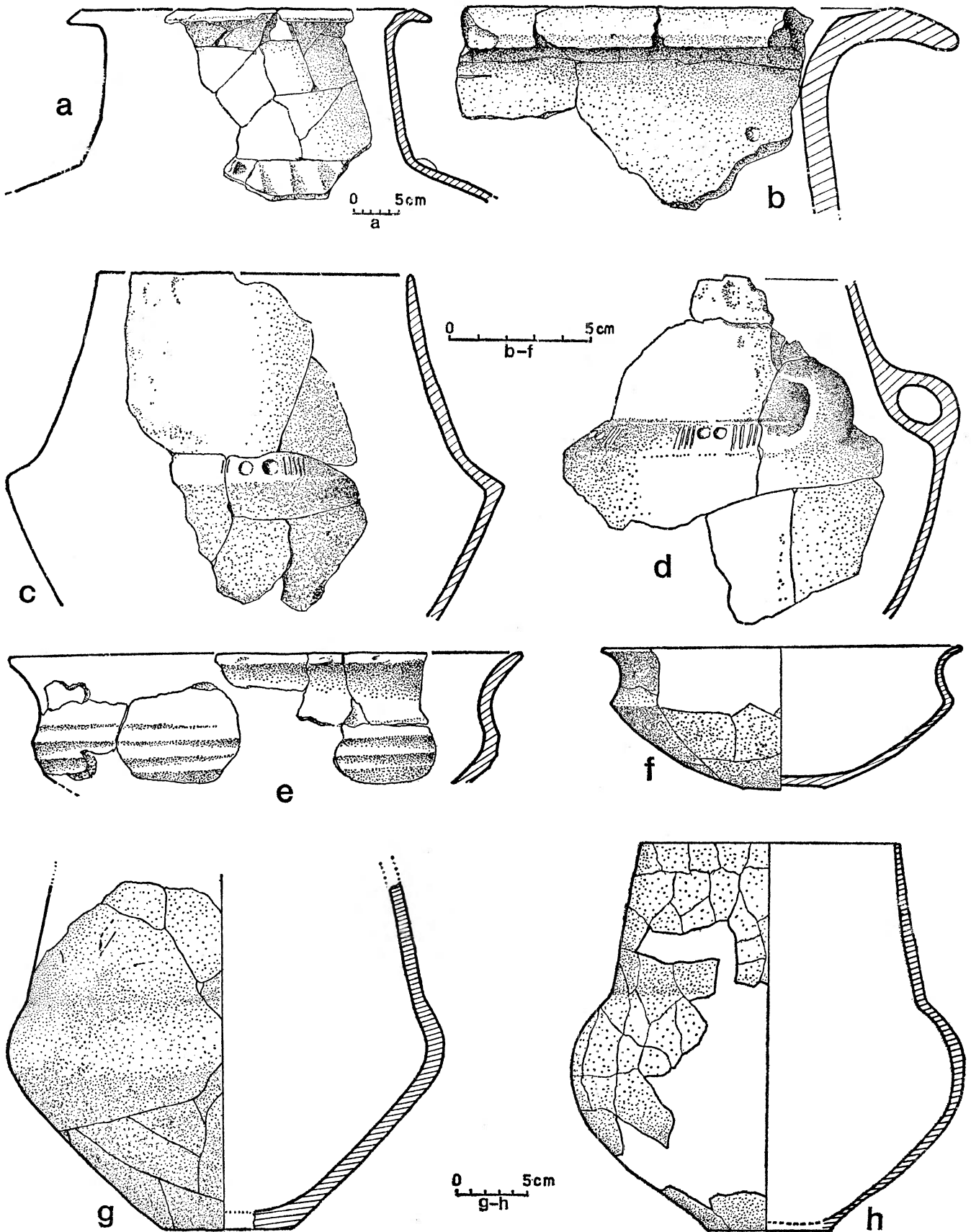
Tematem obecnego opracowania będą materiały kultury łużyckiej i kultury Gava badane na stan. 21 w Zesławicach przez St. Zemełkę pod ogólnym kierownictwem dr St. Buratynskiego. W opracowaniu numery obiektów podają łamane przez rok badań. Dla zabytków noszących cechy kultury Gava, chronologię określam na podstawie analogii z terenów po południowej stronie Karpat wg syste-

mu P. Reineckego, H. Müller-Karpego (1959). Przy zabytkach reprezentujących kulturę łużycką stosuje system J. Kostrzewskiego (1949). W wypadku występowania formy naczyń takiej, jaką spotyka się także na południe od Karpat, w nawiasie podaję przybliżoną chronologię wg tam obowiązującego systemu.

MATERIAŁY

Obiekt 57/54. Brak dokumentacji opisowej i rysunkowej obiektu. 1) Fragment dużego naczynia o krawędzi silnie wywiniętej na zewnątrz, facetowanej, szyjce długiej, stożkowatej, brzuścu silnie wydętym, zdobionym ornamentem w postaci szerokich, równoległych żłobków. Powierzchnia gładka, czarna, od wewnątrz ceglasta. Średn. wylewu ok. 39 cm (Ryc. 1a). 2) Fragment brzegu naczynia o krawędzi silnie wywiniętej, ze słabym facetowaniem. Powierzchnia gładka, czarna, od wewnątrz kremowóżółta (Ryc. 1b). 3) Fragment naczynia dwustożkowatego o szyjce lekko wklęsłej, zdobiony w górnej partii brzuśca ornamentem w postaci grup pionowych żłobków, przedzielonych dołkami plastycznymi. Powierzchnia zmyta. Średn. wylewu ok. 18 cm (Ryc. 1c). 4) Fragment naczynia dwustożkowatego o szyjce wyraźnie oddzielonej od brzuśca poziomą linią i taśmowatym uszku. Górna partia brzuśca zdobiona jest grupami (po 4) linii pionowych, między którymi znajdują się po 2 dołki plastyczne. Powierzchnia gładka, nosząca ślady nierównomiernego wypału (Ryc. 1d). 5) Fragment naczynia o szyjce stożkowatej, wysokiej, przechodzącej w silnie wydęty brzusec. Powierzchnia gładka, czarna. Dno płaskie, wyodrębnione. Średn. otworu ok. 18,5 cm (Ryc. 1h). 6) Fragment dna i części przydennej z naczynia o szyjce stożkowatej, wysokiej, brzuścu wydętym. Podkreślone przejście szyjki w brzusec. Powierzchnia zmyta, skorupa na przelomie ciemniej-

¹ Usytuowanie stanowiska 21 w Zesławicach-Dłubni patrz: M. Bazielich, 1982, ryc. 1.

Ryc. 1. Zesławice-Dłubnia, stan. 21. Zabytki z obiektu 57/54

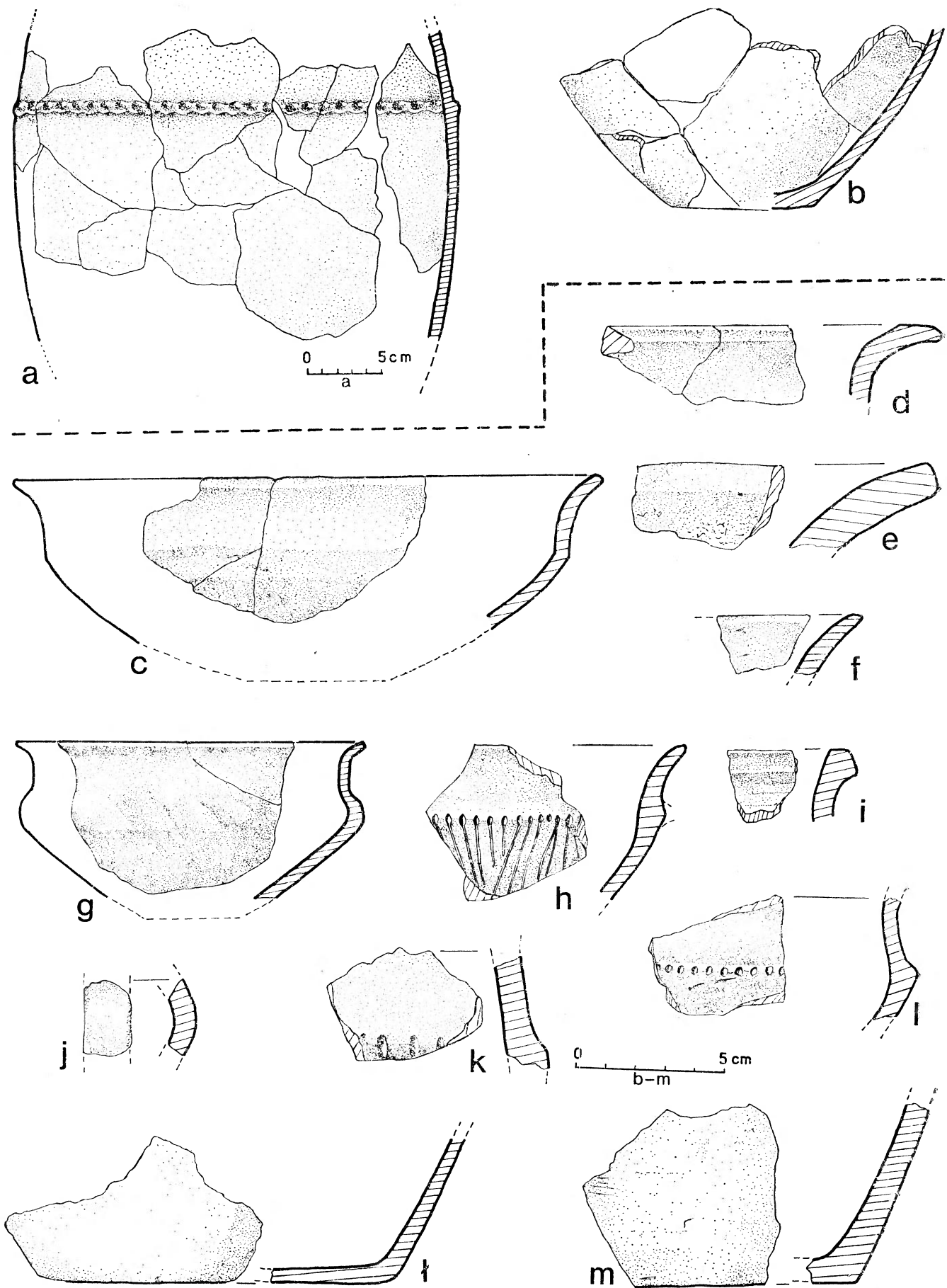
sza. Wyraźne ślady pokrycia powierzchni zewnętrznej i wewnętrznej warstwą glinki. Dno płaskie. Średn. brzuśca ok. 31,5 cm (Ryc. 1g). 7) Fragment brzuśca z naczynia kształtu jajowatego o powierzchni szorstkiej, zdobiony wałkiem plastycznym z odciskami palcowymi. Średn. brzuśca ok. 30 cm (Ryc. 2a). 8) Fragment miski o wychylonej na zewnątrz krawędzi, brzuścu zdobionym trzykrotnym poziomym spłaszczeniem (płytkami rowkami). Średn. otworu ok. 17,4 cm, średn. brzuśca ok. 16,5 cm (Ryc. 1e). 9) Mała miseczka cienkościenna, ostro profilowana, o brzegu wychylonym na zewnątrz. Dno małe, wklęsłe. Powierzchnia gładka, brunatna. Wys. 4,5 cm, średn. wylewu 14 cm (Ryc. 1f). 10) Dno z częścią przydenną naczynia cienkościennego. Powierzchnia gładka ze śladami nierównomiernego wypału. Średn. dna 4,7 cm (Ryc. 2b).

Obiekt 72A/54. Na głęb. 40 cm pojawił się zarys dwóch jam: 72 i 72A, stykających się ze sobą. Zostały one opublikowane przez M. Godłowską (1968, s. 91 nn.) wraz z materiałem reprezentującym kulturę ceramiki promienistej. W obiekcie 72A, na głęb. 20—40 cm odkryto 1 skorupę kultury Gava.

Obiekt 112/54. Obiekt uwidocznił się na głęb. 30 cm w postaci nierównomiernego koła o wymiarach ok. 120 × 136 cm. Na profilu widoczny jest prostokątny kształt jamy. Głęb. ok. 60 cm. Wypełnisko stanowiła ziemia przemieszana silnie z lessem. Dno płaskie. 1) Fragment przęślika z zachowanym śladem po otworze. Średn. otworu 0,6—0,8 cm (Ryc. 10g). 2) Fragment naczynia o krawędzi silnie wywiniętej na zewnątrz, facetowanej, szyjce długiej, stożkowatej. Fragment silnie zniekształcony pod wpływem działania wysokiej temperatury. Średn. wylewu ok. 24 cm, średn. otworu ok. 21 cm (Ryc. 4). 3) 3 fragmenty brzegowe naczynia o krawędzi silnie wywiniętej na zewnątrz, facetowanej. Powierzchnia zmyta, koloru ceglastożółtego. 4) Fragment brzegowy z naczynia o krawędzi silnie wywiniętej na zewnątrz, facetowanej. Powierzchnia zmyta, koloru jasnopopielatego (Ryc. 2d). 5) Fragment miseczki o krawędzi wychylonej na zewnątrz, szyjce wyraźnie oddzielonej od brzuśca, którego największa wydętość zdobiona jest skośnymi żłobkami. Powierzchnia gładka ze śladami nierównomiernego wypału. Średn. wylewu ok. 11,8 cm (Ryc. 2g). 6) Fragment miseczki o krawędzi lekko wychylonej na zewnątrz, szyjce przechodzącej w łagodnie wydęty brzusec. Powierzchnia gładka. Średn. wylewu ok. 19,7 cm (Ryc. 2c). 7) 7 skorup zdobionych, w tym 1 równoległymi, biegnącymi skośnie żłobkami (Ryc. 5c), 1 — pionowymi żłobkami (Ryc. 5b), 1 — grupą pionowych żłobków (Ryc. 5a), 2 — ze śladami mazania miotełką lub gałązką (Ryc. 5d), 2 zdobione krótkimi nacięciami (Ryc. 2k, l). 8) Fragment małej miseczki (czerpaczka?) o krawędzi wychylonej na zewnątrz, brzuścu zdobionym na największej wydętości nacięciami i biegnącymi od nich do dna krzyżującymi się liniami (Ryc. 2h). 9) Ucho (Ryc. 5f) i fragment ucha (Ryc. 2j). 10) 12 fragmentów brzegowych, w tym 5 prostych (Ryc. 2d—f; 5e). 11) 11 fragmentów den (Ryc. 2l, m). 12) 82 skorupy, w tym 55 o powierzchni schropowaczonej. 13) 2 skorupy neolityczne. 14) 1 skorupa (fragment brzegu) rzymska (Ryc. 2i). 15) 1 rdzeń krzemieniny. 16) 1 odłupek krzemieniny. 17) Polepa. 18) Fragmenty kości zwierzęcych.

Obiekt 146/54. Obiekt ten (lub najprawdopodobniej kompleks obiektów określonych w trakcie badań jako obiekty 146, 146A, 146B, 146C i 146D) zawierał zabytki kul-

tury ceramiki promienistej, kultury łużyckiej oraz kultury Gava. Niestety niemożliwe jest określenie, które obiekty reprezentują kulturę neolityczną, a które są młodsze. Można jedynie rozpatrywać odkryty w nich materiał zabytkowy. Zabytki neolityczne zostały opublikowane przez M. Godłowską (1968, s. 141). Inwentarz obiektu 146. 1) Fragment naczynia o szyjce wysokiej, cylindrycznej, oddzielonej wyraźnie poziomą linią od wydętego, ostro profilowanego brzuśca. Naczynie robi wrażenie bardzo przysadzistego o wyraźnie przypłaszczonej brzuścu. W górnej partii brzuśca ornament w postaci grup (po 3) pionowych żłobków przedzielonych dołkiem palcowym. Powierzchnia gładka, ze śladami nierównomiernego wypału, średn. otworu ok. 14 cm (Ryc. 6b). 2) Fragment naczynia o szyjce wysokiej, cylindrycznej, przechodzącej w ostro wydęty brzusec. Górna część brzuśca zdobiona ornamentem równoległych, pionowych żłobków. Uszko taśmowate odchodzące od największego wydęcia brzuśca do szyjki. Powierzchnia gładka, ceglasta. Średn. otworu ok. 15,5 cm (Ryc. 6e). 3) Górna część naczynia o krawędzi silnie spłaszczonej, facetowanej. Szyjka stożkowata, przechodząca w wydęty brzusec, zdobiony rzędem poziomo umieszczonych okrągłych guzków. Powierzchnia gładka, ceglastokremowa. Średn. otworu ok. 10 cm (Ryc. 6a). 4) Fragment małej miseczki o krawędzi wychylonej na zewnątrz, szyjce lekko wygiętej, załomie brzuśca ostro profilowanym. Załom ten występuje wyraźnie poniżej połowy wysokości, prawie w 1/3. Powierzchnia gładka, ceglastokremowa. Średn. wylewu ok. 12 cm (Ryc. 6c). 5) 4 skorupy zdobione, w tym: 1 — wałkiem plastycznym z odciskami palcowymi, 1 — krótkimi nacięciami na ostrym załomie (Ryc. 6d; 7a), 2 — poziomymi guzkami. 6) Dolna część dużego naczynia o powierzchni pokrytej ornamentem w postaci mazań wykonanych grzebykiem lub miotełką. Przy samym dnie pas o powierzchni gładkiej. Średn. dna ok. 11 cm (Ryc. 5i). Inwentarz obiektu 146A. 7) 2 fragmenty brzegowe z naczyń o krawędzi silnie wywiniętej na zewnątrz, facetowanej (Ryc. 7c). Inwentarz obiektu 146B. 8) Małe naczynko (czerpaczek?) kształtu stożkowatego z taśmowatym uszkiem wychodzącym od krawędzi. Dno płaskie, słabo wyodrębnione. Powierzchnia gładka, szarobrunatna. Średn. wylewu 9 cm, wysokość 3,5 cm (Ryc. 7g). 9) 1 skorupa z naczynia grubego, zdobiona bardzo szerokimi, pionowymi żłobkami (Ryc. 7b). 10) Fragment miseczki o krawędzi wychylonej na zewnątrz, brzuścu ostro profilowanym, zdobionym ornamentem w postaci krótkich nacięć. Małe, taśmowate uszko zakończone jest dwoma guzkami, wystającymi ponad krawędź naczynia. Powierzchnia zmyta. Średn. otworu ok. 21 cm (Ryc. 7d). 11) Fragment miseczki o krawędzi wychylonej na zewnątrz, brzuścu ostro profilowanym, zdobionym ornamentem w postaci krótkich nacięć. Powierzchnia zmyta. Średn. otworu ok. 19 cm (Ryc. 7e). 12) Fragment miseczki o krawędzi wychylonej na zewnątrz, brzuścu ostro profilowanym, na załomie ornament w postaci krótkich nacięć. Powierzchnia gładka. Średn. otworu ok. 17 cm (Ryc. 7f). 13) Fragment amfory o szyjce cylindrycznej przechodzącej w łagodnie wydęty brzusec. Między szyjką a brzuścem szerokie taśmowate ucho. Powierzchnia gładka, brunatna. Średn. otworu ok. 16,5 cm (Ryc. 8a). 14) Fragment naczynia kształtu esowatego. Szyjka przechodzi łagodnie w wydęty brzusec, oddzielony słabo widoczną, poziomą linią. Powierzchnia zniszczona. Średn. otworu ok. 19 cm (Ryc. 5h). Inwentarz obiektów 146A—D. 15) 68 skorup, w tym 7 zdobionych, 5 fragm. brzegów wychylonych na zewnątrz, 3 — z naczyń cienkościennych o krawędzi

Ryc. 2. Zesławice-Dłubnia, stan. 21. Zabytki z obiektu 57/54 (a, b). Zabytki z obiektu 112/54 (c—m)

Ryc. 3. Zesławice-Dłubnia, stan. 21. Naczynie z obiektu 230/55

plasko ściętej, 1 — szyjki cylindrycznej, 2 ucha, 2 fragm. den. 16) Polepa. 17) Ciężarek tkacki (Ryc. 9).

Obiekt 162/54. Dokumentacja tego obiektu, tak opisowa jak i rysunkowa jest niepełna. Stanowił on w rzucie poziomym brunatną płamę w kształcie koła o średn. 190 cm. Na przekroju widoczne jest nieckowate dno, sięgające głęb. 118 cm. Wypełnisko stanowiła czarna ziemia silnie przemieszana z gliną lessową. Drobne, mało charakterystyczne zabytki kultury ceramiki promienistej podaje M. Gołdowska (1968, s. 147). 1) Naczynko cienkościenne (miseczka?), o brzegu wychylonym na zewnątrz, szyjce oddzielonej od brzuśca słabo widoczną linią. Największe wydęcie brzuśca zdobione poziomymi spłaszczeniami (żłobkami). Dno wklęsłe. Powierzchnia gładka ze śladami nierównomiernego wypału, czarnożółta. Średn. otworu 13,3 cm (Ryc. 8b). 2) Fragment miseczki o krawędzi lekko wychylonej na zewnątrz, zdobionej na załomie płytkimi nacięciami. Powierzchnia gładka, brunatna (Ryc. 8c). 3) Fragmenty kości. 4) Polepa.

Obiekt 219/55 (obok obiektu). Dokumentacja opisowa i rysunkowa tego obiektu jest niepełna. Miał on w rzucie poziomym kształt elipsy o rozmiarach 240×300 cm. Na głęb. do 20 cm odkryto tu materiały należące do kultury ceramiki promienistej (M. Gołdowska, 1968, s. 163, tabl. XXIX 17—22). W warstwie obok obiektu, sięgającej do głęb. 40 cm, zidentyfikowano materiały należące do kultury Gava. 1) Fragment brzegu naczynia o krawędzi silnie wywinętej na zewnątrz, facetowanej, szyjce cylindrycznej. Powierzchnia gładka, zmyta, powleczona cienką warstwą kremowoceglastej glinki. Skorupa wewnątrz ciemniejsza. Średn. wylewu ok. 39 cm (Ryc. 8e). 2) Fragment brzegowy z naczynia o krawędzi silnie wywinętej na zewnątrz, facetowanej. Powierzchnia gładka, zmyta, powleczona warstwą ceglastej glinki. Skorupa na przełomie ciemniejsza. Średn. otworu — ok. 34 cm (Ryc. 8d).

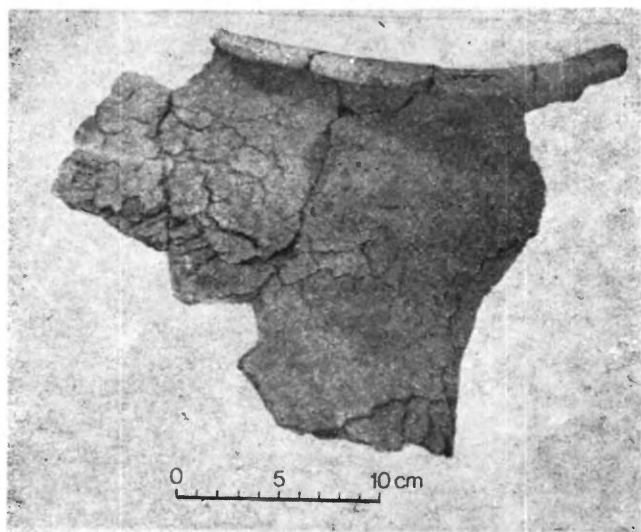
3) 5 skorup, w tym 1 pokryta kremową substancją, 1 mały fragm. brzegu.

Obiekt 230/55. Dokumentacja opisowa i rysunkowa jest niekompletna. Obiekt rysował się w postaci płamy dług. ponad 500 cm i szer. ok. 150 cm. Wypełnisko stanowiła czarna ziemia z wtętami żółtego lessu. Z notatek terenowych wynika, że mniej więcej w centrum obiektu wystąpiło duże skupisko fragmentów ceramiki. Materiały kultury ceramiki promienistej opublikowała M. Gołdowska (1968, s. 165, tabl. XXXI 5, 6). 1) Duże naczynie o silnie wychylonej na zewnątrz krawędzi, facetowanej. Brzusiec silnie wydęty, przechodzący łagodnie w małe, płaskie dno. Poniżej największego wydęcia znajdują się dwa naprzeciwległe poziome uchwyty. Powierzchnia gładka, jasnobrunatna (Z. Sochacki, 1975, ryc. 4: 6, M. Bazielić, 1978, ryc. 25). Wys. 40 cm, średn. otworu — 20 cm (Ryc. 3). 2) Naczynie o profilu esowatym, krawędzi silnie wywinętej na zewnątrz, brzuścu bardzo wydętym powyżej połowy wysokości naczynia. Uszko niewielkie, zaczynające się poniżej krawędzi. Brzusiec zdobiony słabo widocznym ornamentem pionowych, równoległych żłobków. Powierzchnia silnie zmyta. Naczynie nosi ślady działania wysokiej temperatury. Średn. wylewu ok. 8,5 cm (Ryc. 10d). 3) Fragment naczynia o krawędzi wywinętej na zewnątrz, uszkodzonej, brzuścu silnie wydętym, pokrytym ornamentem pionowych żłobków. Powierzchnia ceglasta ze śladami kremowej substancji (farba?). Średn. wylewu ok. 11 cm (Ryc. 10c). 4) Fragment brzegu naczynia o krawędzi silnie wychylonej na zewnątrz, facetowanej. Powierzchnia gładka, zniszczona. Miejscami widoczne ślady kremowej substancji (farba?). Gлина słabo wypalona, luszcząca się warstwami. Na przełomie wyraźna ciemniejsza warstwa (Ryc. 10a). 5) Fragment miseczki o krawędzi wychylonej na zewnątrz. Na załomie brzuśca ornament lekko skośnych nacięć. Powierzchnia zmyta (Ryc. 10b). 6) Około 100 skorup z jednego naczynia o krawędzi silnie wywinętej na zewnątrz, facetowanej. Przekrój ciemniejszy. Powierzchnia bardzo zmyta. 7) 84 skorupy, w tym 1 zdobiona wałkiem plastycznym i odciskami palcowymi, 6 fragm. den.

Obiekt 6/57. Brak dokumentacji opisowej i rysunkowej. 1) Fragment górnej części naczynia o krawędzi silnie wywinętej na zewnątrz, facetowanej. Szyjka wysoka, stożkowata, przechodząca w silnie wydęty brzusiec pokryty pionowymi żłobkami. Powierzchnia starannie wygładzona, miejscami zmyta. Średn. otworu ok. 27 cm (Ryc. 10f). 2) 28 skorup z jednego naczynia o krawędzi silnie wywinętej na zewnątrz, szyjce wysokiej, cylindrycznej, przechodzącej w wydęty brzusiec, zdobiony szerokimi żłobkami. Powierzchnia zmyta, szaroczarna (Ryc. 10e). 3) 12 skorup najprawdopodobniej z jednego naczynia o krawędzi silnie wywinętej na zewnątrz, facetowanej, w tym 1 niewielki fragm. brzegu, 1 skorupa zdobiona poziomym guzkiem, 1 dno. 4) Polepa.

ANALIZA OBIEKTÓW

Dla opisanych wyżej obiektów dysponujemy niekompletną dokumentacją rysunkową, a dla obiektów 57/54 i 6/57 brak dokumentacji opisowej. Zachowała się jedynie dokumentacja opisowa do obiektów 72A/54, 112/54, 146/54, 162/54, 219/55 i 230/55.

Ryc. 4. Zesławice-Dłubnia, stan. 21. Fragment naczynia z obiektu 112/54

Wszystkie obiekty zawierały materiał reprezentujący kulturę łużycką i kulturę Gava. Z analizy materiału można wnioskować, że były to przypuszczalnie jamy typu gospodarczego.

Materiał określany jako odkryty obok obiektu 219/55, pochodzi zapewne z warstwy kulturowej, należy się jednak liczyć z możliwością istnienia dwóch obiektów przecinających się lub będących w bezpośrednim sąsiedztwie.

Obiekt 230/55 interpretowany był w czasie prac badawczych jako rów (M. Godłowska, 1968, s. 165). Nie uchwycono go w całości, a zachowana dokumentacja nie pozostawia dużych możliwości interpretacyjnych. Ujawnione w jego części centralnej duże skupisko skorup może sugerować ewentualną obecność innego obiektu, którego nie udało się wyróżnić z otoczenia w trakcie badań.

ANALIZA MATERIAŁU RUCHOMEGO

Naczynia (Ryc. 11a) o krawędzi silnie wywiniętej na zewnątrz, facetowanej, szyjce wysokiej, cylindrycznej, brzusku wydętym, zdobionym ornamentem w postaci szerokich, równoległych żłobków, reprezentują formy uważane za charakterystyczne dla fazy rozwiniętej, młodszej, kultury Gava, mieszczącej się w granicach od końca Ha A — Ha B. Forma ta posiada analogie w postaci naczyń ze stan. 17 w Pleszowie (M. Bazielić, 1978, tabl. III 7, ryc. 5) oraz ze stan. 22 w Zesławicach (M. Bazielić, 1982, ryc. 18). Analogiczne naczynia odkryto na terenach północno-wschodnich Węgier w miejscowości Valea lui Mihai (jud. Bihar) i Nagykaló (kom. Szabolcs-Szatmar). Publikuje je A. László (1973, s. 589, ryc. 3: 3) i datuje na Ha A₁. Okazy pochodzące z Szöreg, S. Foltiny (1967, s.

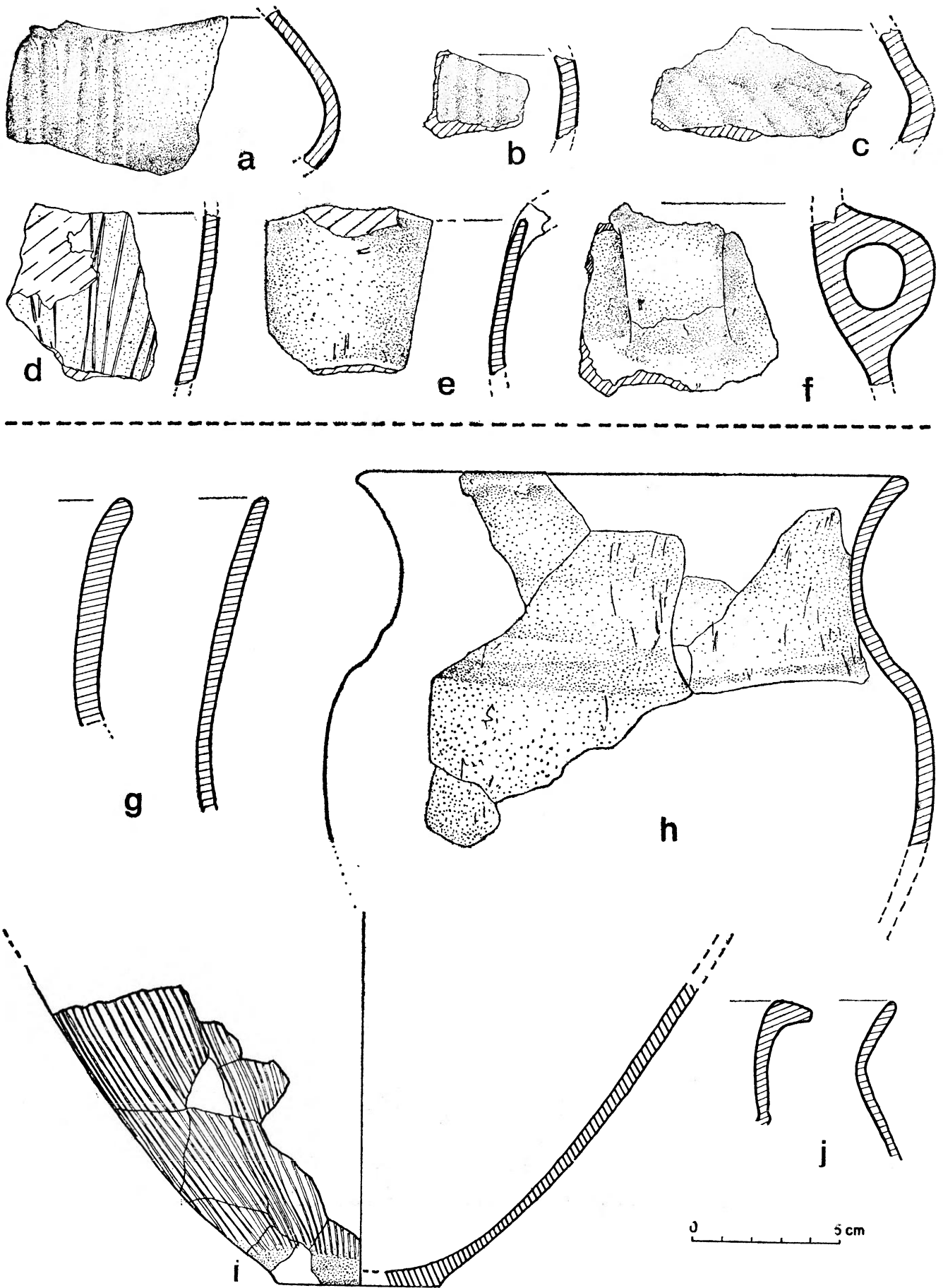
64, tabl. V 7,8) datuje na Ha A. Przykłady o bardzo zbliżonych formach (S. Foltiny, 1967, s. 53, 62, 65, 69 n., ryc. 1, tabl. III 3, IV 7) znamy z Surcin (Vojvodina), Kovi (Temeskubin) i wielu innych stanowisk znajdujących się w centrum kultury Gava. Fragmenty naczyń o krawędziach wywiniętych na zewnątrz, facetowanych, datować można ogólnie na podstawie analogii z terenów Węgier na okres Ha A₁ do Ha B₃.

Duże naczynie (Ryc. 11b) o krawędzi silnie wywiniętej na zewnątrz, brzusku wydętym poniżej połowy wysokości naczynia, posiada analogie m.in. w Valea lui Mihai nad rzeką Lopus i datowane jest na Ha A₁ (S. Foltiny, 1967, s. 60, tabl. I 1).

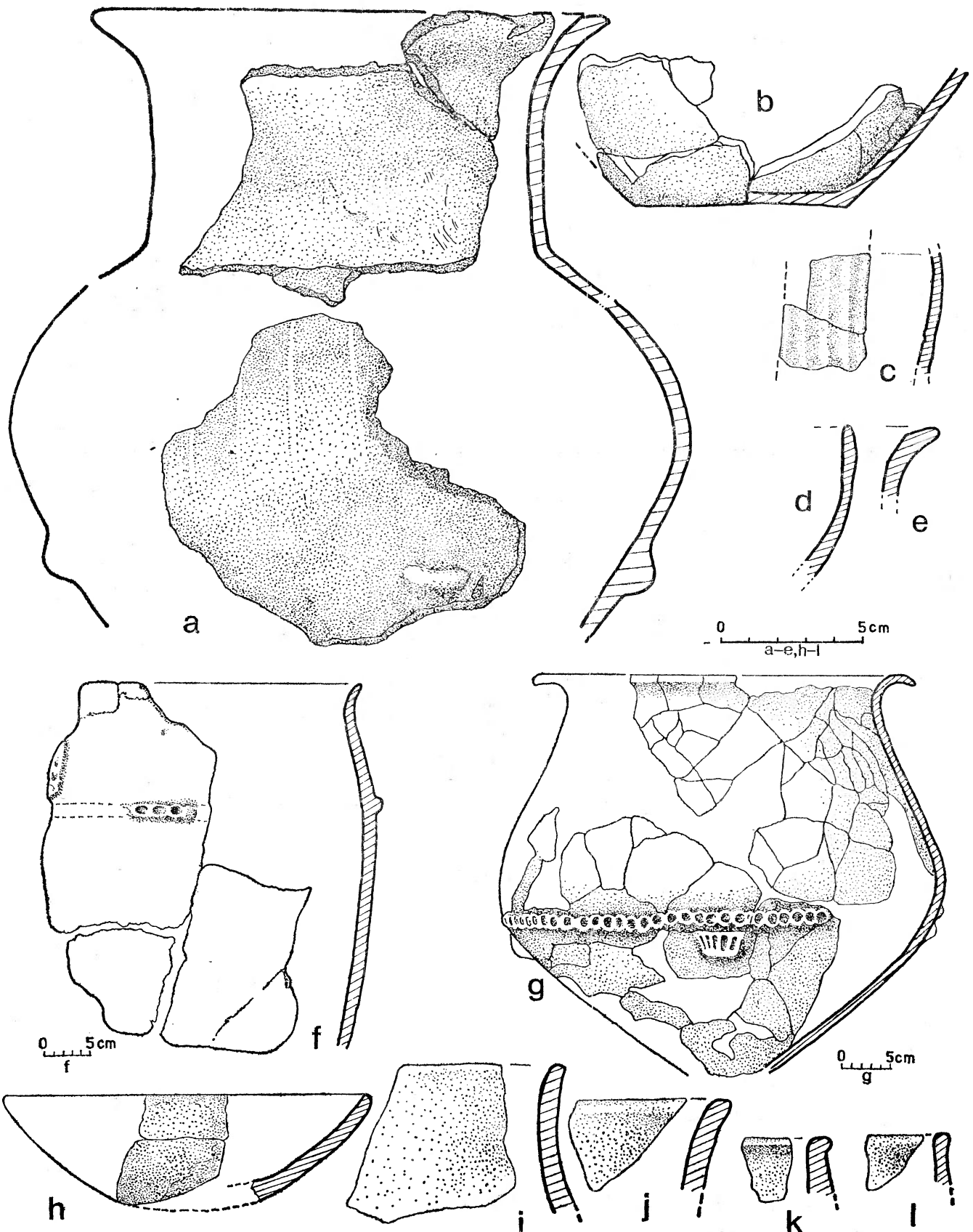
Naczynie o krawędzi wywiniętej, facetowanej, brzusku wydętym, zdobionym ornamentem w postaci przylepionych, okrągłych guzków zlokalizowanych powyżej największej wydętości (Ryc. 11c), różni się bardzo od pozostałych, odkrytych na tym stanowisku, jak również na innych badanych w rejonie Nowej Huty. Ozdoby w postaci małych wypukłych guzków spotykane są w kulturze łużyckiej, lecz są to guzki pojedyncze, bardziej wypukłe lub nawet wyciągnięte. Najczęściej są to guzy-uchwyty, umieszczane w dolnej części brzuska. Ornament w postaci małych guzków występuje na stepach na północ od Morza Czarnego, na naczyniach o zbliżonym kształcie do omawianego, lecz posiadających dno słabo wyodrębnione lub nieco wklęsłe i szyjki smukłe z wychyloną krawędzią, o zaznaczonym (podkreślonym) przejściu w wydęty brzusec. Guzki te zdobią zwykle brzusec, choć występują także sporadycznie na wysokiej szyjce. Ułożone są w linii poziome, pionowe lub trójkąty utworzone z trzech guzków. H.I. Meliukova (1979, s. 51—54, ryc. 15) zwraca uwagę, że niektóre z nich formą są bliskie naczyniom kultury Gava publikowanym przez A. László (1973). Umieszcza je w granicach Ha A₁ — Ha B. G.I. Smirnova (1979, s. 29) zwraca uwagę, że w warstwie IV w Magała, datowanej na Ha B, występuje ornament w postaci okrągłych guzków przypominający nity na brązowych naczyniach, uważanych za reprezentujące kulturę Gava.

Naczynie o profilu esowatym (Ryc. 11d) odbiega również od spotykanych dotąd na stanowiskach w Nowej Hucie, różniąc się silnie esowatym profilem, żłobkami pokrywającymi nie tylko samo największe wydęcie brzuska lecz cały brzusec, a także umieszczeniem i kształtem uszka. Podobne w typie odkryto w Dej nad rzeką Mures razem z figurkami zwierzęcymi, datowanymi na Ha B lub początek Ha C (K. Horedt, 1963, s. 534, ryc. 3: 1).

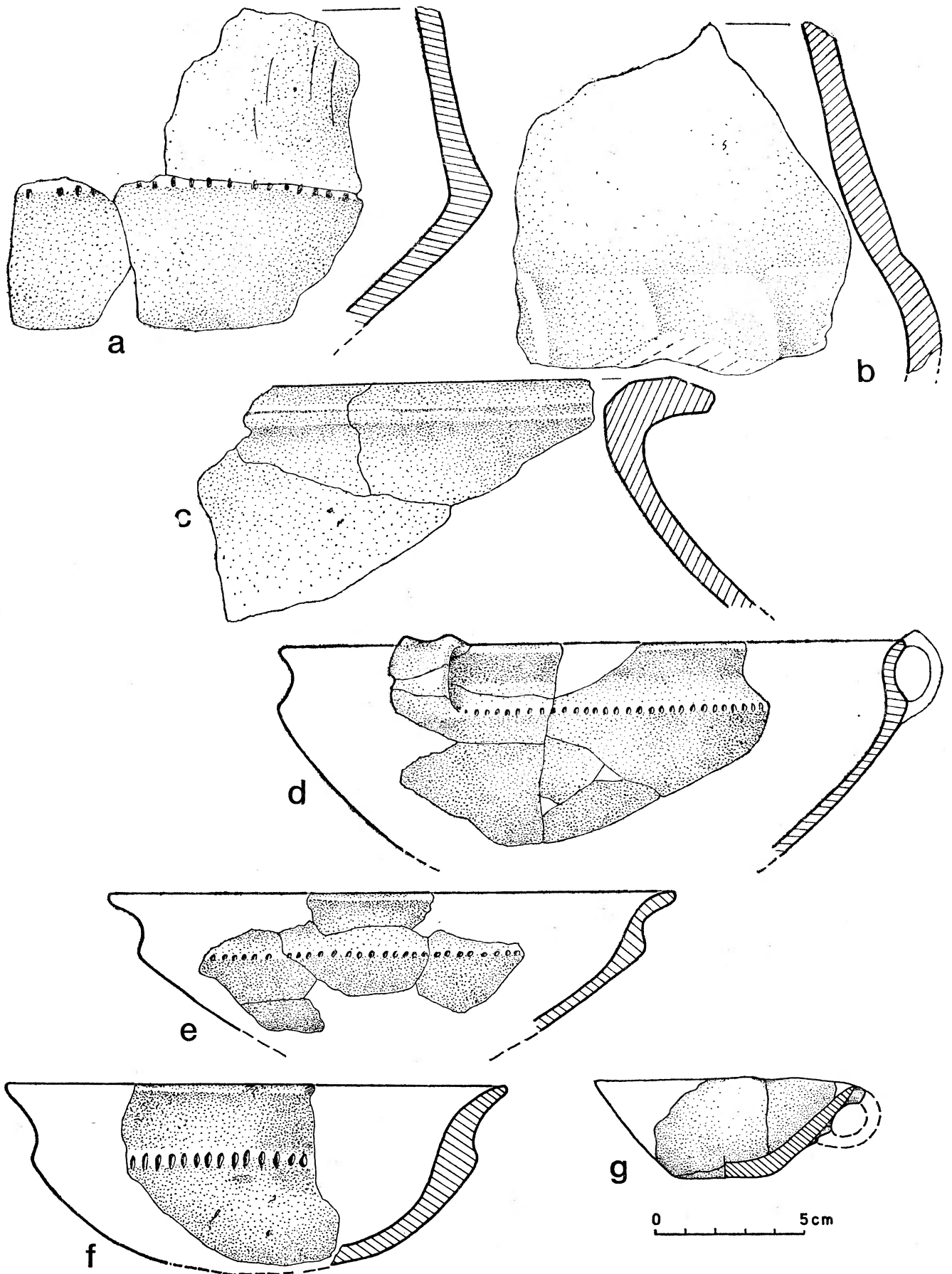
Forma naczyń dwustożkowatych o ostrym załomie brzuska, powierzchni gładkiej (Ryc. 11f,g) zaliczana jest przez M. Gądzikiewicz-Woźniak

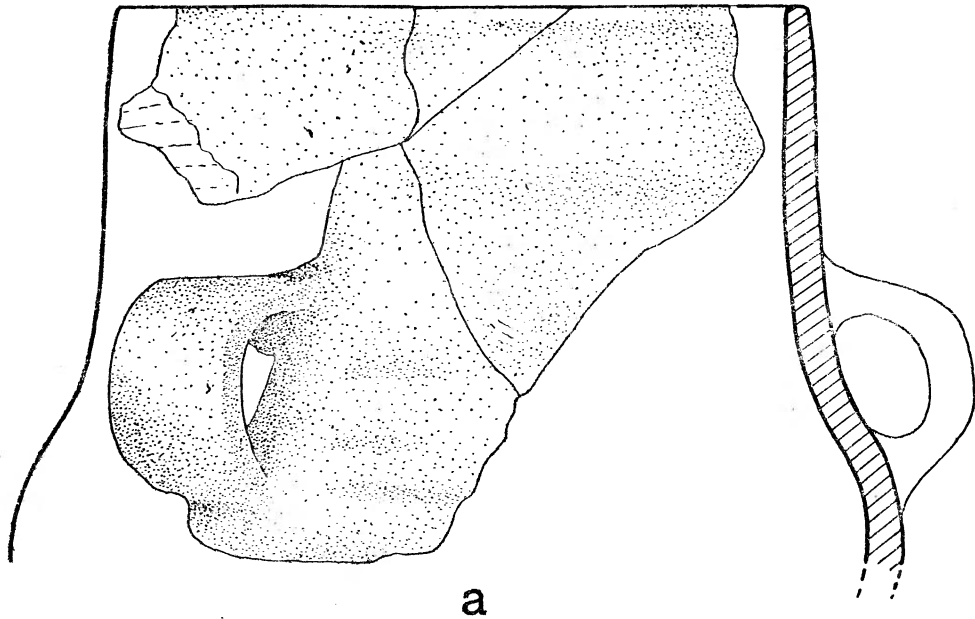
Ryc. 5. Zesławice-Dłubnia, stan. 21. Zabytek z obiektu 112/54 (a—f). Zabytki z obiektu 146/54 (g—j)

Ryc. 6. Zesławice-Diubnia, stan. 21. Zabytki z obiektu 146/54

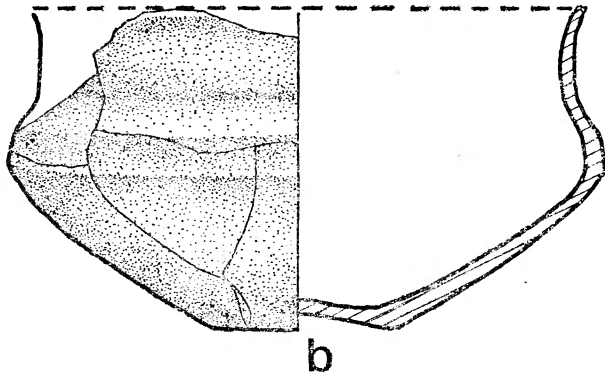

Ryc. 7. Zesławice-Dłubnia, stan. 21. Zabytki z obiektu 146/54

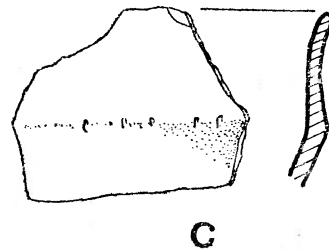

a

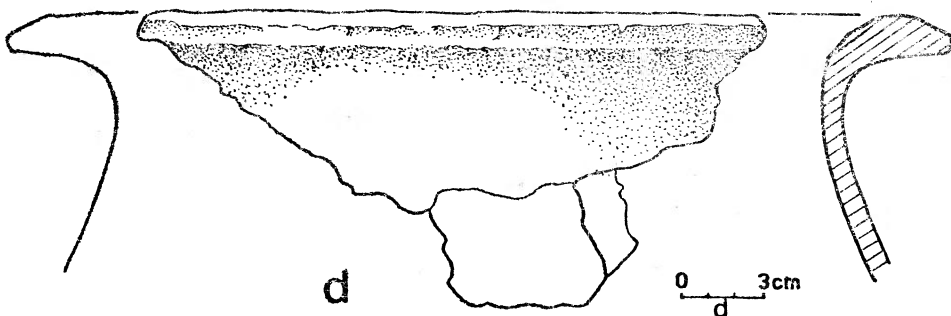
0 5cm
a-c

b

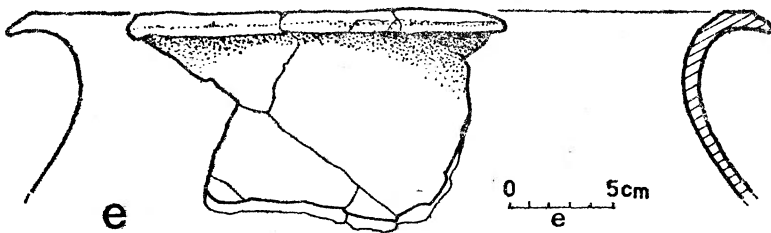

c

d

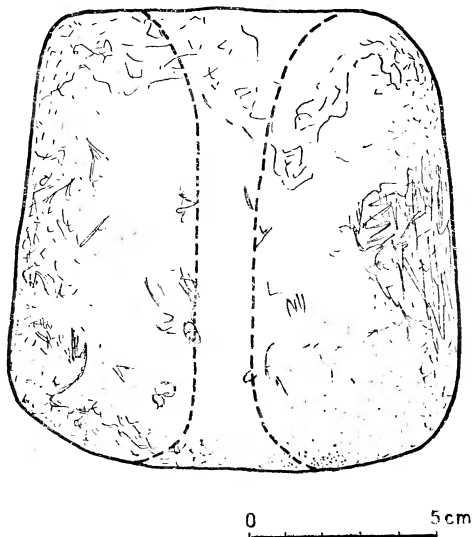
0 3cm
d

e

0 5cm
e

Ryc. 8. Zesławice-Dłubnia, stan. 21. Zabytki z obiektu 146/54 (a). Zabytki z obiektu 162/54 (b, c). Zabytki z obiektu 219/55 (d, e)

Ryc. 9. Zesławice-Dłubnia, stan. 21. Ciężarek tkacki z obiektu 146/54

i J. Miśkiewicza (1977, s. 413) do typu B₄, występującego głównie w zespołach datowanych na V EB do Ha C. Naczynia dwustozkowate z Zesławic przypominają spotykane w grupie tarnobrzesckiej, np. na stan. 20 w Machowie czy Furmanach, lecz posiadają odmienny motyw ornamentacyjny, decydujący o ich chronologii. Ornament występujący na tych naczyniach (Ryc. 11e-g) w postaci pionowych żłobków i okrągłych dołków, wg B. Gedi (1966, s. 76) jest charakterystyczny dla V EB. M. Gedl (1962, s. 31) wiąże go z późną epoką brązu oraz okresem halsztackim. Z. Durczewski (1939—1946) datuje na V EB.

Naczynia kształtu jajowatego względnie workowatego (Ryc. 11h) uważane są przez T. Węgrzynowicz (1973, s. 475, tabl. XXVII 8, tabl. XXVIII 6) za wyroby ceramiczne bardzo pospolite w kulturze łużyckiej, datowane na okres od końca IV EB po wczesny okres lateński włącznie. M. Gedl (1975, s. 101) garnki jajowate lub beczułkowate o schropowanej powierzchni zewnętrznej, w grupie śląskiej kultury łużyckiej datuje na V EB. Tego typu naczynia występują także na terenie USSR, Słowacji i Transylwanii. L. Kruszelnicka (1979, tabl. IX 2,4,6) egzemplarze odkryte w Sopot umieszcza w Ha B. Analogiczne T. Kemenczei (1977, ryc. 5) publikuje z Szigetszentmarton. Jest to więc forma o szerokim zasięgu występowania.

Naczynie o profilu esowatym (Ryc. 11i) zaliczyć można na podstawie kształtu oraz gliny, do reprezentujących najwcześniejsze znaleziska kultury łużyckiej na omawianym stanowisku. Jest ono w typie najwcześniejszych śląskich naczyń tej kultury.

Waza (Ryc. 11j) należy do grupy naczyń posiadających znikome walory datujące. Występuje głównie na cmentarzyskach kultury łużyckiej od przełomu III/IV EB do końca okresu halsztackiego.

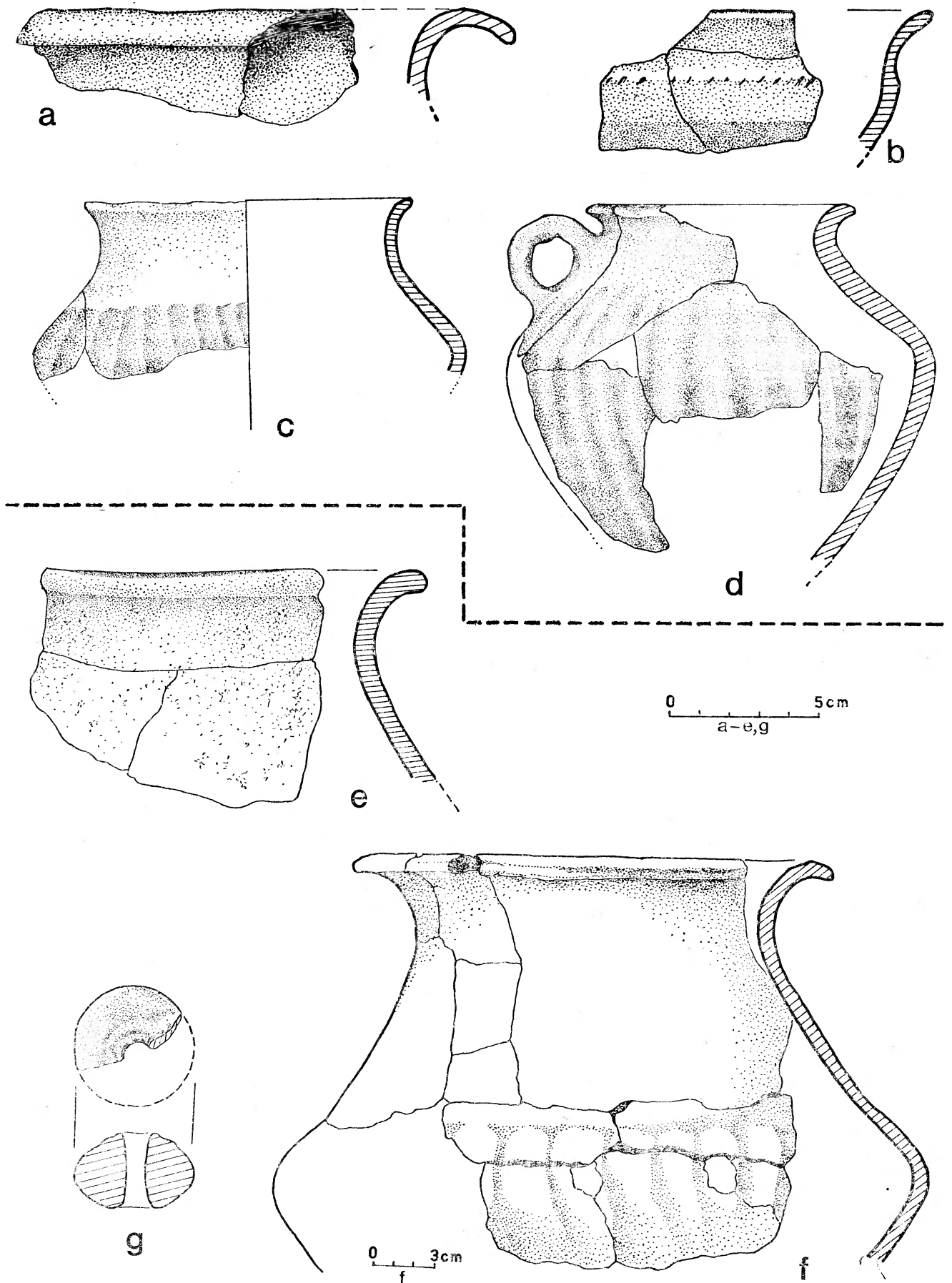
Amfory (Ryc. 11k) zaliczane są przez J. Miśkiewicza (1962, s. 368, tabl. III 10) do jego odmiany A, występującej od IV EB do V EB włącznie (Ha A₂ — Ha B₃). M. Gedl uważa je za typowe dla grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej w IV EB. Z. Durczewski (1939—1946, s. 41—42) datuje je na V EB. Podobne naczynia podaje z terenu Węgier z miejscowości Csorva O. Trogmayer (1963, tabl. VII 11, tabl. VIII 1) datując nieco wcześniej, bo na schyłek epoki brązu (wg Reinecke).

Miseczkę względnie czerpaczek (Ryc. 11l) o krawędzi silnie wychylonej na zewnątrz, krótkiej lecz zaznaczonej szyjce oddzielonej od wyraźnie wydętego brzuśca, zdobionego w górnej części szerokimi, równoległymi, ułożonymi lekko skośnie żłobkami, na podstawie ornamentu zaliczyć można do form występujących w IV EB lub początkach V EB. (Ha A₂ — H B₂). Najbliższa analogiczna miseczka odkryta została na stan. 17 w Pleszowie (M. Bazieli, 1978, tabl. IV 9). E. Patek (1968, s. 76, ryc. 5 : 10) publikuje czerpaczek o analogicznej formie, zdobiony na brzuścu żłobkami, z cmentarzyska w Budahalász (kom. Pest, Kr. Szentendre) datowanego na B D oraz Ha A. Podobną w formie lecz nieornamentowaną, publikuje T. Kemenczei (1975, s. 50, ryc. 2 : 5) z grobu 9 z cmentarzyska w Mede, datowanego na B D.

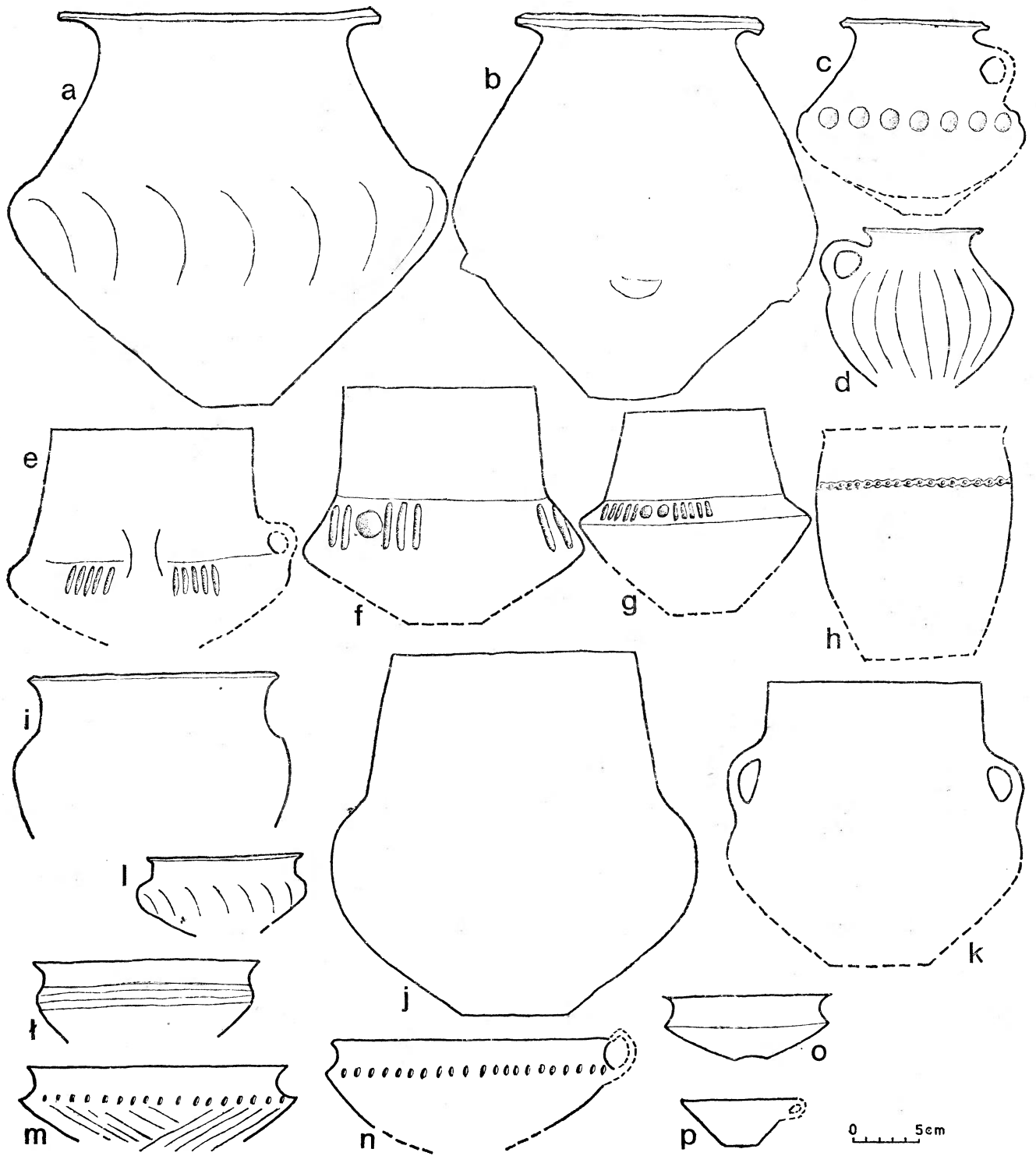
Miski o krawędzi wychylonej na zewnątrz (Ryc. 11m) posiadają ornament w postaci poziomych spłaszczeń (żłobków) na brzuścu. Wg M. Gedla (1965, tabl. IV 11; 1975, s. 77) występują one w grupie śląskiej kultury łużyckiej od IV EB, a zwłaszcza w V EB. W innych grupach kultury łużyckiej ornament ten nie jest tak powszechnie stosowany. B. Gediga (1967, ryc. 23) podaje przykład kubka zdobionego ornamentem poziomych żłobków, datując go na okres od IV EB do V EB włącznie (Ha A₂ i Ha B₃).

Fragmenty misek lub czerpaczków (Ryc. 11m,n), zdobione na ostrym załomie nacięciami i rytymi kreskami w dolnej części brzuśca, J. Miśkiewicz (1968, s. 139, ryc. 6, s. 148) uważa za bardzo pospolite we wczesnych fazach kultury łużyckiej. Najbliższe analogie mamy ze stan. 17 w Pleszowie (E. Rook 1960, tabl. V 3, 6, 7, 9), gdzie datowane są na III i IV EB.

Czerpaki względnie miseczki cienkościennie, ostro profilowane (Ryc. 11o) M. Gedl (1975, s. 101) umieszcza w granicach V EB. J. Miśkiewicz (1968, s. 149) podaje, że występują powszechnie na Śląsku w V EB i okresie halsztackim. Takie same w

Ryc. 10. Zesławice-Dłubnia, stan. 21. Zabytki z obiektu 230/55 (a—d). Zabytki z obiektu 8/57 (e, f). Zabytek z obiektu 112/54 (g)

Ryc. 11. Zesławice-Dłubnia, stan. 21. Tabela typów naczyń

kształcie odkryto na sąsiednim stanowisku 22 w Zesławicach (M. Bazielić, 1982, 14e, 26 oraz na stan. 17 w Pleszowie (M. Bazielić, 1978, tabl. IV 5). Analogiczne publikują D. Gasaj i L. Olexa (1979, ryc. 3 : 6) z osady w Borsii, okr. Trebisov.

Czerpak stożkowaty (Ryc. 11p) ma bezpośrednie analogie na stan. 17 w Pleszowie w obrębie obiektu 5/54 oraz aru 130 badanego w 1965 r. Tego typu formy występują także na cmentarzysku kultury łużyckiej w Mogile (Nowa Huta) badanych przez R. Jamkę (1934a, b; Z. Durczewski, 1948, tabl. XLII 31; 1939—1946, s. 57). Datuje się je najwcześniej na IV EB (Ha A₂ — Ha B₃). Miseczki tego typu wg Z. Durczewskiego w obrębie grupy górnośląsko-małopolskiej ograniczają się wyłącznie do podgrupy krakowskiej. Analogiczne publikacje J. Hralova-Adamczykova (1957, tabl. I 11, III 4, VIII) z Dneboh okr. Mn. Hradisté oraz Krnsko okr. Boleslav i datuje je na IV EB do V EB.

WNIOSKI

Obiekty z zabytkami kultury łużyckiej i elementami kultury Gava odkryte na stan. 21 w Zesławicach, nie posiadają lokalizacji na zachowanych tylko częściowo planach. Nie można więc stwierdzić czy koncentrowały się w jakimś jednym miejscu, czy też rozrzucone były na terenie całego stanowiska. Bliskość innego stanowiska bogatego w znaleziska obu kultur, odległego zaledwie około 120—150 m (M. Bazielić, 1982a, ryc. 1; XXX lat..., mapa V), pozwala wnosić z dużą dozą prawdopodobieństwa, że odkryto dalszą część osady ze stan. 22 w Zesławicach. Przestrzeń między nimi została zniszczona przez fort austriacki.

Zwraca uwagę zupełny brak zabytków brązowych tak na stan. 21 jak i sąsiednim stan. 22 w Zesławicach. Nie wszystkie odkryte tu naczynia kultury łużyckiej reprezentują formy uważane za

przewodnie dla podgrupy krakowskiej grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej. Widoczna jest odrębność naczyń zdobionych w górnej partii brzuśca (Ryc. 11e-i), w wyraźnym spłaszczeniu tej jej części, a wydłużeniu szyjki. Takich proporcji naczyń na ogół nie spotyka się na innych stanowiskach w rejonie Nowej Huty (patrz E. Rook, 1960). Są one w typie naczyń występujących w grupie tarnobrzeskiej oraz spotykanych na południe od łuku Karpat, choć różnią się ornamentyką, decydującą o chronologii.

Z całości materiału wyróżniają się naczynia (Ryc. 11b,d) dla których nie ma analogii w tym rejonie. Formą odbiegają one od naczyń kultury łużyckiej, a analogii dla nich należy szukać po południowej stronie łuku Karpat. Naczynia ze stan. 21 w Zesławicach (Ryc. 11a) posiadają analogie na sąsiednim stan. 22, na stan. 17 w Pleszowie oraz na stan. 65 w Cle. Reprezentują rozwiniętą fazę kultury Gava. Tak samo jak na sąsiednim stan. 22 oraz 17 w Pleszowie, zaznacza się współwystępowanie ceramiki kultury łużyckiej z ceramiką o cechach kultury Gava. Ta ostatnia posiada wyraźne odrębności w technologii produkcji. Ten szczegół, ważny dla dalszych rozważań, zaobserwowano także w ceramice pochodzącej z wymienionych już wcześniej stanowisk (M. Bazielić 1978, s. 337—342; 1982b; Zagadnienie występowania...).

Na podstawie materiału reprezentującego kulturę łużycką i elementy kultury Gava przybliżoną chronologię dla omawianych wyżej zabytków można ustalić w granicach od Ha A₁ do końca Ha B₃.

Znaleziska kultury Gava odkryte na stan. 21 w Zesławicach poszerzają nasze możliwości badawcze nad przyczynami występowania jej elementów na odległym od centrum tej kultury terenie. Są świadectwem fizycznej bytności jej przedstawicieli na terenach podkrakowskich. Wskazują na wzajemne kontakty między kulturą łużycką a kulturą Gava.

Mgr Maria Bazielić
Muzeum Archeologiczne
Oddział Nowa Huta
Osiedle Zielone 7
31-968 Kraków-Nowa Huta

LITERATURA

- Bazielich M.**
1978 Elementy kultury Gava z osady kultury łużyckiej w Nowej Hucie-Pleszewie, stan. 17, „Archeologia Polski”, t. XXIII, z. 2, s. 307—354.
- 1982a Materiały kultury łużyckiej i kultury Gava ze stanowiska 21 w Zesławicach-Dłubni (Kraków—Nowa Huta), „Wiadomości Archeologiczne”, t. XLVII, z. 1, s.
- 1982b Zagadnienie występowania elementów kultury Gava w okolicach Krakowa oraz ich oddziaływanie na terenie Polski, [w:]: Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z południem, Kraków—Przemyśl s. 287—297. XXX lat dziejów i działalności Oddziału Muzeum Archeologicznego w Nowej Hucie, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, t. VII, w druku.
- Durczewski Z.**
1939—1946 Grupa górnośląsko-małopolska kultury łużyckiej w Polsce, Śląskie Prace Prehistoryczne, nr 4, cz. I.
- 1948 Grupa górnośląsko-małopolska kultury łużyckiej w Polsce, Śląskie Prace Prehistoryczne, nr 6, cz. II.
- Foltiny S.**
1967 Neue Angaben zur Kenntnis der urnenfelderzeitlichen Keramik im südlichen Teile des Karpatenbeckens, „Apulum”, t. VI, s. 49—71.
- Gasaj D., Olexa L.**
1979 Nove nalezky Gávskej kultúry v Borši, „Historia Carpatica”, t. X, Zborník Vychodoslovenského múzea v Košicach, s. 247—258.
- Gediga B.**
1967 Plemiona kultury łużyckiej w epoce brązu na Śląsku środkowym, Wrocław—Warszawa—Kraków.
- 1966 Cmentarzysko kultury łużyckiej w Czarnowasach pow. Opole, „Wiadomości Archeologiczne” t. XXXII, s. 54—79.
- Gedl M.**
1962 Kultura łużycka na Górnym Śląsku, Wrocław—Warszawa—Kraków.
- 1965 Osada kultury łużyckiej na stanowisku 2 w Kietrzcu pow. Głubczyce (materiały z badań ekspedycji kietrzańskiej w latach 1957—1962), „Materiały Archeologiczne”, t. VI, s. 71—96.
- 1975 Kultura łużycka, Kraków.
- Godłowska M.**
1968 Materiały z osady kultury ceramiki promienistej z Zesławic-Dłubni (Kraków—Nowa Huta) na stanowisku 1, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, t. I, s. 91—172.
- 1976 Próba rekonstrukcji rozwoju osadnictwa neolitycznego w rejonie Nowej Huty, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, t. V, s. 7—180.
- Gądzikiewicz-Woźniak M., Miśkiewicz J.**
1977 Cmentarzysko kultury łużyckiej i grobów kloszowych z pow. Kielce, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. IV, s. 413—478.
- Horedt K.**
1963 Hallstättsche Tierfiguren aus Lechista de Mures (Rayon Ludus), „Dacia”, t. VIII, s. 527—534.
- Hralova-Adamczykowa J.**
1957 K problemum pozdni doby bronzove v Pojizefi, „Sborník Národního Muzea v Praze”, Historia, t. XI — A, No 1.
- Jamka R.**
1934a Znaczenie ostatnich odkryć archeologicznych w Mogile, „Ilustrowany Kurier Codzienny”, nr 95, z dn. 7.IV.1934.
- 1934b Krótkie sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Mogile w pow. Kraków, z dn. 12—14.IV.1934 r. (maszynopis w archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie).
- Kemenczei T.**
1975 Zur Verbreitung der spätbronzezeitlichen Urnenfelderkultur östlich der Donau, „Folia Archaeologica”, t. XXVI, s. 45—70.
- Kostrzewski J.**
1949 Pradzieje Polski, Poznań.
- Kruszelnicka L.**
1979 Mogilnik końca bronzowego wieku v Sopote, „Slovenska Archeológia”, t. XXVII, z. 2, Bratislava, s. 291—316.
- László A.**
1973 Consideratii asupra ceramicii din tip Gava den Hallstattul timpuriu, „Studii si Cercetări de Istorie Veche”, t. XXIV, nr. 4, Bucuresti, s. 575—609.
- Meliukova A. I.**
1979 Skifija i frakijskij mir, Moskva.
- Miśkiewicz J.**
1962 Cmentarzysko kultury łużyckiej z miejscowości Trzebiel, pow. Żary, „Materiały Starożytne”, t. VIII, s. 355—383.
- 1968 Kultura łużycka w międzyrzeczu Pilicy i Wisły, „Materiały Starożytne”, t. XI, s. 129—208.
- Müller-Karpe H.**
1959 Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, „Römisch — Germanische Forschungen”, t. XXII, Berlin.
- Patek E.**
1968 Die Urnenfelderkultur in Transdanubien, Budapest
- Rook E.**
1960 Zabytki kultury łużyckiej z Pleszowa (Nowa Huta) z badań w latach 1954—1955, „Materiały Archeologiczne”, t. II, s. 179—196.
- Smirnova C. I.**
1976 Gavska — goligradskij krug pamiatnikov vostočnokarpackogo bassejna, „Archeologičeskij Sbornik”, t. XVII, Leningrad, s. 18—34.
- Sochacki Z.**
1954 Slady osadnictwa neolitycznego we wsi Dłubnia pow. Kraków, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XX, s. 193.
- 1964 Obiekt z zagadkowymi naczyniami w osadzie kultury ceramiki promienistej w Dłubni-Zesławicach pow. Kraków, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXX, s. 304—310.
- 1965 Uwagi ogólne o kulturze ceramiki promienistej (kanelowanej) w Polsce, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXXI, s. 297—319.
- 1967 Studia i materiały do poznania kultury ceramiki promienistej w Małopolsce, „Światowit”, t. XXVIII, s. 44 nn.
- 1969 Zarys problematyki kultury ceramiki promienistej ze szczególnym uwzględnieniem terenów Polski, „Światowit”, t. XXX, s. 153—159.
- 1975 Nowość! Kultura Gava pod Krakowem, „Z Ochrony Wieków”, t. XLI, z. 1, s. 8—14.
- Trogmayer O.**
1963 Angaben zur Spätbronzezeit der südlichen Teils der Ungarischen Tiefebene, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum”, t. XV, Budapest, s. 85—122.
- Węgrzynowicz T.**
1973 Kultura łużycka na Mazowszu wschodnim i Podlasiu, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. II, s. 56—57.
- Zemełka St.**
1957 Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Zesławicach (Nowa Huta) w latach 1953—1955, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. IV, s. 31—38.
- 1959 Groby kultury ceramiki promienistej i sznurowej w Zesławicach pow. Kraków (Nowa Huta), „Materiały Archeologiczne”, t. I, s. 81—90.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Стоянка 21 в м. Зеславице расположена на мысообразной возвышенности, ограниченной с запада рекой Длубней, а с севера ее притоком — Баранувкой (М. Базелих, 1982, рис. 1). Территория стоянки была систематически разрушена кирпичным заводом в Зеславицах. Спасательные исследования проводились здесь с 1953 по 1958 г. Обнаружено поселение культуры радиальной керамики, следы заселения культуры линейно-ленточной керамики, лендельской культуры и культуры шнуровой керамики. На эту тему писали: М. Годловска (1968, 1976) З. Сохацки (1957, 1964, 1965, 1967, 1970, 1975) и Ст. Земелка (1957, 1959).

Темой этой обработки являются материалы лужицкой культуры и культуры Гава из исследований Ст. Земелки.

Находки лужицкой культуры и культуры Гава, обнаруженные на ст. 21 в Зеславицах, позволяют делать сравнительно правдоподобным вывод, что исследовано часть поселения подальше со ст. 22 в этой местности. Пространство между ними было разрушено австрийским фортом.

Во время анализа обнаруженного материала обращает внимание факт, что не все материалы лужицкой культуры со стоянки 21 в Зеславицах представляют формы, считанные основными для краковской подгруппы верхнесилезско-малопольской группы лужицкой культуры. Сосуды (Рис. 11e-g) с очень приземистым, расплаченным туловом и с удлиненной шейкой, помещаются в типе сосудов, выступающих в тарнобжегской

группе, хотя отличаются они орнаментикой, решающей о их хронологии.

Находки культуры Гава имеют резкие аналогии на южной стороне излучины Карпат. Они представляют развитую фазу этой культуры. Это не первые элементы культуры Гава, обнаруженные в районе Новой Гуты. Тип сосуда (вазы) с выдвинутым, фасетированным венчиком, с высокой конусовидной шейкой и вздутым туловом, украшенным желобками (Рис. 11a) имеет аналогии на стоянке 22 в Зеславицах, стоянке 17 в Пleshеве и стоянке 65 в местности Цло. Керамика, представляющая культуру Гава, всегда выступает вместе в объектах с керамикой лужицкой культуры. Однако имеет она выразительные различия в технологии производства. Эту деталь, существенную для дальнейших рассуждений, заметили также и в керамике, происходящей с перечисленных выше стоянок (М. Базелих, 1978, с. 337—342; а; в).

На основании материала, представляющего так лужицкую культуру, как и элементы культуры Гава, можно установить приближенную хронологию для обсуждаемых выше памятников в пределах Ha A₁ по конец Ha B₃.

Находки культуры Гава, обнаруженные на ст. 21 в Зеславицах, расширяют наши возможности исследования выступления элементов этой культуры на отдаленной от ее центра территории. Они являются свидетельством физического пребывания ее представителей на подкраковской территории, и указывают на взаимные связи между лужицкой культурой и культурой Гава.

SUMMARY

Site 21 at Zesławice is situated on a raised promontory, bounded on the West side by the River Dłubnia, and on the North by a tributary of the Dłubnia, the Baranówka (M. Bazielić 1982, Fig. 1). The area had been systematically devastated by the brick-works at Zesławice. Emergency excavations were carried out here between 1953 and 1958. A settlement of the Radial Decorated Pottery Culture was found here, together with traces of Spiral Meander Culture, Lengyel culture and Corded Pottery Culture settlement. The following have written about this: M. Godłowska (1968, 1976), Z. Sochacki (1957, 1964, 1965, 1967, 1970, 1975) and S. Zemełka (1957, 1959).

This study examines the Lusatian and Gava culture materials from the excavations carried out by S. Zemełka.

The materials from the Lusatian and Gava cultures found at site 21 at Zesławice suggest that it is highly probable that the excavations on this site uncovered a further part of the settlement on site 22 at Zesławice. The area between the two sites had been destroyed by an Austrian fort.

In analysis of these materials it is notable that not all the Lusatian culture material from site 21 at Zesławice represent forms which are considered highly typical of the Cracov sub-group of the Upper Silesian — Little Poland group of the Lusatian culture. The vessels (Fig. 11e—g) with very dumpy, flattened bellies and elongated necks are of the same type as vessels occurring in the Tarnobrzeg group, although they differ in ornamentation, which determines their chronology.

The Gava culture materials are closely analogous to those from the southern side of the Carpathian range. They represent a developed phase of this culture, and are not the first elements of the Gava culture to be found in the Nowa Huta district. The type of vessels (vases) with turned-down faceted rims, high necks, and conical, bulging bellies decorated with grooves (Fig. 11a) have analogues on site 22 at Zesławice, site 17 at Pleszów and site 65 at Cło. The Gava culture pottery always occurs on these sites together with Lusatian culture pottery, although there are clear differences in the production technologies. This fact, which is of considerable importance for further studies, has also been observed in the pottery from sites already mentioned earlier (M. Bazielić, 1978, pp. 337—342; a; b).

On the basis of both the material representing the Lusatian culture and the elements of the Gava culture, the chronology of the above objects can be tentatively established within the period from Ha A₁ to the end of Ha B₃.

The Gava culture finds at site 21 at Zesławice extend opportunities for research into the occurrence of these elements in areas distant from the centre of this culture. They provide evidence of the physical presence of representatives of this culture in the Cracov district. They indicate mutual contacts between the Lusatian and Gava cultures.

MARIA BAZIELICH

WYNIKI ANALIZ TECHNOLOGICZNYCH
CERAMIKI KULTURY GAVA I KULTURY ŁUŻYCKIEJ ZE STANOWISK
W MAŁOPOLSCE I PÓŁNOCNO-ZACHODNIEJ MOŁDAWII

РЕЗУЛЬТАТЫ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ АНАЛИЗОВ КЕРАМИКИ КУЛЬТУРЫ ГАВА И ЛУЖИЦКОЙ
КУЛЬТУРЫ СО СТОЯНОК В МАЛОЙ ПОЛЬШЕ И СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ МОЛДАВИИ

THE RESULTS OF TECHNICAL ANALYSIS OF GAVA AND LUSATIAN CULTURE POTTERY FROM SITES IN
LITTLE POLAND AND NORTH WEST MOLDAVIA

W trakcie prac ratowniczych, prowadzonych przez Oddział Muzeum Archeologicznego w Nowej Hucie na stan. 17 i 20 — Pleszów, stan. 21 i 22 — Zesławice, stan. 5 — Wyciąże, stan. 6 i 65 — Cło, odkryto materiały ceramiczne o cechach kultury Gava. Ceramice tej w poszczególnych obiektach towarzyszyły w małych ilościach naczynia lub fragmenty naczyń kultury łużyckiej. Obok odmiennej formy i ornamentyki ceramiki obu kultur, zwrócono uwagę na ciekawą strukturę wewnętrzną skorup. Wybrane fragmenty ceramiki poddano badaniom mikroskopowym (analiza cienkich płytek szlifów w świetle przechodzącym), poprzedzonym szczegółową obserwacją makroskopową powierzchni i przełomu próbek¹. Wymienione badania miały na celu:

1. Określenie składu mineralnego podstawowej masy garncarskiej.
2. Określenie rodzaju i wielkości ziarn dodawanej celowo domieszki schudzającej.
3. Wychwycenie ewentualnych różnic lub podobieństw w rodzaju stosowanej domieszki między ceramiką kultury łużyckiej, a ceramiką analogiczną do kultury Gava oraz porównanie jej z prób-

kami ceramiki z Granicesti w pn.-zach. Mołdawii (Rumunia).

4. Wykazanie podobieństw lub różnic w technice produkcji interesującej nas ceramiki.

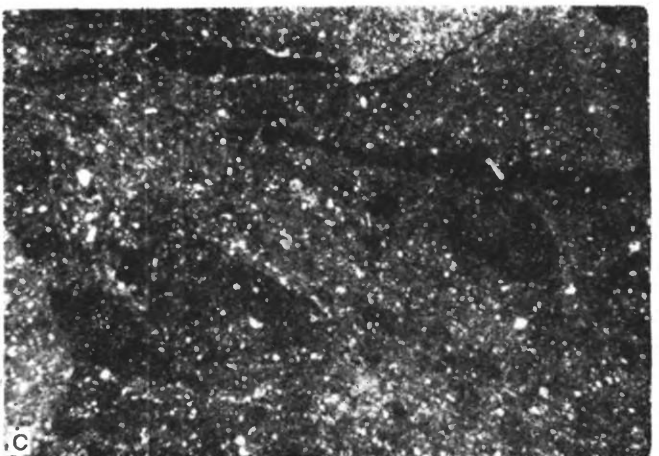
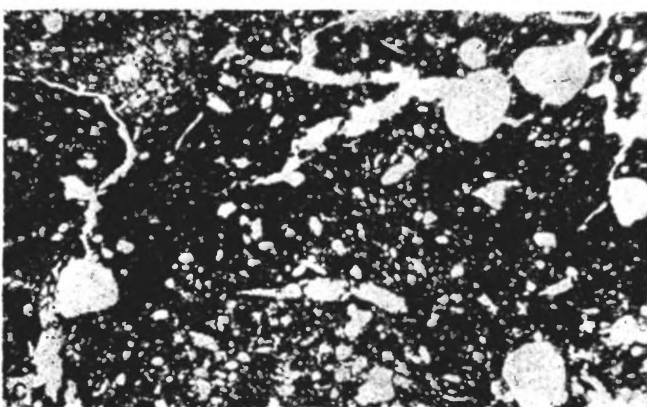
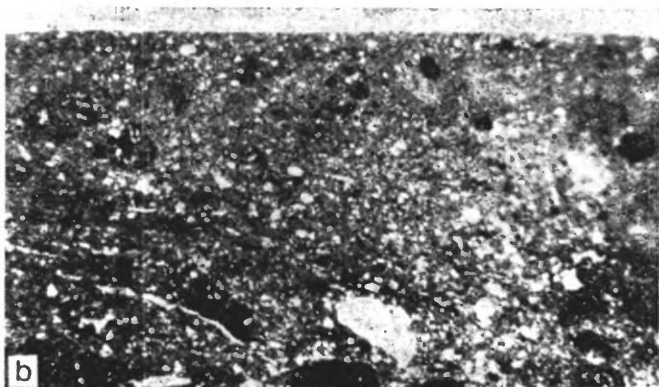
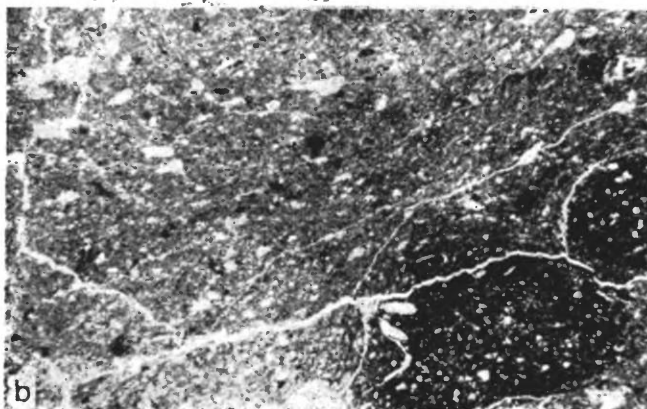
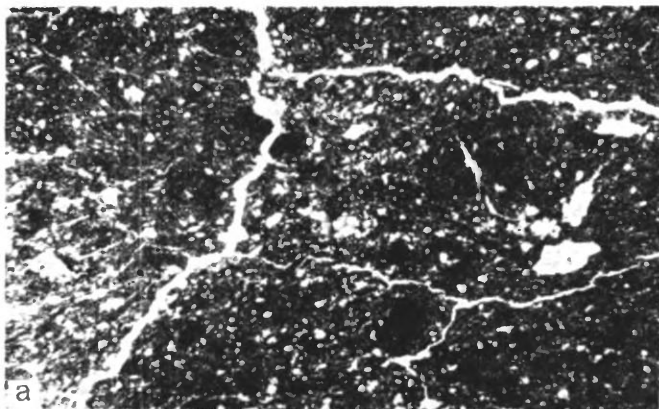
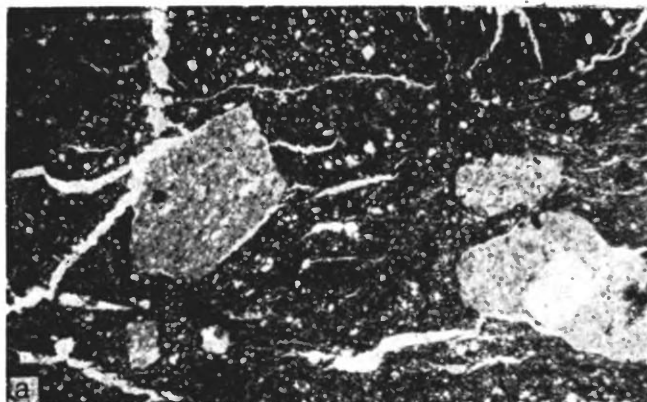
Na podstawie możliwie wszechstronnych obserwacji ceramiki kultur łużyckiej i kultury Gava w obrębie omawianych stanowisk oraz wyników analiz, starano się odpowiedzieć na pytanie, z jakiego kręgu kulturowego byli garncarze produkujący określone typy naczyń, jak również wyjaśnić zagadnienie importu ceramiki różniącej się od łużyckiej i spróbować udowodnić jej produkcję miejscową. W wypadku tej ostatniej możliwości, wynik analiz byłby ostatecznym naukowym udokumentowaniem dotychczasowych wniosków, wysuwanych dotąd jedynie na podstawie analogicznej formy naczyń z występującymi na terenach zajmowanych przez kulturę Gava.

Analizie poddano fragmenty ceramiki o cechach kultury Gava — 23 próbki i fragmenty ceramiki kultury łużyckiej — 10 próbek. W celach porównawczych wykonano także analizy ceramiki kultury Gava-Holihłady z osady w Granicesti w Rumunii — 5 próbek (Ryc. 1—6).

Dla pełniejszego obrazu, w niniejszej pracy (Zestawienie 1) uwzględniono także wyniki analiz mikroskopowych ceramiki publikowanej już wcześniej². Są to próbki o kolejnych numerach 3, 4,

¹ Za przesłane mi fragmenty ceramiki kultury Gava-Holihłady ze stanowiska w Granicesti specjalnie dziękuję dr A. Laszłó z Universitatea Al. I Cuza w Jassach. Niestety mimo starań nie otrzymałam potrzebnych mi również w celach porównawczych próbek z osady kultury Gava z północno-wschodnich rejonów Węgier, jak i z osad tej kultury położonych nad Dniestrem.

² M. Bazielich: Elementy kultury Gava z osady kultury łużyckiej w Nowej Hucie-Pleszowie, stan. 17, „Archeologia Polski”, t. XXIII, 1978, s. 337—342, ryc. 18—23.

Ryc. 1. Pleszów, stan. 17. Obrazy mikroskopowe próbek ceramiki: ze skupiska 103 (a), ze skupiska 107 (b), ze skupiska 591 (c). Powiększenie ok. 100-krotne. Autorką materiałów ilustracyjnych zamieszczonych w tym artykule jest M. Wirska-Parachoniak

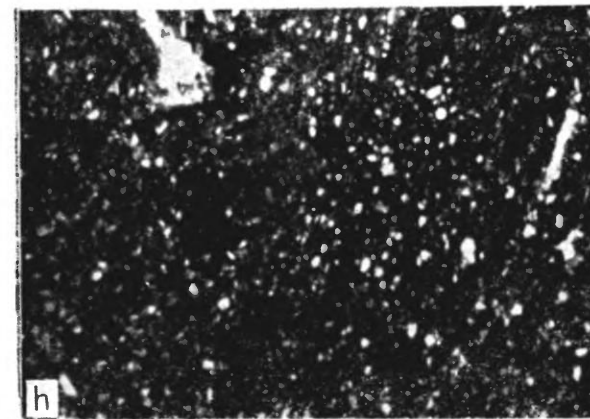
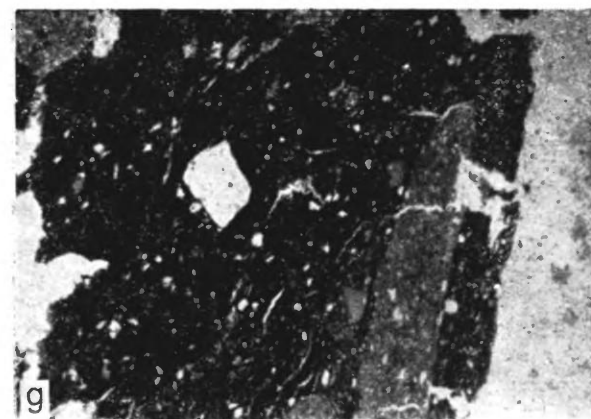
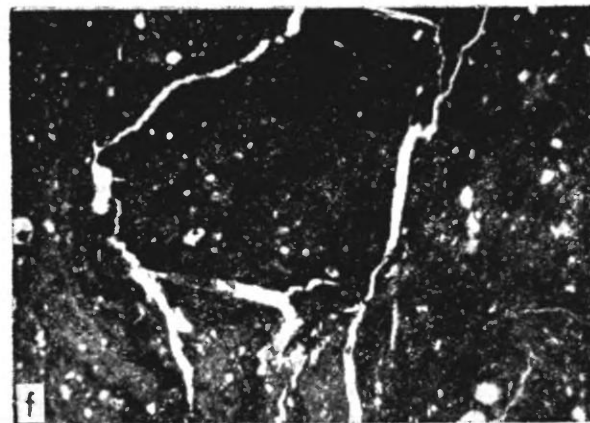
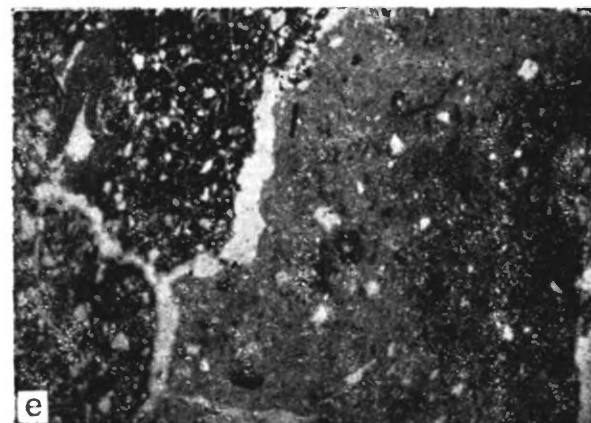
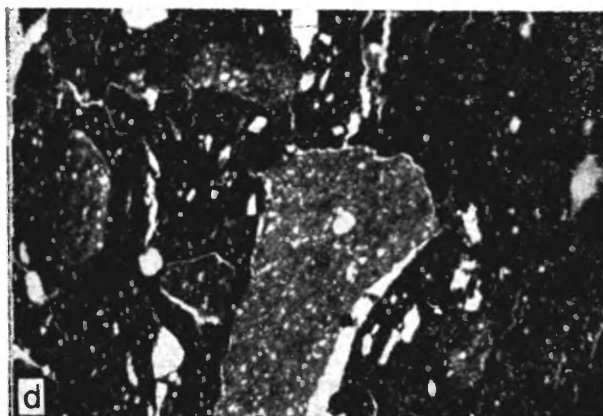
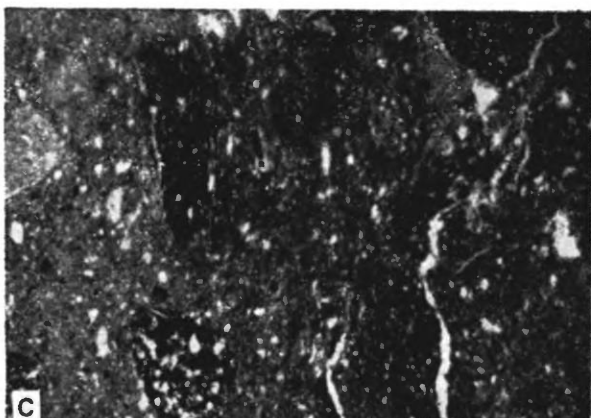
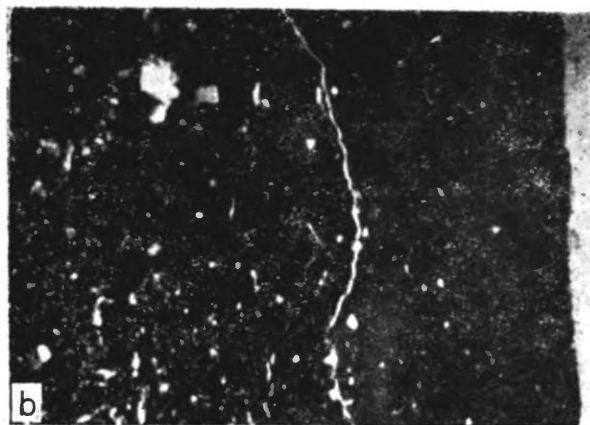
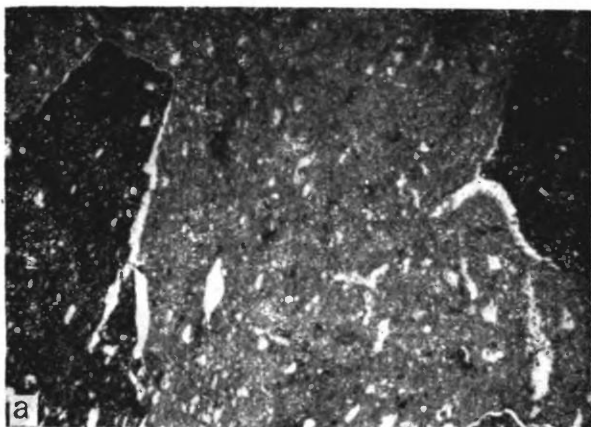
Ryc. 2. Pleszów, stan. 20. Obrazy mikroskopowe próbek ceramiki ze skupiska 9 (a, b). Cłó, stan. 65. Obraz mikroskopowy próbki ceramiki ze skupiska 25B (c). Powiększenie ok. 100-krotne

7—10. W sumie przedstawiono wyniki 38 analiz³. Poszczególne preparaty szlifowe uporządkowano w zestawieniu 1 według kolejnych numerów, podając dla łatwiejszej orientacji numer i nazwę stanowiska oraz numer zapisu w księdze polowej,

łamany przez rok, w którym materiał został wykopany. Wszystkie badania, oprócz próbki nr 23, wykonane zostały w Zakładzie Historii Techniki Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie przez doc. dr hab. M. Wirską-Parachoniak⁴.

³ W zestawieniu 1 wykorzystano także wyniki badań T. Reymana, por. T. Reyma n: Metody stosowania szlifów przezroczystych w badaniach nad ceramiką starożytną, „Archeologia Polski”, t. III, 1959, z. 1, s. 167—177, oraz wyniki analizy fragmentów ceramiki z obiektu 1101 ze stan. 17 w Pleszowie, wykonanej przez M. Wirską-Parachoniak w 1975 r.

⁴ Za wykonanie próbek wyselekcjonowanej ceramiki oraz życzliwe, fachowe uwagi, serdecznie dziękuję doc. dr hab. M. Wirskiej-Parachoniak z Ośrodka Badań Historii Techniki AGH w Krakowie. Por. także: M. Wirska-Parachoniak: Podsumowanie wyników analizy technologicznej ceramiki kultury łużyckiej i kultury Gava w niniejszym zeszycie „Wiadomości Archeologicznych”.

Ryc. 3. Zesławice, stan. 21. Obrazy mikroskopowe próbek ceramiki ze skupiska 230 (a, b). Zesławice stan. 22. Obrazy mikroskopowe próbek ceramiki: ze skupiska 1 (c), ze skupiska 2 (d), ze skupiska 4 (e), ze skupiska 9A (f), ze skupiska 10 (g), ze skupiska 15 (h). Powiększenie ok. 50-krotne

Na podstawie uzyskanych wyników badań ustalono, że do produkcji naczyń kultury Gava, pochodzących ze stan. 21 i 22 w Zesławicach, stosowano glinę różniącą się od użytej w naczyniach ze stan. 17 i 20 w Pleszowie. Naczynia ze stan. 21 i 22 w Zesławicach wykonano bowiem z surowca zbliżonego do ilów mioceńskich, których pokłady występują w pobliżu stanowiska⁵. Jest to surowiec bardzo tłusty, wymagający stosowania sporej ilości domieszki schudzającej. Tego typu gliny nie mogą być wypalane w zbyt wysokiej temperaturze. Do produkcji naczyń o formach analogicznych do ceramiki kultury Gava na stan. 17 i 20 w Pleszowie pobierano dość znacznie zażelezioną glinę, bogatą w drobnołuseczkowe składniki ilaste. Była to eksploatacja złoża należącego przypuszczalnie do utworów geologicznych młodych o charakterze naniesionym, powylewowym. Głina ta jest bardziej chuda niż stosowana na stanowiskach w Zesławicach przy produkcji naczyń kultury Gava oraz w Pleszowie przy produkcji naczyń kultury łuzyckiej i mniej plastyczna. Do produkcji naczyń z Granicesti (Rumunia) użyto gliny bogatej w składniki ilaste, silnie zażelezionej.

W badanych fragmentach naczyń zaznaczyła się zasadnicza różnica w rodzaju celowo dodawanej domieszki. Spowodowało to wydzielenie się wśród badanych próbek dwóch grup charakteryzujących się odmiennymi cechami (Zestawienie 1). W pierwszej grupie (poz. 1—23) stwierdzono domieszkę w postaci tłucznia ceramicznego o charakterze na ogół zbliżonym do masy podstawowej, okruchów (do 5,0 mm) substancji ceramicznej o strukturze gąbczastej, miejscami zeszkliwionej, sprawiającej wrażenie rozdrobnionej, zżużłonej szlaki oraz przepalanej gliny (szamotka?). Substancja gąbczasta, zeszkliwiona, widoczna jest na przełomie ceramiki tylko ze stan. 17 w Pleszowie. Powstała najprawdopodobniej w trakcie wypału o temperaturze ponad 700° naczyń z gliny tłustej, bogatej w związki żelaza. Nie wyklucza się też, że wypalona żelazista glina użyta została w formie domieszki schudzającej. Tłuczeń ceramiczny w tych naczyniach był stosowany tak na stan. 17 i 20 w Pleszowie, jak i na stan. 21 i 22 w Zesławicach. W ceramice grubej (0,7 do 1,5 cm) ze stan. 17 w Pleszowie, domieszką celowo stosowaną były ziarna o średn. 2,0 do 5,0 mm, stanowiące od 10 do 50% masy ceramicznej. W ceramice o cienkim

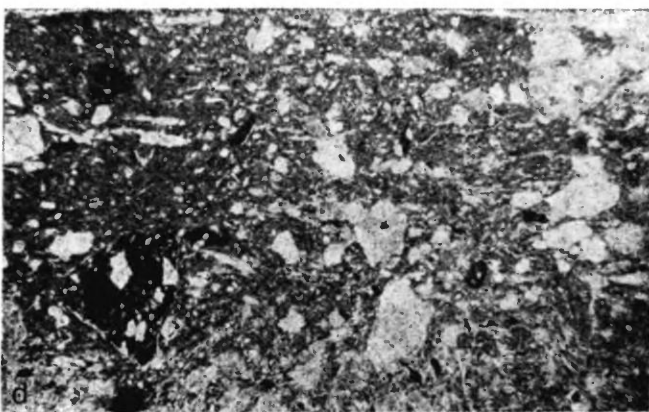
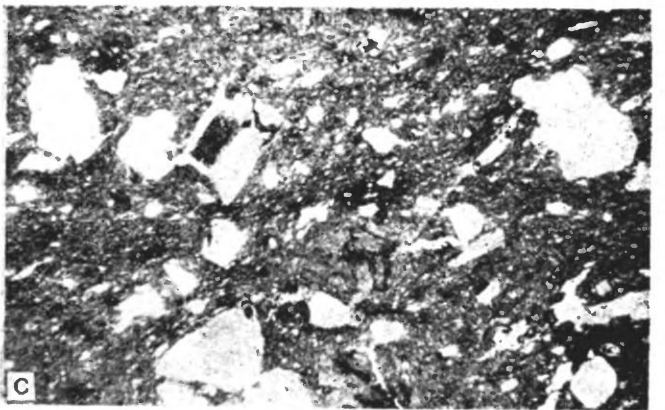
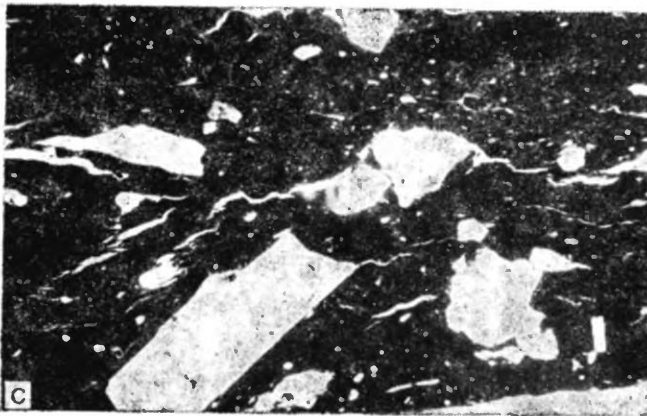
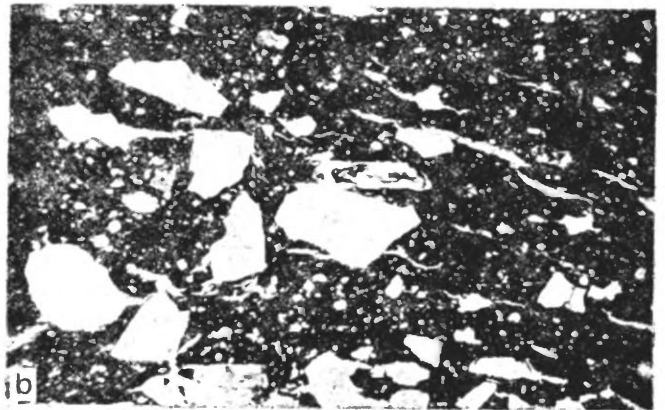
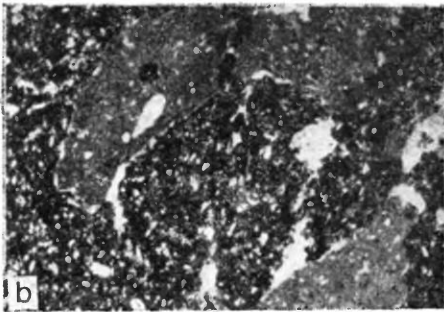
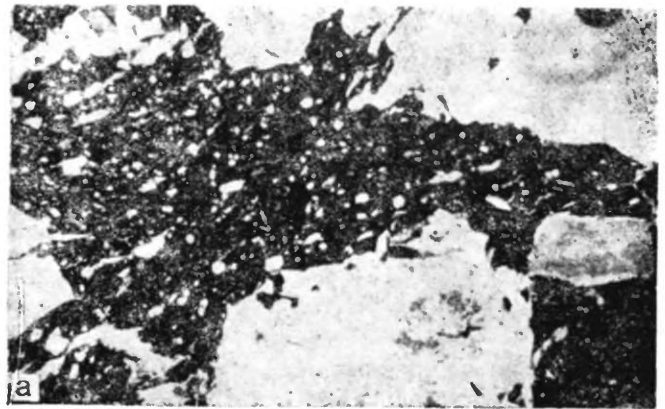
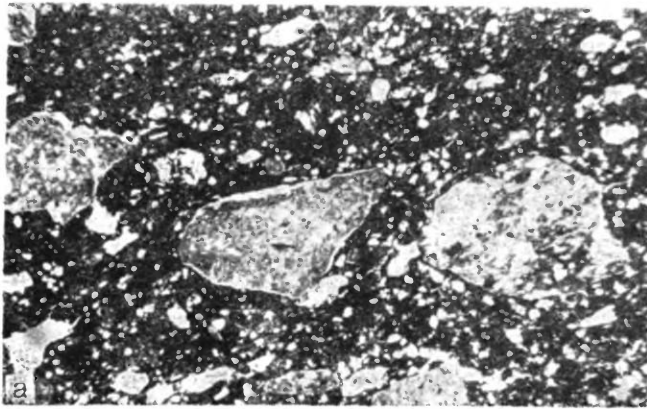
przekroju (do 0,7 cm) ziarna miały 0,3 do 1,0 mm i stanowiły tylko 5 do 10%. W stosowaniu celowej domieszki ceramicznej w naczyniach ze stan. 21 i 22 w Zesławicach zaobserwowano inne proporcje. W naczyniach grubych (0,7 do 1,5 cm) średnica ziarna domieszki mieściła się w granicach od 1,0 do 4,0 mm, lecz dodawano ją w ilości 10 do 20%. W ceramice cienkiej (do 0,7 cm), przy ziarnie o średnicy 0,5 do 0,7 mm, tylko 10%. Nie biorę pod uwagę sporadycznych przypadków, gdzie tłuczeń ceramiczny wynosił mniej niż 5%.

Na omawianych stanowiskach domieszka ceramiczna do ceramiki cienkiej dodawana była w ilości prawie jednakowej, mimo że występowały różnice w średnicy ziarn. Wyrażna różnica zaznacza się w stosowaniu domieszki ceramicznej w naczyniach grubych i dużych o wysokości 30 do 64 cm. Na stan. 17 w Pleszowie dodawano domieszkę w postaci ziarn dochodzących nawet w pewnych wypadkach do 5,0 mm. Domieszka ta stanowiła 50% masy ceramicznej. Spośród badanych próbek należących do omawianej grupy, próbka ze skupiska nr 4 w Zesławicach wyróżnia się zawartością dodatkowo także nielicznych okruchów skalnych o średnicy ok. 3,0 mm. W kilku przypadkach stwierdzono wewnątrz okruchów ceramicznych, dodawanych do masy, obecność mniejszych okruchów wprowadzonych tam wcześniej. Wskazuje to na ciągłość tradycji garncarskiej polegającej na stosowaniu jako domieszki tłucznia ceramicznego. Możliwe, że zwyczaj ten przekazywany był z ojca na syna, ponieważ stosowanie tego rodzaju domieszki widoczne jest przez cały czas trwania kultury Gava. Wszystkie wymienione wyżej cechy odnoszą się do naczyń posiadających formy analogiczne do naczyń charakterystycznych dla kultury Gava. Do tej samej grupy należy także zaliczyć próbki z Granicesti (Zestawienie 1, poz. 34—38). Okazało się, że do produkcji tych naczyń celowo stosowaną domieszkę stanowił również tłuczeń ceramiczny o średnicy 1,0 do 4,0 mm w ilości 10 do 20% oraz prawdopodobnie celowo dodany kwarc frakcji psamitowej i aleurytowo-psamitowej. Na stosowanie tłucznia ceramicznego względnie rozdrobnionej szamotki w naczyniach kultury Gava-Holihrazy, zwracają uwagę G.I. Smirnova⁶ i L. Kruszelnicka⁷. Obie

⁶ G. I. Smirnova: Gavsko-goligrackij krug pamiatnikov vostočno-karpatskogo bassejna, „Archeologičeskij Sbornik”, t. XVII, Leningrad 1976, s. 22.

⁷ L. Kruszelnicka: Studien zur Besiedlung der Ukrainischen Karpaten und des Karpatenvorlandes zur Beginn der Eisenzeit, „Acta Archaeologica Carpatica”, t. XIX, 1979, s. 80—81; L. J. Kruschelnytzka: Gräberfeld vom Ende der Bronzezeit in Sopot, „Slovenska Archeologia”, t. XXVII, 1979, z. 2, s. 315.

⁵ W Zesławicach istnieje cegielnia eksploatująca zalegające tam złoża ilów mioceńskich, które wykorzystywane są do produkcji ceramiki budowlanej.

Ryc. 4. Zesławice, stan. 22. Obrazy mikroskopowe próbek ceramiki: ze skupiska 15 (a), ze skupiska 16 (b). Pleszów, stan. 17. Obrazy mikroskopowe próbek ceramiki: ze skupiska 600 (c), ze skupiska 625 (d). a, c, d — powiększenie ok. 100-krotne, b — powiększenie ok. 50-krotne

Ryc. 5. Pleszów, stan. 17. Obrazy mikroskopowe próbek ceramiki: ze skupiska 727 (a, b), z bloku 37 (c). Powiększenie ok. 100-krotne

badaczki domieszkę ceramiczną uważają za cechę charakterystyczną dla ceramiki kultury Gava. Wymieniają też obecną w masie ceramicznej niewielką ilość okruchów karpackiego łupku menilitowego.

Bardzo dyskusyjnym zagadnieniem jest stwierdzenie przez M. Wirską-Parachoniak (próbka ze stan. 21 w Zesławicach — ryc. 3a, zestawienie 1, poz. 14; próbka z Granicesti, zestawienie 1, poz. 38) pojedynczych okruchów ceramiki celowo wprowadzonej do masy podstawowej, o strukturze wewnętrznej uporządkowanej. Tego rodzaju okruchy mogą, wg M. Wirskiej-Parachoniak wskazywać na pochodzenie ich najprawdopodobniej

z naczyń toczonych na kole garncarskim. Fakt stosowania w tamtych czasach domieszki w postaci okruchów naczyń toczonych na kole garncarskim, jest zaprzeczeniem dotychczasowego stanu wiedzy archeologicznej. Okoliczność odkrycia we fragmentach ceramiki kultury Gava okruchów o strukturze uporządkowanej mogłoby ewentualnie znaleźć wytłumaczenie we właściwościach gliny oraz bardzo starannym wyrobieniu masy ceramicznej i dokładnym wygładzeniu powierzchni naczyń. Może ten zabieg dał w efekcie strukturę wewnętrzną podobną do spotykanej w naczyniach toczonych na kole garncarskim.

Drugą grupę stanowią naczynia, w których stosowano w charakterze celowo dodawanej domieszki tłużeń skalny w postaci ostrokrawędzistych, rzadziej obtaczanych okruchów kwarcu i kwarcytów oraz tłuźnia granitowego (Zestawienie 1, poz. 24—33). Dotyczy to ceramiki reprezentującej kulturę łużycką. W ceramice grubej (0,7 do 1,5 cm) domieszkę stanowią ziarna o średnicy 0,2 do 3,0 mm, w ilości 10 do 25%. W ceramice cienkiej (do 0,7 cm), ziarna o średnicy 0,2 do 0,6 mm dodawane były w ilości 10 do 15% za wyjątkiem próbki nr 24, gdzie wynosiły 25%. Ilość stosowanej domieszki utrzymywała się więc w tej grupie mniej więcej na jednym poziomie. W większości badanych próbek stwierdzono obecność węglanu wapnia, który mógł pochodzić z gliny, z której naczynia były produkowane, lub mógł przeniknąć z przesyconej węglanem wapnia warstwy, gdzie ceramikę odkryto⁸.

Po przeanalizowaniu wyników badań 38 próbek ceramicznych można stwierdzić, że naczynia reprezentujące kulturę Gava różnią się od naczyń kultury łużyckiej rodzajem domieszki wprowadzonej celowo do masy podstawowej. Trzeba przy tym zaznaczyć, że ceramika kultury Gava jest równoczesowa z ceramiką kultury łużyckiej na omawianych stanowiskach i występuje często w tych samych obiektach. Dalszą cechą wyróżniającą kulturę Gava jest w większości wypadków ciemniejszy przełom skorupy oraz cienka, spotykana prawie we wszystkich badanych fragmentach, jaśniejsza warstewka pokrywająca stronę wewnętrzną skorupy (Zestawienie 1). Uzyskiwano ten efekt prawdopodobnie przez obmazywanie, względnie zanurzanie podsuszonego naczynia w bardzo tłustej glince (angoba?) i wypalano w atmosferze redukcyjnej (dymu). W końcowej fazie wypalania

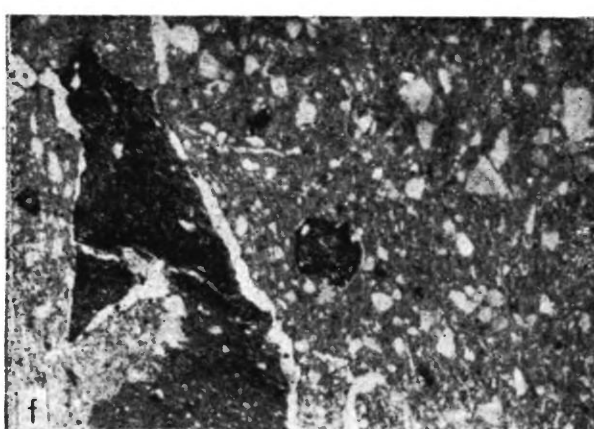
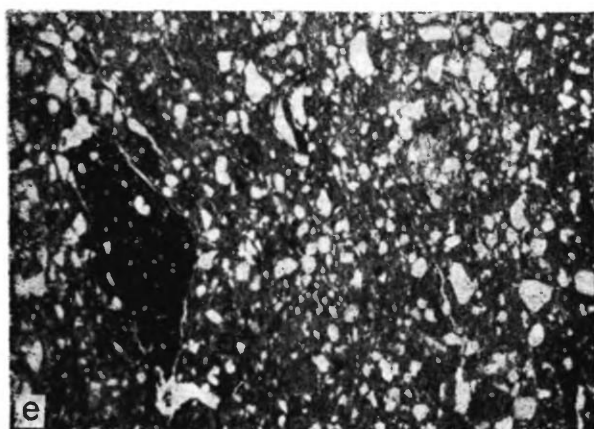
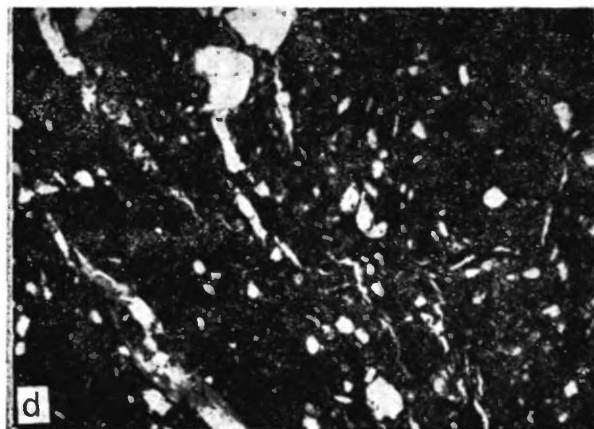
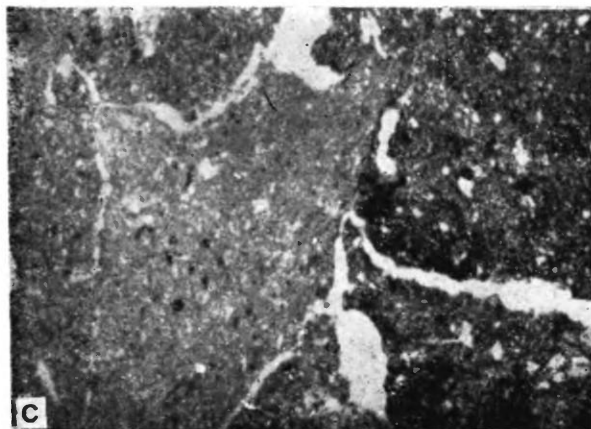
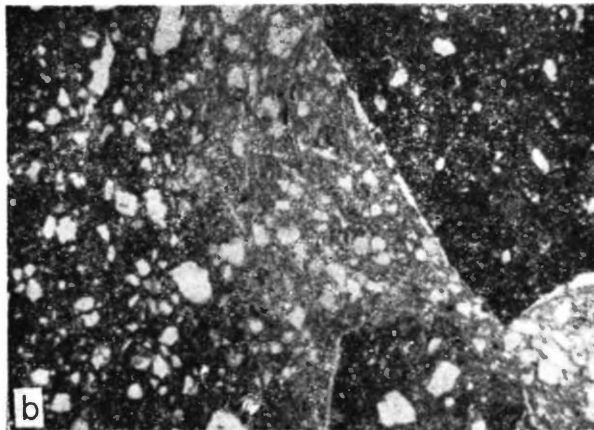
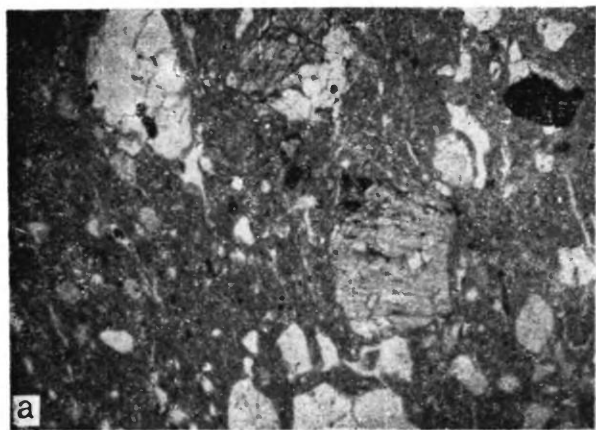
lub w trakcie studzenia, umożliwiano dostęp powietrza (atmosfera utleniająca), co pozwalało na uzyskanie ceglastej, ceglastoszarej, czasem ceglasczerwonej barwy obu lub jednej powierzchni naczyń, przy zachowanym ciemniejszym przełomie ścianki. Tą metodą wypalana była większość naczyń kultury Gava tak ze stan. 17 i 20 w Pleszowie, jak i ze stan. 21 i 22 w Zesławicach. Próbkami ceramiki z Granicesti są również pokryte odrębną warstewką w postaci bardzo tłustej glinki (Zestawienie 1, poz. 36, 38). Spośród naczyń kultury Gava wyjątek stanowi poz. 16 w zestawieniu 1, gdzie badana skorupa została wypalona w stałej atmosferze redukcji. Dało to jej ciemne zabarwienie powierzchni zewnętrznej. Próbkami z Granicesti (Zestawienie 1, poz. 34, 35, 37) były wypalane w atmosferze utleniającej, natomiast w końcowej fazie wypalania zastosowano również krótkotrwałe działanie atmosfery redukcyjnej, co dało szarobrunatną lub nawet czarną powierzchnię naczyń. Wydaje się prawdopodobne, że czarną lub prawie czarną powierzchnię naczyń kultury Gava uzyskiwano przez posmarowanie jej przed wypaleniem substancją organiczną, taką jak tłuszcz zwierzęcy, воск, zmieszane być może dodatkowo z sadzą⁹. W atmosferze utleniającej wypalone zostały tylko dwie próbki (Zestawienie 1, poz. 36, 38). Nie jestem w stanie określić metod stosowanych przy wypale ceramiki kultury łużyckiej, gdyż dysponuję jedynie danymi do dwóch próbek (Zestawienie 1, poz. 17, 18). Można jedynie wnioskować, że proces ten przebiegał analogicznie do ogólnie stosowanego przy wypale naczyń kultury łużyckiej na co wskazują dane z badań fizykochemicznych ceramiki odkrytej w Worytach¹⁰.

W grupie szlifów ceramiki reprezentującej kulturę Gava zwraca uwagę struktura przełomu, określana przez przeprowadzającą badania jako gruzelkowa, porowata, watowa i łuszcząca, której nie stwierdzono w próbkach kultury łużyckiej. Dodać należy, że w niektórych szlifach zachowały się szczątki mikrofauny (Zestawienie 1, poz. 5, 6, 11, 13, 15, 18, 21). Są one dowodem na przeprowadzenie procesu wypału w temperaturze niższej niż 700°. Spośród naczyń reprezentujących kulturę Gava, w stosunkowo najwyższej temperaturze wypalane były fragmenty ceramiki odkryte na stan. 17 w Pleszowie (Zestawienie 1, poz. 3, 8—10), w których prawdopodobnie wysoka temperatura wypału spowodowała widoczne na przełomie skorupy żuzżenie, a nawet zeszkliwienie, bardzo tłustej, żelazistej masy ceramicznej.

⁸ Analogiczne spostrzeżenia dotyczące ceramiki kultury łużyckiej i celowo dodawanej domieszki można znaleźć w artykułach J. Lipińskiej, L. Kociszewskiej, J. Dąbrowskiego i M. Mogielnickiej-Urbán, patrz: Woryty, studium archeologiczno-przyrodnicze zespołu osadniczego kultury łużyckiej, Wrocław 1981.

⁹ M. Wirska-Parachoniak, op. cit., s.

¹⁰ Por. przypis 8 niniejszego artykułu.

Ryc. 6. Zesławice, stan. 22. Obraz mikroskopowy próbki ceramiki ze skupiska 12 (a). Granicesti (Rumunia).
 Obrazy mikroskopowe ceramiki: próbka nr I (b), próbka nr II (c), próbka nr III (d), próbka nr IV (e), próbka nr V (f).
 Powiększenie ok. 50-krotne

Zestawienie 1. Wyniki badań technologicznych ceramiki kultury Gava i kultury łużyckiej

Oprócz omawianych wyżej różnic zachodzących w stosowaniu celowej domieszki, powodującej odmienną strukturę wewnętrzną ceramiki kultury Gava i kultury łużyckiej, należy zwrócić także uwagę na cechy zewnętrzne naczyń kultury Gava. Kulturę tą reprezentują głównie naczynia duże, zasobowe, sprawiające wrażenie naśladownictw naczyń metalowych. Posiadają one bardzo często wylew silnie rozchylony na zewnątrz, wykończony zwykle starannie wykonanym facetowaniem¹¹.

¹¹ Por. M. Bazieli ch: Elementy kultury Gava..., s. 307—350; M. Bazieli ch: Zagadnienie występowania elementów kultury Gava w okolicach Krakowa oraz jej oddziaływań na grupę tarnobrzeską kultury łużyckiej, [w:] Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z południem, Kraków—Przemyśl 1982, s. 287—296; M. Bazieli ch: Materiały kultury łużyckiej i kultury Gava ze stanowiska 22 w Zesławicach-Dłubni (Kraków—Nowa Huta), w niniejszym zeszycie „Wiadomości Archeologicznych”; M. Bazieli ch: Materiały kultury łużyckiej i kultury Gava ze stanowiska 21 w Zesławicach-Dłubni (Kraków—Nowa Huta), w niniejszym zeszycie „Wiadomości Archeologicznych”.

Nr kolejny	stanowisko	obiekty	Nr inwentarza/rok	CHARAKTER GLINY										DOMIESZKA CELOWA						
				rodzaj		skład mineralny						ceramiczna		skalna						
				uboga w drobnołuseczkowe składniki ilaste	bogata w drobnołuseczkowe składniki ilaste	żelazista	kwarc naturalny			szczytki mikrofauny	minerały tyczołkowe	węglan wapnia	związki żelaza	przepalona glina (szamot)	substancja gąbczasta zeszklwiona (żużlona)	łłuczeń ceramiczny	kwarc i kwarcyt		łłuczeń granitowy	
							frakcji pelitycznej	frakcji aleurytowej	frakcji aleurytowo-pelitycznej								sparydyczne ziarna	kwarc i kwarcyt	łłuczeń granitowy	
1	Pleszów 17	103	469/54	•	•	•							•							
2	---	107	479/54	•	•								•							
3	---	123	537/54	•	•	•						•								
4	---	123	537/54	•	•	•							•							
5	---	123	538/54	•	•	•							•							
6	---	591	74/67	•	•			•	•				•							
7	---	779	410/71	•	•	•							•							
8	---	795	98/72	•	•	•							•							
9	---	795	98/72	•	•	•							•							
10	---	795	98/72	•	•	•							•							
11	Pleszów 20	9	25/55	•	•	•				•			•					•		
12	---	9	26/55	•	•	•				•			•							
13	Cto 65	25B	417/68	•	•			•	•				•							
14	Zesławice 21	230	101/55	•						•			•							
15	---	230	104/55	•				•	•				•							
16	Zesławice 22	1	12/54	•		•							•							
17	---	2	19/54	•				•	•				•							
18	---	4	31/54	•				•					•			•		•		
19	---	9A	88-89/54	•				•					•							
20	---	10	136/54	•				•					•							
21	---	15	166/54	•	•			•	•				•							
22	Zesławice 22	15	166/54	•		•	•						•			•				
23	---	16	187/54	•				•	•				•							
24	Pleszów 17	80	410/54	•				•								•	•	•		
25	---	100	458/54	•												•	•	•		
26	---	600	133/67	•						•	•	•				•	•	•		
27	---	625	306/67	•		•				•	•	•				•	•	•		
28	---	727	71/68	•				•		•	•	•				•	•	•		
29	---	727	97/68	•		•				•	•	•				•	•	•		
30	---	1101		•		•		•		•	•	•				•	•	•		
31	---	bl37	1290/54	•		•				•	•	•				•	•	•		
32	Zesławice 22	12	145/54	•									•			•	•	•	•	
33	Mydlniki			•									•			•	•	•		
34	Granicełti	I		•						•			•		•					
35	---	II		•									•		•					
36	---	III		•									•		•					
37	---	IV		•									•		•					
38	---	V		•									•		•					

PRZEŁOM															układ wewnętrzny		Nr kolejny				
grubość skorupy w cm		ilość domieszki w %	wielkość okruchów domieszki w mm	struktura								barwa			pow. zewnętrzna	przełom ciemniejszy		powierzchnia pokryta warstwą glinki	powierzchnia zewnętrznie obmazywana (wyglądano)	beztłusty	uporzędowany przy kłwędzi
do 0,5	0,7-1,5			dość twarda	krucha	zbita	gruzetkowa	porowata	drobnoziarnista	watowa	tuszcząca	spękana	szarstka	jasna							
●		10	0,5-2,0		●		●						●		●	●		●	1		
	●	5	-										●		●	●		●	2		
	●	50	-5,0		●		●						●		●	●		●	3		
●		5	-2,5	●			●				●		●		●	●		●	4		
●		-	-	●							●		●		●	●		●	5		
	●	10	-5,0		●		●						●		●	●		●	6		
	●	10	-2,0		●				●				●	●	●			●	7		
	●	50	-5,0		●		●				●		●		●	●		●	8		
	●	50	-5,0				●						●		●	●		●	9		
	●	50	-5,0		●		●						●		●	●		●	10		
●		spor.				●					●		●		●	●		●	11		
●		5				●					●		●		●	●		●	12		
●		15	0,5-1,0	●		●						●	●		●	●		●	13		
	●	20	-3,5	●			●						●		●	●		●	14		
●		10								●			●		●	●		●	15		
	●	20	2,5-3,0			●					●		●		●	●		●	16		
	●	15	-4,0		●						●		●		●	●		●	17		
	●	15	-3,0		●		●				●		●		●	●		●	18		
	●	15	-4,0		●		●				●		●		●	●		●	19		
	●	20	1,0-3,0			●				●		●	●		●	●		●	20		
●		10	-2,0			●						●	●		●	●		●	21		
	●	10	0,4-0,8			●						●	●		●	●		●	22		
	●	20	-4,0		●		●					●	●		●	●		●	23		
●		25	-2,0	●								●	●					●	24		
	●	15	0,2-2,0									●	●				●	●	25		
●		10	0,2-1,0								●	●	●					●	26		
●		10	0,2-0,6	●		●						●	●					●	27		
	●	15	0,4-1,5			●						●	●					●	28		
●		15	0,2-0,6			●						●	●				●	●	29		
	●	-	2,5-3,0														●	●	30		
	●	10	0,5-1,0									●	●				●	●	31		
	●	25	0,5-2,0		●							●	●				●		32		
																			33		
	●	20	-2,0	●		●						●	●		●	●		●	34		
	●	15	-1,0	●			●					●	●				●	●	35		
	●	15	-3,0								●	●	●		●	●		●	36		
●		1	-3,0	●				●				●	●				●	●	37		
	●	10	-4,0			●						●	●				●	●	38		

Naczynia typowe dla kultury Gava („urny typu Gava”) charakteryzują się wysoką szyjką, która w początkowej fazie tej kultury ma kształt cylindryczny, a w okresie największego rozwoju — stożkowy z lekkim wybrzuszeniem. U naczyń najbardziej charakterystycznych, szyjka oddzielona jest od zwykle silnie wydętego brzuśca wyraźną linią poziomą. Zwraca uwagę płaskie dno, nieproporcjonalnie małe w stosunku do wielkości naczynia (często stanowi ono $\frac{1}{3}$ średnicy wylewu). Powierzchnie tych naczyń były przeważnie bardzo zdobione. Na szyjce, pod bardzo rozchylonym wylewem, spotyka się często poziome, równoległe żłobki. Najefektowniej zdobiono brzusec, pokrywając go równoległymi, lekko skośnie skierowanymi żłobkami, sterczącymi guzkami oraz poziomymi, niewielkimi uchwytami. Tego typu naczynia reprezentują najbardziej charakterystyczną formę dla kultury Gava. Trzeba też nadmienić, że w ceramice tej stosowano jako ornament również wałek plastyczny, umiejscowiony tak powyżej, jak i poniżej największej wydętości naczynia. Występuje on u naczyń o profilu esowatym lub workowatym, które są formą dość często spotykaną wśród ceramiki kultury Gava w Nowej Hucie. Posiadają także poniżej największej wydętości pionowe cztery guzki (uchwyty?). W naczyniach o kształcie esowatym nie obserwujemy już tak wyraźnego facetowania rozchylonych wylewów. Na ogół są one wykonane mniej starannie. Część naczyń o kształcie esowatym, jak i workowatym, ze stanowiska w Pleszowie i Zesławicach, przypomina kształtem niektóre formy kultury łużyckiej. Często spotyka się misy o brzegach nachylonych do wewnątrz, zdobionych szerokimi żłobkami pokrywającymi sam brzeg. Ta forma występuje również w ceramice kultury łużyckiej. Wyniki wykonanych analiz technologicznych wskazują jednak jednoznacznie na ich przynależność do kultury Gava. W obiektach z ceramiką kultury Gava napotyka się formy ceramiki mające analogie nie tylko na obszarze południowej Polski, gdzie są zaliczane do form kultury łużyckiej, lecz także po południowej stronie Karpat. Wydaje się, że rozróżnienie kulturowe tych form jest możliwe jedynie przy pomocy analiz szlifów ceramicznych obu kultur.

W celu stwierdzenia czy powierzchnie niektórych naczyń były malowane i jaki był skład chemiczny ewentualnej farby, wykonano analizę chemiczną ośmiu próbek substancji pokrywającej ich powierzchnie. Cztery próbki pochodziły z ceramiki kultury Gava, a cztery z naczyń kultury łużyckiej. Oprócz tego wykonano dyfraktogram dwóch fragmentów ceramiki pokrytych substancją, reprezentujących kulturę Gava na stan. 17 w

Pleszowie¹². W wyniku analiz ustalono, że zaznaczają się pewne różnice w składzie chemicznym substancji, którą pokrywano całą lub część powierzchni naczyń. Różnice te mogą wpływać z odmiennej techniki stosowanej przez poszczególnych garncarzy. Zdają się one pokrywać z przynależnością kulturową naczyń, mogą być również sygnałem odmiennej technologii stosowanej przy malowaniu naczyń w kulturze Gava i kulturze łużyckiej. W celu rozstrzygnięcia tego zagadnienia konieczne byłoby przeprowadzenie większej ilości analiz, oraz porównanie ich wyników z badaniami przeprowadzonymi w centrum kultury Gava.

Wspólną cechą ceramiki kultury Gava i kultury łużyckiej jest technika lepienia naczyń. Wszystkie wykonane zostały ręcznie, co potwierdza bezładny układ wewnętrzny skorup. Wydaje się, że do uformowanego wcześniej dna dolepiano wałki lub taśmy, powierzchnię wygładzając lub schropowując, dodatkowo w przypadku kultury Gava powlekając ją warstewką bardzo tłustej glinki. W ceramice z Pleszowa i Zesławic, listwy plastyczne, uchwyty i guzki różkowate były nalepiane, a uszka osadzone na czopach wsuwanych w otwór zrobiony w ścianie naczynia.

Wyniki analiz pozwoliły odpowiedzieć na szereg pytań nasuwających się od początku prowadzonych przeze mnie badań nad ceramiką kultury Gava i kultury łużyckiej, odkrytych na stanowiskach w okolicach Krakowa. Zdołano ustalić rodzaj gliny, z jakiej produkowano naczynia odkryte na stan. 17 i 20 w Pleszowie i stan. 21 i 22 w Zesławicach. Określony został rodzaj i wielkość ziarn celowej domieszki schudzającej, stosowanej przy produkcji naczyń. Zwrócono uwagę na zasadnicze różnice w przygotowywanej masie ceramicznej naczyń kultury Gava i naczyń kultury łużyckiej, pochodzących z tego samego okresu i z tych samych stanowisk. Różnice te polegają na stosowaniu do produkcji naczyń kultury Gava innej niż do ceramiki kultury łużyckiej domieszki schudzającej, celowo wprowadzonej do masy podstawowej. Ponieważ pierwsze z nich posiadają formę typową dla naczyń tej kultury, charakterystycznych zwłaszcza dla terenów nadcisańskich, należy wnosić, że produkujący ją garncarze pochodzili prawdopodobnie z nadcisańskiego kręgu kulturowego. Odkrywanie tego rodzaju ceramiki na stanowiskach kultury łużyckiej na terenach Nowej Huty świadczy o fizycznej obecności ludności reprezentującej kulturę Gava na terenach podkrakowskich. Analizy wykazały, że ceramika ta była produkowana z lokalnego surowca, co ostatecznie wyklu-

¹² M. Bazielich: Elementy kultury Gava..., s. 336—337, ryc. 16, 17.

cza możliwość importowania jej z terenów zakarpackich.

Próba rozróżnienia kultur jednoczasowych przy pomocy badań mikroskopowych została podjęta po raz pierwszy i wymaga na pewno dalszych udo-

skonaień, lecz wskazuje już dziś na nowe możliwości badawcze. Dzięki niej uzyskano odpowiedź na szereg podstawowych pytań związanych z odkryciem elementów obcej kultury na naszych terenach.

*Mgr Maria Bazielić
Muzeum Archeologiczne
Oddział Nowa Huta
Osiedle Zielone 7
31-968 Kraków-Nowa Huta*

AN E K S

M A R I A W I R S K A - P A R A C H O N I A K

PODSUMOWANIE WYNIKÓW ANALIZY TECHNOLOGICZNEJ FRAGMENTÓW CERAMIKI KULTURY ŁUŻYCKIEJ I KULTURY GAVA

Próbki ceramiki kultury łużyckiej i kultury Gava, dostarczone do badań technologicznych przez Muzeum Archeologiczne w Krakowie, Oddział w Nowej Hucie przez p. Marię Bazielić, obejmowały łącznie 37 fragmentów naczyń, w tym 32 z ziem polskich (stan. 17 i 20 Pleszów, 21 i 22 Zesławice-Dłubnia, 65 Cło), oraz 5 ze stanowiska Granicesti okr. Suceava w Rumunii.

Wśród przebadanych materiałów ceramicznych zarysowały się pewne grupy wyrobów, różniące się zwłaszcza charakterem użytego do ich produkcji surowca podstawowego (gliny) i wprowadzonych celowo składników domieszki schudzającej, oraz sposobem przebiegu procesu ich wypalania.

I tak ustalono, że do produkcji naczyń pochodzących ze stanowisk 17 i 20 w Pleszowie oraz Cło, stosowano glinę raczej średnio tłustą, nieco zapiaszczoną naturalną przymieszką kwarcu, frakcji perlitycznej, aleurytowej lub aleurytowo-psamitowej (wielkość ziarn w granicach 0,01—0,4 mm), dość znacznie zażelezioną. Cechy te wskazują, że eksploatowano prawdopodobnie złoża ilów o charakterze powylewowym, naniesionym. Natomiast naczynia, których fragmenty odkryto na stan. 21 i 22 w Zesławicach, wykonane zostały z glin tłustych (bogatych w składniki ilaste), przy czym w niektórych preparatach mikroskopowych udało się ponadto stwierdzić obecność niezbyt licznych węglanowych szczątków organogenicznych mikrofauny, których szkieletowa struktura nie została całkowicie zniszczona w trakcie procesu wypalania wyrobów. Odnosi się to również do 3 próbek ceramiki z terenu Pleszowa. Można wnioskować, że wymieniona grupa wyrobów wykonana została z zalegających w okolicy złóż ilów miocenijskich, charakteryzujących się dość znaczną plastycznością

cią i mniejszą zawartością związków żelazowych.

Masę podstawową przebadanych fragmentów ceramiki kultury Gava ze stanowiska w Granicesti w Rumunii, stanowiła również dość znacznie zażeleziona glina tłusta (bogata w składniki ilaste), jednak bez innych, wyraźniejszych cech charakterologicznych (np. zachowanych szczątków organogenicznych).

Dość znaczne zróżnicowanie przebadanych materiałów ceramicznych zaznaczyło się przede wszystkim w rodzaju celowo dodawanej do glin domieszki schudzającej. We fragmentach bowiem naczyń o cechach form kultury Gava, zarówno ze stanowiska Granicesti, jak też i stanowisk polskich, celowo wprowadzoną domieszkę schudzającą gliny stanowiła głównie stłuczka ceramiczna lub być może także specjalnie w tym celu przepalona i rozkruszona glina (zarysy okruchów ostrokrawędziste lub okrągławe). Wielkość okruchów ceramiki wahała się — w zależności od grubości ścianek naczyń — od ok. 1,0 do 4,0 mm średnicy, a udział ich w masie wynosił przeważnie 15—20% (w nielicznych przypadkach 10% lub nawet mniej). Jest natomiast cechą bardzo charakterystyczną, że tekstura okruchów ceramiki wykazywała, poza pewnym tylko zróżnicowaniem zabarwienia, duże na ogół podobieństwo do masy podstawowej naczyń, ale udało się również zauważyć w 2 próbkach (nr V z Granicesti i ze skup. 230 z Zesławic) pojedyncze okruchy o wyraźnie uporządkowanej strukturze wewnętrznej, co może wskazywać na pochodzenie ich z naczyń uformowanych na kole garncarskim. Bardzo ciekawym zjawiskiem jest ponadto, zaobserwowana w mikroskopie, obecność w kilku większych okruchach okruchów mniejszych, wprowadzonych uprzednio

do masy garncarskiej. Może to dowodzić ciągłości tradycji produkcyjnych wśród reprezentantów danej kultury materialnej. Słucze ceramicznej, wprowadzonej do masy garncarskiej, towarzyszyły sporadycznie większe ziarna kwarcu (średn. 0,5—0,7 mm) o zarysach obtoczonych, oraz — w jednym przypadku (próbka ze skup. 4 z Zesławic) — ostrokrawędziste okruchy skalne o charakterze granitów. Natomiast tego typu celową domieszką schudzającą, stanowiącą prawie wyłącznie tłuczeń skalny, stwierdzono głównie we fragmentach naczyń reprezentujących kulturę łużycką. Ostrokrawędziste okruchy skalne, przeciętnej wielkości 0,5—2 mm średnicy, pochodziły przeważnie z zasadowych skał magmowych typu gabro, występujących głównie w granitach. Były to bowiem przeważnie kwarcy, kwarcyty, plagioklasy, mikrokliny lub skalenie. Udział wymienionych okruchów skalnych w masie garncarskiej wahał się w granicach 10—25%, (przeciętnie 15—20%).

Należy nadmienić, że w kilku próbkach fragmentów ceramiki, pochodzących ze stanowiska w Pleszowie, stwierdzono występowanie drobnych składników o charakterze przepalanej, żuźlowatej szlaki, które jednak mogły powstać w wypalonych glinach zawierających znaczną przymieszkę — niekiedy w postaci skupisk lub gąbczastych

agregatów — związków żelaza.

Wspólną cechą wyrobów ceramicznych kultury Gava i kultury łużyckiej była natomiast technika lepienia naczyń. Jak wykazały bowiem obserwacje megaskopowe i analiza mikroskopowa cienkich płytek, wykonane one zostały za pomocą ręcznego lepienia (układ wewnętrzny tekstury tworzywa bezładny), przy czym część z nich, głównie kultury Gava, wygładzona została po uformowaniu przez powleczenie powierzchni zewnętrznej, wklęsłej lub wypukłej w zależności od formy wyrobu, żelazistym szlamem tłustej zawiesiny ilastej. Po wypaleniu wyrobów w atmosferze redukcyjnej (dymu) i zastosowaniu w końcowej fazie wypalania lub studzenia atmosfery utleniającej (umożliwiającej dostęp tlenu), uzyskiwały one czerwona-wą barwę powierzchni zewnętrznej, przy zachowanym ciemnym przełomie ścianek. Natomiast proces redukcji ciągłej lub zastosowanej w końcowej fazie wypalania, nadawał wyrobom zabarwienie ciemnoszare, brunatne lub nawet czarne. Nie jest wykluczone, że czarną, połyskliwą powierzchnię naczyń uzyskiwano przez dodatkowe wygładzenie i posmarowanie jej przed wypaleniem substancją organiczną taką jak tłuszcz zwierzęcy, wosk lub żywica, co współcześnie nie jest możliwe do szczegółowego ustalenia.

*Doc. dr hab. Maria Wirska-Parachoniak
Akademia Górniczo-Hutnicza
Ośrodek Badań Historii Techniki
al. Mickiewicza 30
30-059 Kraków*

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Во время спасательных работ, которые проводились Отделением Археологического музея в Новой Гуте на ст. 17 и 20 — Пleshуv, ст. 21 и 22 — Зеславице, ст. 5 — Вьционже, ст. 7 и 65 — Цло, обнаружили керамические материалы с чертами культуры Гава. Из-за того, что они выступали в объектах совместно с керамикой лужицкой культуры сделано ряд анализов с целью уловить возможные технологические различия. Шлифы керамики подвергались микроскопным исследованиям в 50-кратном увеличении.

Установлено, что в изготовлении исследуемых сосудов со ст. 21 и 22 в Зеславицах пользовались залегающими там миоценовыми илами, характеризующимися большой пластичностью, требующими применения большого количества отощающей примеси, и также выжигания в сравнительно низкой температуре. На ст. 17 и 20 в Пleshёвe, для изготовления сосудов, аналогичных по форме к керамике культуры Гава, добывали глину богатую мелкочешуйными илистыми элементами, значительно железистую. Это была наиболее вероятно эксплуатация залежей нанесенного, послеразливного характера. Эта глина является менее пластичной чем применяемая в Зеславицах. Для изготовления сосудов из Границешти (Румыния) использовано глину, богатую илистыми элементами.

В исследованных элементах сосудов отметилась разница в виде сознательно прибавляемой примеси. Сосуды с чертами культуры Гава имели сознательно введенную примесь в виде керамического щебня, пористого вещества, часто остеклованного, или пережженной глины (Сводка 1, поз. 1—23). Керамический щебень отметили

также в образцах керамики из Границешти (Сводка 1, поз. 34—38).

Иную примесь, сознательно введенную, отмечено в керамике, представляющей лужицкую культуру. Это скальный щебень в виде остроконечных, резе обтаченных, обломков кварца и кварцитов и также гранитного щебня (Сводка 1, поз. 24—33).

В керамике с чертами культуры Гава отметили в большинстве образцов более темный разрез обломка сосуда и также обычай покрывать обе или одну поверхность тонким слоем очень жирной глины (ангоб?)

После обсуждения результатов проведенных анализов, приняв во внимание различную форму сосудов культуры Гава и лужицкой культуры и также выступление характерного закончивания края в виде выдвинутых, фасетированных полей, возникает предложение о различной гончарной традиции при изготовлении керамики этих культур. Керамика с чертами культуры Гава изготовлялась гончарами, наиболее вероятно принадлежавшими с территории центра этой культуры. В продукции сосудов культуры Гава заметными являются большое мастерство, художественный инстинкт в формах и пропорциях. Применение различной, сознательно прибавляемой примеси, другой на стоянке в Зеславицах, а другой в Пleshёвe, свидетельствует о знании производственного мастерства, требующего приспособления к чертам использованной глины. Установление, что сосуды культуры Гава были изготовлены из локального сырья, доказывает местного производства сосудов, а тем самым исключает возможность их импорта с закарпатских территорий.

SUMMARY

Pottery material of the Gava culture type was found during emergency archaeological excavations carried out by the Nowa Huta branch of the Cracov Archaeological Museum on sites 17 and 20 at Pleszów, sites 21 and 22 at Zeslawice, site 5 at Wyciąże and sites 7 and 65 at Cło. As this pottery was found on the sites together with Lusatian culture pottery, analysis was carried out to determine possible technological differences between the two types. Slivers of pottery were subjected to microscopic analysis, with a 50-times magnification.

It was found that local miocene loams were used to produce the vessels from site 22 at Zeslawice; these loams were very malleable, but required large additions of thinning materials and had to be fired at a relatively low temperature. On sites 17 and 20 at Pleszów, in the production of vessels analogous in form to the Gava culture pottery, clay rich in smallflaked loamy components and fairly high in iron content was used. This probably came from the exploitation of drift, alluvial deposits. This clay was less malleable than that used at Zeslawice. Clays rich in loamy components were used for the production of pottery at Granicesti (Roumania).

Among the fragments of vessels analysed, there was a difference in the type of deliberately used additives. The vessels of the Gava culture type contained a deliberate admixture of crushed pottery, spongy substance often after glassy degeneration, or burnt clay. (Table 1, 1—23). Crushed ceramic material is also found in pottery samples from Granicesti (Table 1, 34—38).

A different deliberate additive was found in the Lusatian culture pottery. This was broken rock in the form of sharp-edged — or more rarely smoothed — fragments of quartz or quartzite, or more rarely broken granite. (Table 1, 24—33).

In the pottery with Gava culture characteristics, the majority of samples showed a darker section of the outer crust and either one or both surfaces were covered by a thin layer of very fatty clay (angoba?).

After analysis of the results of the tests carried out, taking into account the variation in form between vessels of the Gava culture and the Lusatian culture, and the occurrence of a very characteristic method of finishing the rim, in the form of a bent-over faceted frill, it would seem that different pottery traditions were used in the production of the ceramics of these two cultures. The production of the Gava culture vessels was evidently the result of highly developed skills and artistic feeling: this can be discerned in the form and proportions of the vessels. The use of differing deliberate admixtures — different on the Pleszów site from those used at Zeslawice — shows awareness of the need to adapt production techniques to the characteristics of the type of clay being used. The fact that it has been confirmed that Gava culture pottery was produced from local raw materials is evidence of local pottery production, and at the same time precludes the possibility that it was imported from the other side of the Carpathians.

KUNKA MITKOWA-SZUBERT

CMENTARZYSKO Z OKRESU WPŁYWÓW RZYMSKICH W KOMSINIE, WOJ. PŁOCK

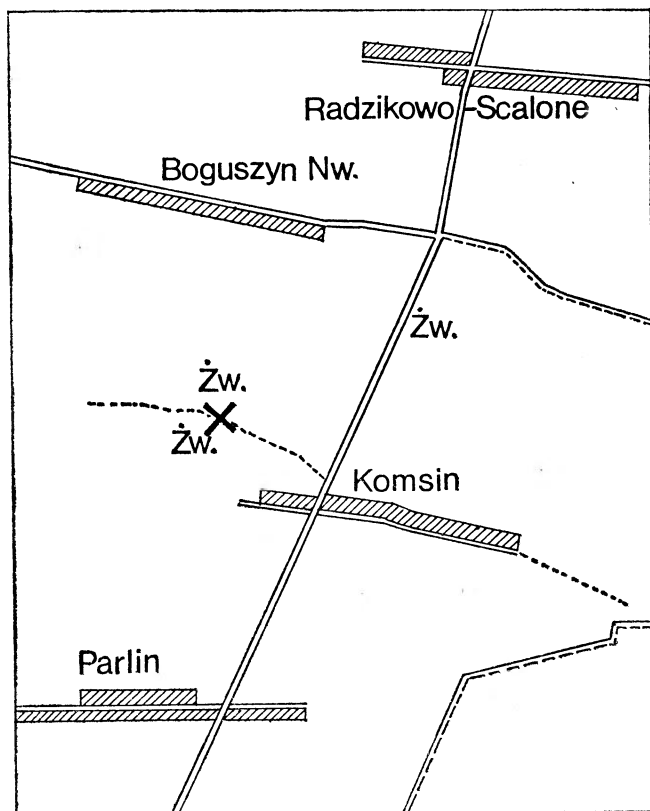
МОГИЛЬНИК ИЗ ПЕРИОДА РИМСКИХ ВЛИЯНИЙ В КОМСИНЕ, ПЛОЦКОЕ ВОЕВ.

THE CEMETERY DATING FROM THE PERIOD OF ROMAN INFLUENCE AT KOMSIN, PŁOCK VOIVODESHIP

Odkrycie stanowiska w miejscowości Komsin, gm. Czerwińsk, woj. Płock zawdzięczamy inż. Zdzisławowi Osieckiemu. Kierując pracami budowlanymi zwrócił on uwagę na występujące w dostarczonym mu żwirze ułamki ceramiki oraz przedmioty metalowe, a następnie stwierdził, iż zabytki te pochodzą ze żwirowni, znajdującej się na polu Władysława Bombały w Komsinie. Zdzisław Osiecki zawiadomił Pogotowie Archeologiczne przy PMA w Warszawie, przekazując dr J. Głosikowi jesienią 1971 r. uzyskane zabytki. W wyniku akcji Pogotowia stwierdzono istnienie cmentarzyska z późnego okresu wpływów rzymskich, częściowo zniszczonego przez wybieranie żwiru i uzyskano dodatkowy materiał archeologiczny. Kilka miesięcy później, na początku marca 1972 r., Zenon Smoleński z Ciechanowa dostarczył do Pogotowia Archeologicznego dalsze zabytki z tego samego stanowiska, znajdujące się dotychczas w jego posiadaniu: brązową sprzączkę, sprężynę od fibuli, fragment bransolety brązowej, miseczkę glinianą oraz kości szkieletu dziecięcego.

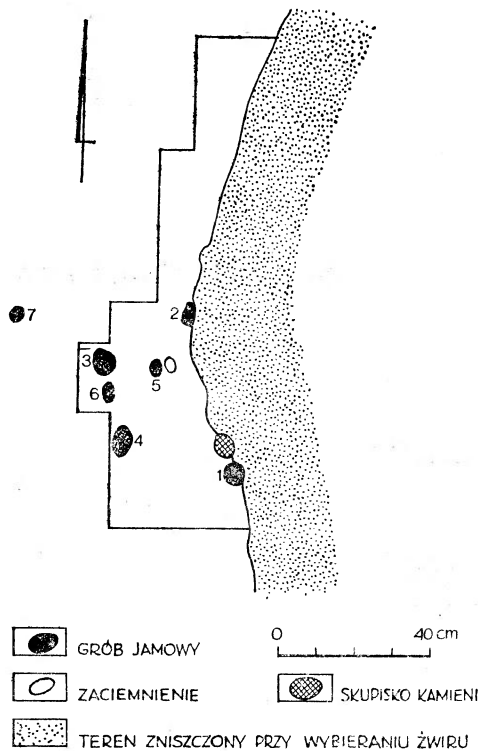
W 1974 r. nauczyciel szkoły podstawowej w Czerwińsku nad Wisłą, Konrad Dąbrowa, zgłosił do Pogotowia trzecią, ostatnią partię zabytków z cmentarzyska w Komsinie, składającą się z trzech niewielkich naczynek, fibuli brązowej oraz przęślika glinianego. Materiały uzyskane podczas akcji Pogotowia Archeologicznego, jak również ofiarowane później do muzeum, opublikował w swoim katalogu dr J. Głosik¹.

Wieś Komsin położona jest przy szosie Czer-

Ryc. 1. Komsin, woj. Płock. Położenie stanowiska

¹ J. Głosik: Katalog materiałów zabytkowych Pogotowia Archeologicznego za 1971 r., „Wiadomości Archeologiczne”, T. 39, 1974, s. 93 i n.; J. Głosik: Katalog materiałów zabytkowych Pogotowia Archeologicznego za 1974 r., „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, T. V, 1983, s. 241.

Ryc. 2. Komsin, woj. Płock. Plan wykopów z 1971 r.

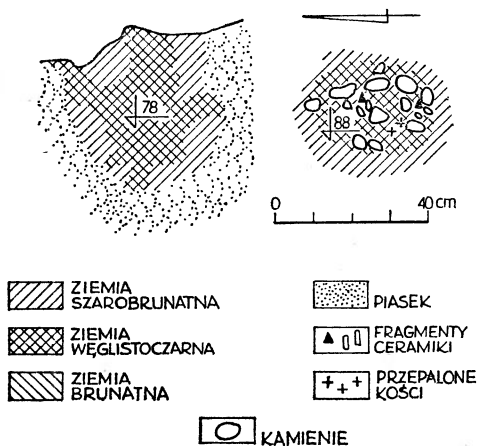
wińsk-Płońsk, ok. 4 km na północ od Wisły (Ryc. 1). Już jesienią 1971 r. na terenie żwirowni w Komsinie podjęte zostały ratownicze badania wykopaliskowe, prowadzone przez dr A. Kietlińską, ówczesnego kierownika Działu Epoki Żelaza PMA. Prace trwały od 23.9. do 1.10.1971 r. Koncentrowały się w najbardziej zagrożonych partiach cmentarzyska, obok ścian żwirowni, na których gdzieś widoczne były zaciemnienia, stanowiące pozostałości po zniszczonych grobach. W wyniku akcji ratowniczej przebadano niewielki obszar, na którym odkryto 7 grobów (Ryc. 2).

OPIS MATERIAŁU

Grób 1, jamowy, odkryty na głęb. 0,78 m, w dużym stopniu zniszczony. Przekrój jamy workowaty. Wypełnisko stanowiła intensywnie czarna ziemia przemieszana z nielicznymi fragmentami ceramiki i przepalonymi kośćmi. Na głęb. 0,88 m wystąpiło skupisko niewielkich otoczaków (Ryc. 3). 1) 2 fragm. załomu brzuśca naczynia wazowatego o gładkich, żółtawych powierzchniach. Domieszka grubo- i średnioziarnistej miki (Tabl. I,18). 2) 5 fragm. naczynia o stosunkowo cienkich ściankach i brązowych, bardzo gładkich powierzchniach. Nieliczna domieszka drobnoziarnistej miki. Średn. załomu brzuśca ok. 25 cm (Tabl. I,13). 3) 4 fragm. górnej partii misowatego naczynia o szaroceglastej, niezbyt gładkiej powierzchni. Liczna drobnoziarnista domieszka piasku (Tabl. I,14). 4) Fragm. wylewu naczynia o niezbyt gładkich, jasnobrązowych powierzchniach. Liczna domieszka drobnoziar-

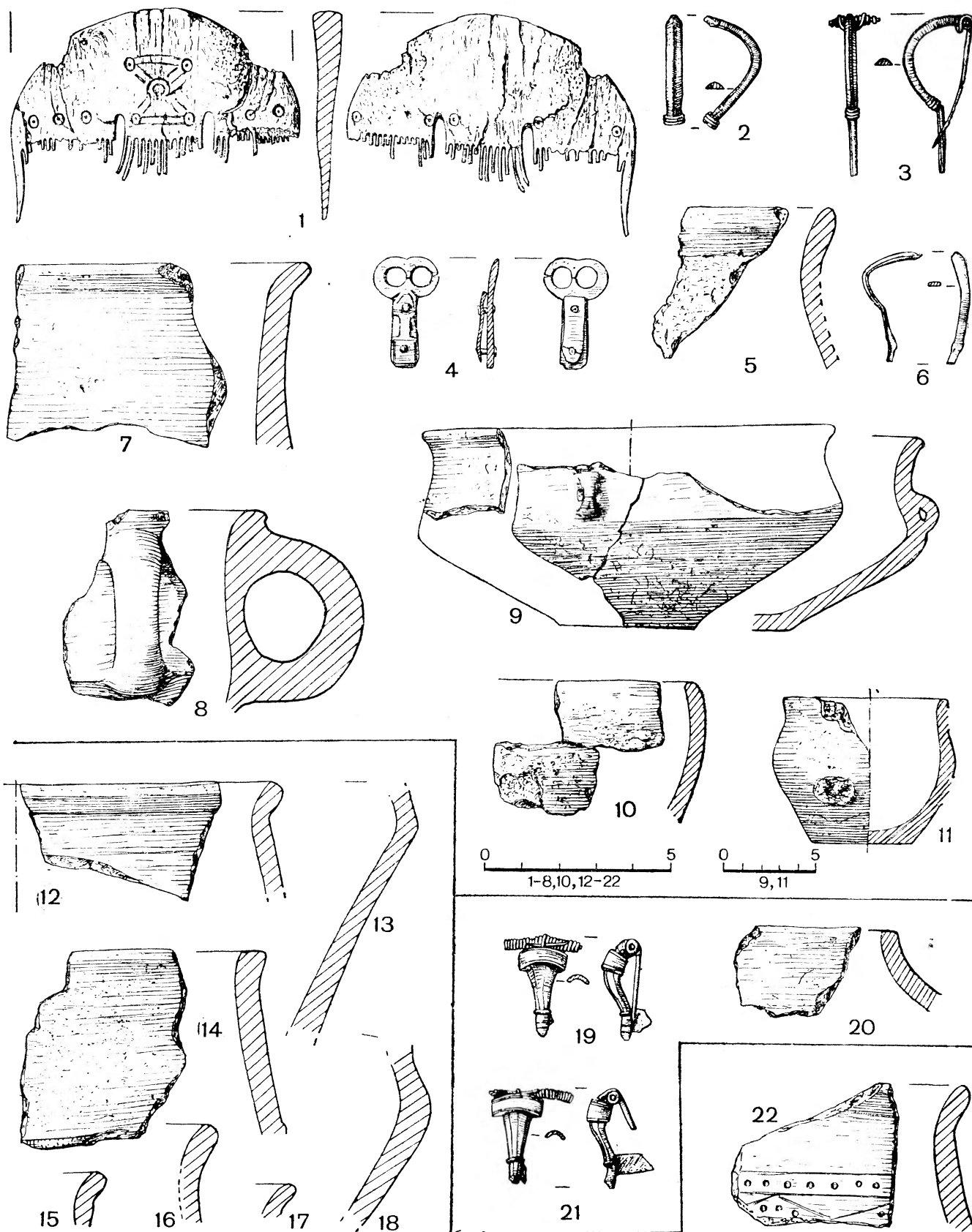
nistego piasku. Średn. 14 cm (Tabl. I,12). 5) 17 fragm. różnych naczyń o ceglanych, gładkich powierzchniach (Tabl. I,15—17).

Grób 2, jamowy, częściowo zniszczony, odkryty na głęb. 0,43 m. Zarys jamy w planie nieregularny, o wym. 50×60 cm. Przekrój workowaty, głęb. 35 cm. Jama wypełniona była węglisczarną ziemią, z dużą ilością przepalonych kości. W górnej partii znaleziono zapinkę brązową; bliżej dna fragment grzebienia oraz brązowe okucie. Na obrzeżach jamy występowały średniej wielkości otoczaki. Nieliczne spalone kości znaleziono także poniżej dna jamy (Ryc. 4). 1) Brązowa dwuczęściowa zapinka o konstrukcji kuszowatej z podwiniętą nóżką i martwą sprężyną. Kabłąk karbowany. Dług. 4,6 cm., szer. kabłąka 0,3 cm (Tabl. I,3). 2) Kabłąk brązowej zapinki prawdopodobnie o analogicznej konstrukcji. Dług. 3 cm, szer. kabłąka 0,5 cm (Tabl. I,2). 3) Zniekształcony kabłąk brązowej zapinki o taśmowatym przekroju. Dług. 3 cm (Tabl. I,6). 4) Brązowe okucie. Płytką z jednej strony facetowana. Dług. 3 cm, szer. ósemkowej główki 1,7 cm (Tabl. I,4). 5) Grzebień kościany jednoczęściowy, obustronnie zdobiony. Dług. 9 cm, szer. 6 cm (Tabl. I,1). 6) 7 fragm. wazowatego naczynia z uszkiem. Powierzchnie bardzo spękane, niezbyt gładkie, ceglaste. Domieszka drobnoziarnista oraz organiczna. Średn. wyl. 22 cm, dna 8 cm, wys. 10 cm (Tabl. I,9). 7) Fragm. wylewu naczynia o jasnobrązowych, gładkich powierzchniach. Domieszka drobna, nieliczna (Tabl. I,5). 8) Ucho jasnobrązowego naczynia o niestarannie gładzonej powierzchni. Domieszka średnioziarnistego tłucznia (Tabl. I,8). 9) Fragm. wylewu dużego, szerokootworowego naczynia o gładkich, jasnobrązowych powierzchniach. Nikła domieszka drobnoziarnistej miki oraz organiczna. Średn. ok. 26 cm (Tabl. I,7). 10) 3 ułamki grubościennego, jajowatego naczynia. Powierzchnie chropowate, pod wylewem niestarannie gładzone, szarobrązowe. Domieszka gruboziarnistego tłucznia oraz organiczna. Średn. wyl. ok. 28 cm (Tabl. I,10). 11) Duży fragm. kubka z odbitym uchem. Powierzchnie z różowymi i ciemnoszarymi plamami, niestarannie gładzone. Liczna domieszka średnio- i drobnoziarnistego tłucznia oraz organiczna. Średn. wyl. 9 cm, dna 5,4 cm, wys. 8 cm (Tabl. I,11).

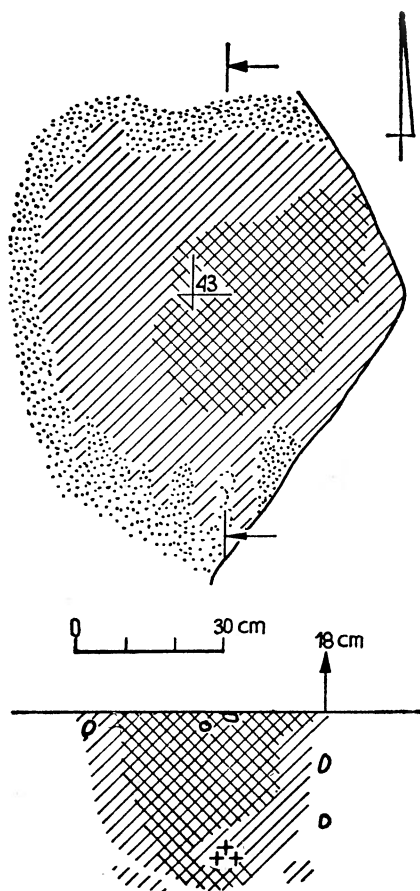

Ryc. 3. Komsin, woj. Płock. Plan grobu 1. Legenda dotyczy wszystkich planów zamieszczonych w niniejszej pracy

TABLICA I

1. Komsin, woj. Płock. Grób 1 (12-18). Grób 2 (1-11). Grób 4 (22). Grób 5 (19-21)

Ryc. 4. K o m s i n, woj. P ł o c k. Plan i profil grobu 2

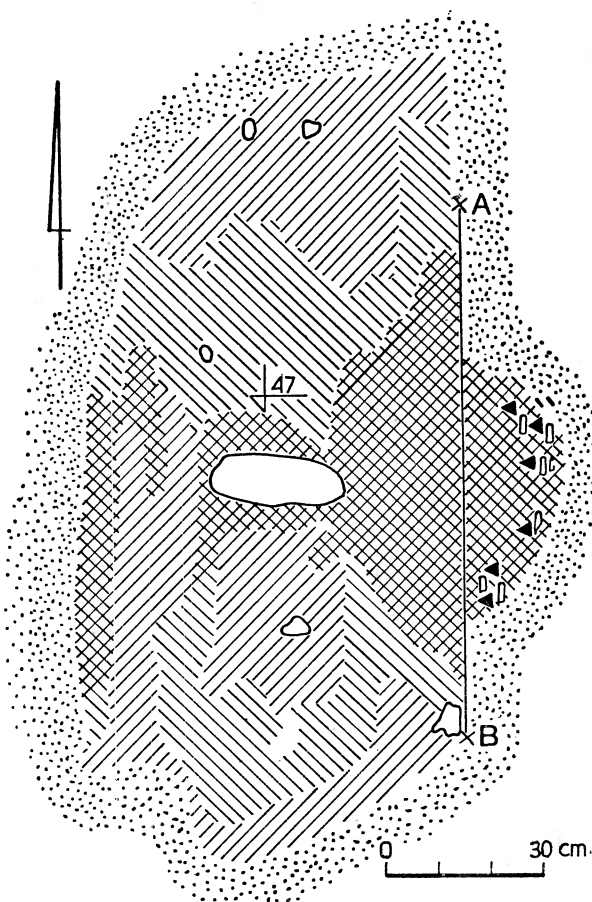
Grób 3, jamowy, odsłonięty na głęb. 0,47 m. Jama w planie nieregularna, o wymiarach 100×68 cm, w profilu lejkowata, głęb. 0,97 m. Na dnie jamy znajdował się ukośnie położony kamień o wym. 45×40 cm. Wypełnisko stanowiła węglisczarna, zbita ziemia z przepalonymi kośćmi oraz 52 drobne fragm. ceramiki ze śladami przepalenia (Ryc. 5). 1) 6 bardzo drobnych fragm. z górnej partii czernionego naczynia o gładkich powierzchniach i prostym wylewie. 2) 2 ułamki z górnej części cienkościennego, czernionego naczynia o bardzo gładkich, lśniących powierzchniach, zdobione miętko rytymi, szerokimi żłobkami i dołkami. Domieszka średnioziarnistego tłucznia (Tabl. II,10). 3) 2 fragm. den z różnych naczyń o spękanych, szarych powierzchniach, szorstkich od licznej domieszki średnioziarnistego kwarcu oraz organicznej. Sredn. ok. 6 cm (Tabl. II,14). 4) 2 fragm. wylewu niewielkiego, misowatego naczynia o szarozłoty, złuszczone, szorstkich powierzchniach. Domieszka drobnoziarnistego tłucznia oraz organiczna. Sredn. ok. 7 cm (Tabl. II,16). 5) Fragm. brzuśca naczynia o powierzchniach szarych, spękanych, gładkich. Domieszka drobnoziarnistego tłucznia oraz organiczna (Tabl. II,12). 6) Fragm. załomu brzuśca niewielkiego naczynia o szarych, gładkich powierzchniach (Tabl. II,13). 7) Nit żelazny z okrągłą stożkową główką. Dług. 1,9 cm (Tabl. II,11). Na północ od grobu nr 3 na głęb. 0,98 m ukazało się zaciemnienie szarej barwy, w którym wystąpiły nieliczne przepalone kości oraz 7 bardzo drobnych ułamków ceramiki w tym 1 fragm. załomu cienkościennego naczynka o powierzchniach bar-

dzo gładkich, brązowych, wewnątrz ceglanych. Sredn. ok. 11 cm (Tabl. II,15).

Grób 4, jamowy, o wymiarach 110×60 cm, odkryty na głęb. 0,55 m. Wypełnisko stanowiła ciemna ziemia, węglisczarna w części północnej. W tej części znaleziono 8 ułamków naczyń oraz niewielką ilość przepalonych kości. Na granicy, pomiędzy jaśniejszą a ciemniejszą częścią jamy, wystąpiło kilka niewielkich otoczków (Ryc. 6). 1) Fragm. wylewu naczynia o jasnobrązowej, lekko lśniącej powierzchni. Nieliczna drobnoziarnista domieszka. Szyjka zdobiona miętko rytym ornamentem z głęboko nakłuwanych dołków i linii (Tabl. I,22).

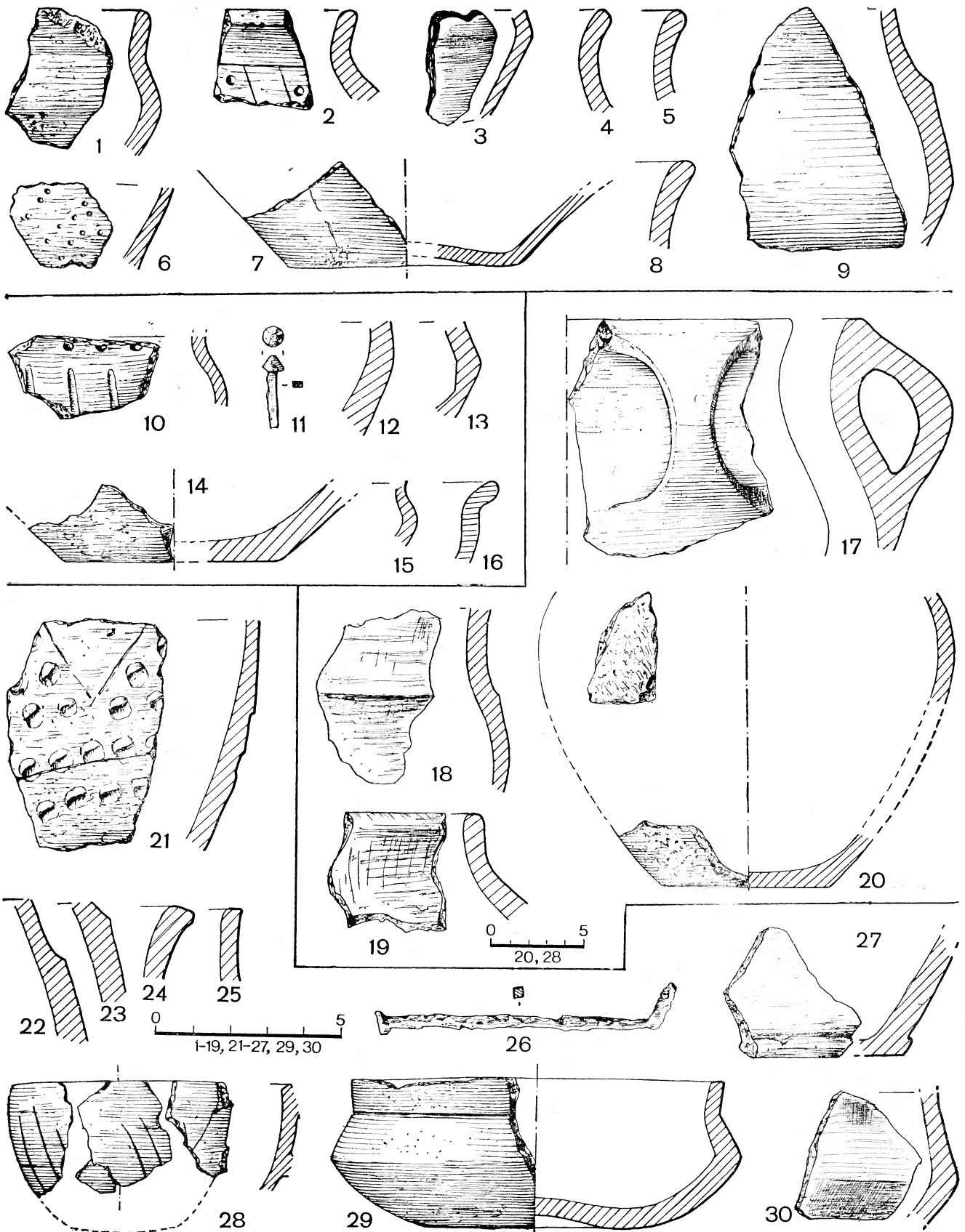
Grób 5, jamowy, odsłonięty na głęb. 0,47 m. We wschodniej części jamy wystąpiło dość duże skupisko przepalonych kości, wśród których znaleziono zapinkę brązową. Drugą zapinkę odkryto w części zachodniej, zawierającej mniejszą ilość kości. W obrębie jamy znaleziono 5 niewielkich ułamków ceramiki (Ryc. 7). 1) Zapinka brązowa z grzebykiem na główce i górną cięciwą z haczykiem. Dług. 2,9 cm (Tabl. I,19). 2) Prawie identyczna brązowa zapinka z wyższą podpórką i bez ozdobnych nacięć na nóżce (Tabl. I,21). 3) Fragm. wylewu baniastego naczynia o szarobrązowych, niezbyt równych powierzchniach. Liczna średnioziarnista oraz organiczna domieszka (Tabl. I,20).

Grób 6, uchwycony na głęb. 0,43 m. Pełnej dokumentacji brak. W inwentarzu znajduje się niewielka ilość przepalonych kości oraz 48 ułamków ceramiki. 1) Fragm.

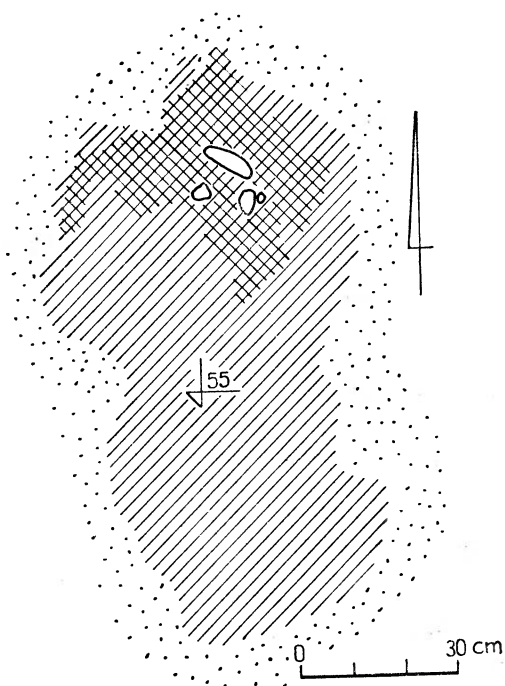

Ryc. 5. K o m s i n, woj. P ł o c k. Plan grobu 3

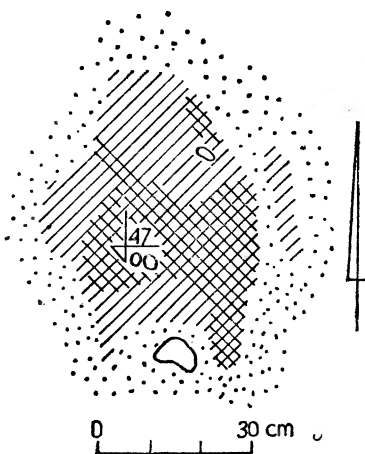
TABLICA II

II. Komsin, woj. Płock. Grób 3 (10—16). Grób 6 (1—9). Grób 7 (17—20). Znalezione luźno (21—30)

Ryc. 6. Komsin, woj. Płock. Plan grobu 4

Ryc. 7. Komsin, woj. Płock. Plan grobu 5

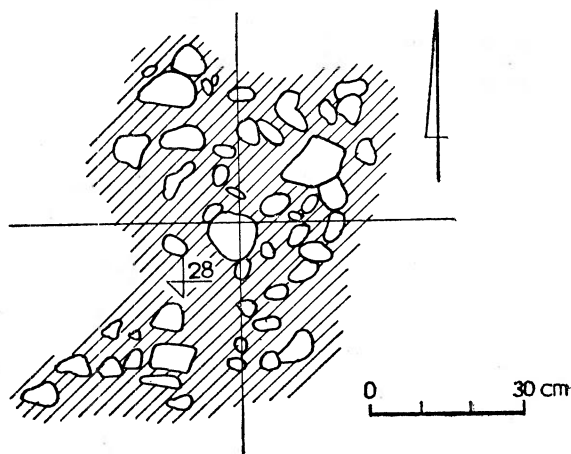
naczynia o szarobrazowych, gładkich powierzchniach, zdobionych gęsto rozmieszczonymi, nieregularnymi dołkami (Tabl. II,6). 2) Fragm. dna cienkościennego, misowatego naczynia o szarych, spękanych powierzchniach. Domieszka drobnoziarnista. Średn. dna ok. 7 cm (Tabl. II,7). 3) Fragm. naczynia wazowatego o gładkich, matowych, szarych powierzchniach. Domieszka organiczna (Tabl. II,1). 4) Fragm. wylewów 3 wtórnie przepalonych naczyń o gładkich powierzchniach, szarobrazowych i szarych. Domieszka drobnoziarnista (Tabl. II,4,5,8). 5) Fragm. wylewu o gładkich, szarych powierzchniach. Ornament starannie ryty. Nikła drobnoziarnista domieszka (Tabl. II,2). 6) 3 ułamki górnej części dużego, misowa-

tego naczynia o gładkich, brązowoszarych powierzchniach ze śladami wtórnego przepalenia. Powierzchnie wewnętrzne spękane, ze śladami domieszki organicznej. Średn. brzuśca ok. 25 cm. 7) Fragm. przydennej partii naczynia o cienkich ściankach i gładkich, szarych powierzchniach (Tabl. II,3).

G r ó b 7, pełnej dokumentacji brak. Odsłonięty poza zasięgiem wykopu, na nieużytku, na głęb. 0,56 m. W inwentarzu znajduje się niewielka ilość przepalonych kości i 29 drobnych ułamków naczyń, w tym: 1) 5 fragm. kubka o gładkich, szarych powierzchniach, wewnątrz spękanych. Domieszka organiczna oraz drobnoziarnista (Tabl. II,17). 2) Kilka fragm. dużego naczynia o szarobrazowych, chropawaconych, spękanych powierzchniach z organiczną oraz średnio- i gruboziarnistą domieszką. Średn. dna 9 cm (Tabl. II,20). 3) Fragm. wylewu naczynia o gładkich, szarych powierzchniach z liczną drobnoziarnistą domieszką (Tabl. II,19). 4) Fragm. górnej partii naczynia o gładkich, szarych powierzchniach z liczną średnioziarnistą domieszką (Tabl. II,18). 5) Ułamek oliwkowozielonego, szklanego naczynia.

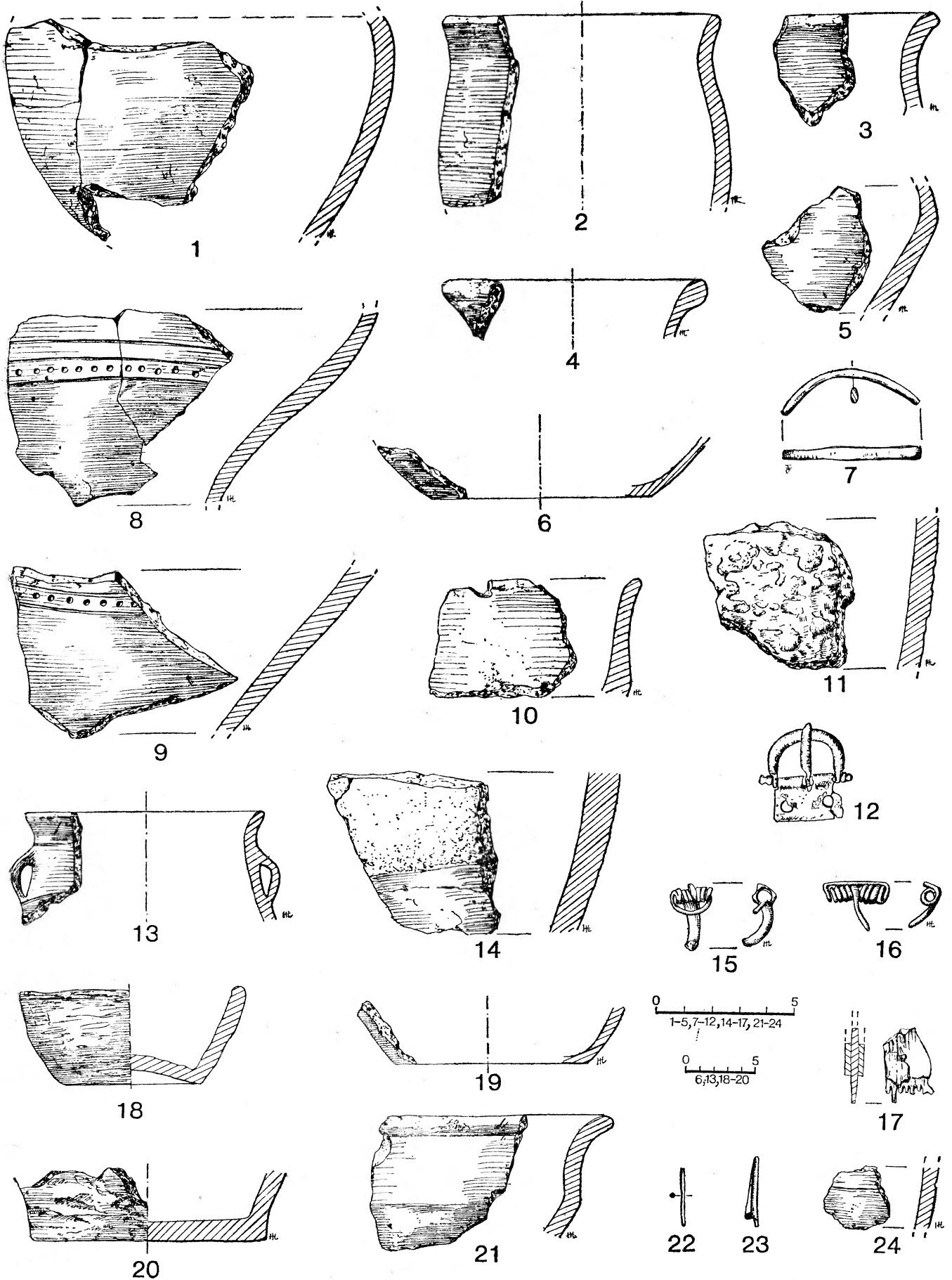
Skupisko kamieni nr 1, wystąpiło na granicy wykopu zwirowni na głęb. 0,28 m. Grubość warstwy kamieni ok. 0,35 m. Skupisko złożone było z otoczków, wyżej mniejszych, niżej — większych. Regularnego układu nie zaobserwowano. Szarobrunatna ziemia między kamieniami i dookoła nich była jałowa (Ryc. 8).

M a t e r i a ł y l u ż n e. 1) Duży fragm. płytkiej miseczki o gładkich, szarobrunatnych powierzchniach. Nieliczna drobnoziarnista domieszka. Średn. wyl. 10,2 cm, dna 5,8 cm, wys. 4,2 cm (Tabl. II,29). 2) Fragm. jasnoczerwonego naczynia o bardzo gładkiej powierzchni z nikłą drobnoziarnistą domieszką (Tabl. II,30). 3) 3 fragm. jasnobrązowego naczynia, zdobionego ornamentem paznokciowym, z domieszką organiczną (Tabl. II,21). 4) 8 fragm. kubka, powierzchnie niestarannie zdobione nieregularnymi bruzdami. Liczna domieszka organiczna oraz średnioziarnistego tłucznia (Tabl. II,28). 5) Fragm. części przydennej ciemnobrązowego naczynia toczzonego na kole, o powierzchniach chropowatych od licznej, drobnoziarnistej domieszki (Tabl. II,27). 6) Gwóźdź żelazny. Dług. 7 cm, średn. 0,4 cm (Tabl. II,26). Wśród pozostałych 11 drobnych ułamków ceramiki wydzielić można: 2 fragm. różnych na-

Ryc. 8. Komsin, woj. Płock. Plan skupiska kamieni nr 1

TABLICA III

III. Komsin, woj. Płock. Znajdźiska luźne z Pogotowia Archeologicznego

czyń o wtórnie przepalonych, szarobrazowych, nierównych powierzchniach z domieszką średnioziarnistą (Tabl. II,22, 23), fragm. wylewu wtórnie przepalonego naczynia o brązowoczarnych, nierównych powierzchniach i gruboziarnistej domieszce (Tabl. II,25), fragm. wylewu o szarych, gładkich powierzchniach i drobnoziarnistej domieszce (Tabl. II,24).

Materiały dostarczone przez Pogotowie Archeologiczne we wrześniu 1971 r.: 1) 6 fragm. naczynia wazowatego. Powierzchnie niestarannie gładzone, spękane, brunatne. Liczna domieszka organiczna. Wys. 8 cm, średn. załomu brzuśca 14 cm (Tabl. III,1). 2) Fragm. naczynia o szarych, niestarannie gładzonych powierzchniach. Domieszka drobnoziarnistego tłucznia oraz organiczna. Średn. wyl. 10 cm, wys. 7 cm (Tabl. III,2). 3) Fragm. wylewu naczynia o gładkich, szarobrunatnych powierzchniach. Liczna domieszka drobnoziarnistego tłucznia (Tabl. III,3). 4) Fragm. wylewu naczynia o gładkich, wtórnie przepalonych (?) powierzchniach (Tabl. III,4). 5) Fragm. dolnej partii wazowatego naczynia o niestarannie gładzonych, szarych powierzchniach. Domieszka organiczna (Tabl. III,5). 6) 2 fragm. den różnych naczyń o brunatnych, gładkich, lekko spękanych powierzchniach. Domieszka organiczna. Średn. 16 cm i 14 cm (Tabl. III,6 i III,19). 7) 3 fragm. dwóch naczyń wazowatych. Powierzchnie gładkie, ceglaste (Tabl. III,8,9). 8) 2 fragm. wylewu naczynia o wtórnie przepalonych, szaroceglasytch powierzchniach. Liczna domieszka średnioziarnistej miki (Tabl. III,10). 9) Fragm. brzuśca naczynia o silnie chropowacanych, wewnątrz spękanych, ceglasytch powierzchniach. Liczna domieszka średnioziarnistego tłucznia (Tabl. III,11). 10) Duży fragm. z górnej partii wazowatego naczynia z uchem. Powierzchnie gładkie, wewnątrz spękane, szare. Średn. wyl. 17,5 cm (Tabl. III,13). 11) Fragm. naczynia jajowatego o szarej, silnie spękanej powierzchni, górą lekko chropowacanej, dołem — gładkiej. Domieszka drobnoziarnistego tłucznia oraz organiczna (Tabl. III,14). 12) 3 fragm. dna naczynia o ceglasytch, silnie chropowacanych, wewnątrz spękanych powierzchniach. Liczna gruboziarnista domieszka. Średn. 17 cm (Tabl. III,20). 13) 2 fragm. górnej partii naczynia o gładkich, ceglasytch powierzchniach. Domieszka drobnoziarnistej miki (Tabl. III,21). 14) Drobny fragm. naczynia o gładkich, brunatnych powierzchniach (Tabl. III,24). 15) Sprężyna żelaznej zapinki kuszowatej z dolną cięciwą. Wym. 1,5×2,4 cm (Tabl. III,15). 16) Fragm. szpili brązowej zapinki. Dług. 2,1 cm (Tabl. III,22). 17) Fragm. nóżki brązowej zapinki kuszowatej ze zrosniętą pochewką. Dług. 2,6 cm (Tabl. III,23). 18) 3 fragm. kościanego grzebienia trójwarstwowego ze śladami brązowego nitu (Tabl. III,17). Zabytki nr nr 15, 16 i 18 były wzmiankowane w wymienionej wyżej pracy J. Głosika.

Materiały przekazane przez Z. Smoleńskiego w 1972 r.: 1) Fragm. brązowej bransolety. Dług. 5 cm, średn. 0,7 cm (Tabl. III,7). 2) Brązowa sprzączka do pasa o półowalnej ramie i podwójnej skuwce (wym. 3,6×3,4 cm; tabl. III,12). 3) Wielozwojowa sprężyna brązowej zapinki kuszowatej. Szer. 2,5 cm (Tabl. III,16). 4) Mała miseczka gliniasta z wklęsłym dnem, o niezbyt gładkich, szarych, wewnątrz spękanych powierzchniach. Liczna domieszka gruboziarnistego tłucznia. Średn. wyl. 8,5 cm, średn. dna 5,4 cm, wys. 3,7 cm (Tabl. III,18). Wszystkie powyższe zabytki wzmiankowane zostały w pracy J. Głosika z 1971 r.

Podobnie jak na innych cmentarzyskach z okresu rzymskiego, również i na stanowisku w Komścinie najliczniejszą grupę zabytków tworzy ceramika. Odkryte w czasie badań A. Kietlińskiej fragmenty naczyń były bardzo zniszczone. W całości zachowało się tylko 6 niewielkich naczyń, pochodzących z przekazanego do Pogotowia Archeologicznego materiału. Niemniej materiał ten dostarcza wielu informacji co do charakteru kulturowego cmentarzyska.

Z wyjątkiem jednego fragmentu (Tabl. II, 27), ceramika należy do ręcznie lepionych. Sądząc po zachowanych bardziej charakterystycznych ułamkach, były to zarówno naczynia kultury wielbarskiej, jak i przeworskiej, z tym, że tych pierwszych jest znacznie więcej.

Ceramika przeworska reprezentowana jest przez ułamki starannie wygładzonych, często zdobionych naczyń, z których zachowały się górne części brzuśców (Tabl. I, 22) i wyraźnie podcięte części przydenne (Tabl. I, 13; II, 3; III, 8, 9, 21). Pochodzą one z grobów nr 1, 4 i 6 oraz ze znalezisk luźnych. Za formę wielbarską uznać natomiast należy dostarczony do muzeum w 1974 r. pucharek o czernionej, lśniącej powierzchni². Z materiałów znalezionych luźno pochodzi płytka miseczka o ostrym załomie i wklęsłym zaokrąglonym dnie (Tabl. II, 29). Naczynia tego typu występują masowo w kulturze przeworskiej i są charakterystyczne dla fazy B₂. Spotykamy je na cmentarzyskach w Łęgonicach Małych i Nowym Mieście, woj. radomskie, gdzie datowane są na ten podokres, w Kłoczewie, woj. siedleckie czy w Domaradzicach, woj. leszczyńskie³. Bardzo ciekawym zdobieniem odznacza się zachowane fragmentarycznie naczynie o zdobionej ornamentem paznokciowym dolnej części brzuśca, oddzielonej od gładzonej góry zygzakowato biegnącą linią ryta, tworzącą wyraźne trójkąty (Tabl. II, 21). Ornament paznokciowy jest bardzo rozpowszechniony w kulturze przeworskiej. Oddzielanie części zdobionej lub chropowa-

² J. Głosik: Katalog... za 1974 r., ryc. 21c.

³ T. Liana: Kurhan i cmentarzysko płaskie kultury przeworskiej na stan. II w Łęgonicach Małych, pow. Opoczno, „Wiadomości Archeologiczne”, T. 41, 1976, s. 69, 92, tabl. IV,5; T. Liana: Cmentarzysko kultury przeworskiej w Nowym Mieście, pow. Rawa Mazowiecka, „Wiadomości Archeologiczne”, T. 40, 1975, s. 402, tabl. III,6; X,15; B. Bałke: Żeńskie (?) cmentarzysko z okresu późnorzymskiego w miejscowości Kłoczew, pow. Ryki, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, T. 1, 1971, s. 358, ryc. 8c; B. Kostrzewski: Cmentarzysko z okresu późnolatańskiego i rzymskiego w Domaradzicach, pow. Rawicz, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, T. 4, 1953, s. 260.

conej od gładzonej przez tworzącą trójkąty linie jest typowe dla ceramiki wielbarskiej⁴.

Interesującym okazem jest fragment wylewu naczynia z grobu 6, zdobiony ornamentem dobrze znanym z ceramiki przeworskiej (Ryc. II, 6). Technika wyrobu wskazuje jednak na kulturę wielbarską, a więc jest to zabytek noszący w sobie cechy obu kultur.

Wśród ceramiki wielbarskiej dominowały na cmentarzysku w Komsinie naczynia wazowate. Wykonane były na ogół z gliny schudzonej z liczną drobno- i średnioziarnistą domieszką piasku lub tłucznia oraz domieszką organiczną. Brzuśce tych naczyń są przeważnie łagodnie profilowane (Tabl. I, 18; II, 1, 30; III, 1), wylew jest z reguły niewyodrębniony, mniej czy więcej wychylony na zewnątrz, krawędź — nieprofilowana (Tabl. I, 9; II, 1, 4, 8, 25; III, 13). Posiadamy także kilka fragmentów naczyń o wyraźnie wyodrębnionej górnej części (Tabl. I, 14; II, 9, 22, 23). Podobnie ukształtowane są naczynia z cmentarzyska w Brulinie-Koskach, woj. łomżyńskie. Naczynia tego typu z Komsina pozbawione są na ogół ucha; tylko jedno posiadało ucho umieszczone w górnej partii (Tabl. III, 13), a na silnie uszkodzonej misie z gr. 6 (Tabl. I, 9) zachowało się tuż przy załamie jedno małe pseudouszko. Najbliższą analogię stanowi misa z Kłoczewa z imitacją uszek poniżej krawędzi wylewu i zdobioną górną partią brzuśca⁵.

Znaczną grupę tworzą naczynia jajowate. Są to duże, grubościennie naczynia o powierzchni chropowatej (Tabl. III, 19, 20), niekiedy lekko wylądzonej pod wylewem (Tabl. I, 10) lub w dolnej partii (Tabl. III, 14) lub gładkiej (Tabl. II, 18; III, 2). Jajowaty kształt posiada także znaleziony luźno kubek z jednym uchem (Tabl. II, 28), zdobiony głębokimi poziomymi i skośnymi bruzdami, rytymi w nieregularnych odstępach. Jest to ornament pospolity i typowy dla ceramiki kultury wielbarskiej, znany ze stanowisk w Starej Wsi, Sadowiu, Kłoczewie czy z Brulina-Koszek⁶. Na późny okres rzymski datowany jest również jajowaty kubek

z kurhanu 1 z Bogucina, woj. ciechanowskie⁷. Inny, lekko wychylony na zewnątrz wylew, posiada beczułkowaty, zaopatrzony w jedno ucho, kubek z gr. 2 (Tabl. I, 11), mający bardzo dobrą analogię w Brulinie-Koskach oraz w Sadowiu⁸. Kubek z gr. 7 w Komsinie różni się od poprzednio omówionego jedynie odmiennym ukształtowaniem ucha (Tabl. II, 17).

Omówić trzeba jeszcze dwie miseczki dostarczone do Pogotowia Archeologicznego⁹ (Tabl. III, 18). Płytką miseczka z wklęsłym dnem znaleziona została w grobie szkieletowym, obok głowy zmarłego. Druga służyła jako popielnica w grobie. Analogiczne okazy znamy z Brulina-Koszek¹⁰. Obecność naczyń o niewielkich rozmiarach jest dość charakterystyczna dla ceramiki z Komsina. Oprócz wyżej omówionych miseczek posiadamy jeszcze trzy naczynka w kształcie zbliżonym do baryłkowatego. Kulista czarka z lekko zwężoną szyjką i pogrubionym wylewem nosi ślady wtórnego przepalenia w ogniu¹¹. Znajduje ona analogię w baniastym naczynku z Brulina-Koszek czy też toczonym na kole naczynku z Drozdowa¹². Baryłkowate naczynko ze śladami ucha posiada nietypową przykrywkę, przypominającą stożkowatą nóżkę pucharka¹³. Zarówno naczynko, jak i przykrywka wypełnione były przepalonymi kośćmi dziecka w wieku *infans I*¹⁴. Najbliższe analogie pochodzą z gr. 18 w Brulinie-Koskach oraz z gr. 52 w Kłoczewie¹⁵. Bardzo ciekawe jest miniaturowe naczynko o prostym wylewie, łagodnym załamie brzuśca i wyodrębnionym dnie, zdobione szeregiem dołków na wydłużonej szyjce¹⁶. W podobny sposób ornamentowany jest fragment górnej części naczynia z gr. 3 (Tabl. II, 10), gdzie poziome pasmo miętko rytých dołków połączone jest z szerokimi, również starannie rytymi, żłob-

⁷ W. Bernat: Kurhany z późnego okresu rzymskiego we wsi Bogucin, pow. Płońsk, „Wiadomości Archeologiczne”, T. 22, 1955, s. 210, ryc. 3.

⁸ A. Kempisty: op. cit., s. 417, ryc. 26a; St. Jasnosz: op. cit., s. 145, 150, ryc. 8,3 i 17,2.

⁹ J. Głosik: Katalog... za 1971 r., ryc. 4f.

¹⁰ A. Kempisty: op. cit., s. 412, 425 n., 436, ryc. 8 i 49a.

¹¹ J. Głosik: Katalog... za 1974 r., ryc. 21d.

¹² A. Kempisty: op. cit., s. 431, ryc. 67b; W. Bernat: Cmentarzysko ciepłopalne z okresu rzymskiego we wsi Drozdowo, pow. Płońsk, „Wiadomości Archeologiczne”, T. 22, 1955, s. 213, ryc. 7.

¹³ J. Głosik: Katalog... za 1971 r., ryc. 4g, d.

¹⁴ Określenia doc. dr hab. A. Wiercińskiej.

¹⁵ A. Kempisty: op. cit., s. 419, 436, ryc. 30a; B. Balke: op. cit., s. 332, ryc. 31f.

¹⁶ J. Głosik: Katalog... za 1974 r., ryc. 21a.

⁴ B. Kostrzewski: op. cit., s. 255; St. Jasnosz: Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Sadowiu, pow. Ostrów Wlkp., „Fontes Archaeologici Posnanienses”, T. 5, 1954, s. 156.

⁵ B. Balke: op. cit., s. 324, ryc. 11a.

⁶ T. Dąbrowska: Nowe materiały z cmentarzyska w Starej Wsi, pow. Węgrów, „Wiadomości Archeologiczne”, T. 37, 1972, s. 500; St. Jasnosz: op. cit., s. 156, ryc. 8s, 10—11; A. Kempisty: Birytualne cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w miejscowości Brulino-Koski, pow. Ostrów Mazowiecka, „Wiadomości Archeologiczne”, T. 32, 1966—1967, s. 421, ryc. 37a; B. Balke: op. cit., s. 336, 339, ryc. 38a, 74g.

kami. Ten sposób zdobienia typowy dla kultury wielbarskiej, znajduje analogie wśród materiału z wielu stanowisk. Podobne w kształcie są naczynia z Kłoczewa¹⁷.

Na cmentarzysku w Komsinie znaleziono w gr. 7 ułamek naczynia szklanego barwy oliwkowozielonej. Na szklany puchar miał natrafić także Wł. Bombała. Został on jednak zbity, a szczątki przypadły¹⁸. Obecność naczyń szklanych na stanowiskach kultury wielbarskiej nie jest zjawiskiem nowym. Stwierdzono je np. na cmentarzyskach w Sadowiu, Drozdowie, Grodzisku Mazowieckim i w Warszawie-Kawęczynie¹⁹.

Drugą pod względem liczebności grupę zabytków tworzą zapinki. Sześć dobrze zachowanych zapinek i pięć fragmentów pochodzi z dwóch podstawowych typów: fibul z grzebykiem na główce i kuszowatych. Oba okazy zapinek z grzebykiem na główce znalezione zostały w grobie jamowym nr 5 (Tabl. I, 19, 21). Jest to najstarszy typ zapinek odkryty na cmentarzysku. Należą one do serii 8, V grupy O. Almgrena. Ze względu na smukły kształt należą do wcześniejszej odmiany zapinek z grzebykiem na główce i są najbliższe typowi 124 tej serii²⁰. K. Godłowski umieszcza je w końcowym odcinku wczesnej fazy okresu późnorzymskiego (B₂/C₁) kultury wielbarskiej²¹. Najbliższe, niezbyt dokładne analogie pochodzą z gr. 33 i 35 w Słopanowie²².

Formą najczęstszą na cmentarzysku w Komsinie są jednak fibule o konstrukcji kuszowatej. Jest to typ szeroko rozpowszechniony, szczególnie na terenach północno-wschodnich. Najwcześniejszą formą rozwojową wśród tej grupy są zapinki z gr. 2 (Tabl. I, 2, 3). Zachowana prawie w całości zapinka reprezentuje typ z wąską podwiniętą nóżką. Oś 8-zwojowej sprężyny zakończona była prawdopodobnie dwoma guzkami. Identyczną konstrukcję musiała posiadać druga zapinka z gr. 2, z której zachował się jedynie karbowany kabłąk. Okazy te

należą do grupy VI O. Almgrena, i odpowiadają typowi 161 i 162. Według K. Godłowskiego zapinki z prostą podwiniętą nóżką pojawiają się na początku młodszej fazy okresu późnorzymskiego i stają się charakterystyczną dla niej formą²³. Dominują one np. na cmentarzysku w Kłoczewie: z gr. 33 pochodzi identyczny okaz²⁴. Analogiczną fibulę odkryto także w Słopanowie²⁵.

Do Pogotowia Archeologicznego dostarczono następną zapinkę kuszowatą z podwiniętą nóżką²⁶. Różni się ona od okazów z gr. 2 guzkiem zdobitym główką kabłąka, odpowiadając typowi 164 O. Almgrena. Zapinki tego typu charakterystyczne są dla fazy C₂ kultury wielbarskiej²⁷. Identyczne zapinki znamy z gr. 29 w Brulinie-Koskach²⁸. Podobną konstrukcję może posiadać zniszczony kabłąk zapinki z grobu 2 (Tabl. I, 6). Do tej grupy należy także uzyskana przez Pogotowie Archeologiczne ozdobna zapinka brązowa z podwójną sprężyną²⁹, należąca do typu 167 O. Almgrena. Kabłąk zapinki posiada podwójną pierścieniową nasadkę, osie wielozwojowych sprężyn połączone są płytkami. Płytki, główka kabłąka oraz końce obu osi zdobione są pierścieniami i guzkami. Najbliższym odpowiednikiem są srebrne zapinki z Łodzi-Retkini³⁰, różniące się jedynie ilością pierścieniowatych nasadek. Podobną konstrukcję mają również brązowe zapinki ze Szczytna, woj. płockie³¹. Zapinki z podwójną sprężyną pochodzą także z cmentarzysk w Brulinie-Koskach, z Warszawy-Kawęczyna i z Hryniewicz Wielkich, woj. białkopodlaskie³². Dwusprężynowe zapinki z podwiniętą nóżką określane są przez J. Kostrzewskiego jako wytwór kultury przeworskiej³³.

²² K. Przewoźna: Osada i cmentarzysko z okresu rzymskiego w Słopanowie, pow. Szamotuły, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, T. 5, 1954, s. 109 n., 126, ryc. 66,1.

²³ K. Godłowski: op. cit., s. 25, 29.

²⁴ B. Balke: op. cit., s. 327, ryc. 19a.

²⁵ K. Przewoźna: op. cit., s. 122, 126, ryc. 80—4,5,6.

²⁶ J. Głosik: Katalog... za 1974 r., ryc. 21c.

²⁷ K. Godłowski: op. cit., s. 39.

²⁸ A. Kempisty: op. cit., s. 427, 439 n., ryc. 51b,c.

²⁹ J. Głosik: Katalog... za 1971 r., ryc. 4b.

³⁰ J. Kmiecinski: Bogato wyposażony szkieletowy grób kobiecy z późnego okresu rzymskiego z Łodzi-Retkini, „Sprawozdania PMA”, T. 4, 1952, s. 142, ryc. 8.

³¹ K. Jażdżewski: Gocki grób z połowy II w. i grób popielnicowy z IV w. po Chr. w Szczytnie, pow. włocławski, „Z Otchłani Wieków”, R. 13, 1938, s. 91n., ryc. 42, 43.

³² A. Kempisty: op. cit., s. 424, 440 n., ryc. 45u, w.

³³ J. Kostrzewski: Wielkopolska w pradziejach, Warszawa—Wrocław 1955, s. 252.

¹⁷ B. Balke: op. cit., s. 337, ryc. 40.

¹⁸ Informacja ustna J. Głosika: „Express Wieczorny” nr 275 z dn. 20.XI.1971 r.

¹⁹ St. Jasnosz: op. cit., s. 152; J. Pyrgała: Cmentarzysko ciałopalne z późnego okresu rzymskiego w Drozdowie, pow. Płońsk, „Wiadomości Archeologiczne”, T. 39, 1974, s. 243 n.; B. Barankiewicz: Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Grodzisku Mazowieckim, „Materiały Starożytne”, T. 5, 1958, s. 223; B. Janowska: Cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w Warszawie-Kawęczynie, „Wiadomości Archeologiczne”, T. 28, 1962, s. 345 n.

²⁰ O. Almgren: Studien über nordeuropäische Fibelformen, Lipsk 1923, s. 50.

²¹ K. Godłowski: Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w Polsce północnowschodniej, „Rocznik Białostocki”, T. 12, 1974, s. 24, 28.

W kulturze wielbarskiej charakterystyczne są dla młodszej fazy późnego okresu rzymskiego³⁴.

Z dostarczonego do Pogotowia Archeologicznego materiału pochodzi jeszcze brązowa kuszowata zapinka ze zwężającą się nóżką i jednostronnie przyrośniętą niską pochewką³⁵. Podobną konstrukcję posiadała prawdopodobnie następna zapinka brązowa, z której zachowała się zwężająca się nóżka ze zrośniętą pochewką (Tabl. III, 23). Pochodziła ona zdaje się z tego samego zespołu grobowego, co poprzednia — w odkrytych przez A. Kietlińską grobach z zapinkami występowały one zawsze parami. Odkryty w Komsinie egzemplarz jest najbliższy typowi A. 170, od którego różni się jedynie brakiem dekoracji. Typ ten stanowi najstarszą formę wykształconą z zapinek z podwiniętą nóżką. Większość analogicznych okazów z terenów Polski pochodzi ze stanowisk, których przynależność kulturową wiąże się z kulturą wielbarską. Luźno znaleziona zapinka z Drohiczyzna datowana jest najwcześniej na fazę C₂³⁶. Okaz z Kłoczewa umieszczono w I połowie IV w.³⁷

Do grupy zapinek kuszowatych należą jeszcze oba fragmenty zapinek z przekazanego do Pogotowia Archeologicznego materiału (Tabl. III, 15, 16). Sprężyna z dolną cięciwą i częścią główki kabłąka stanowi jedyny zabytek z żelaza na cmentarzysku w Komsinie.

Cmentarzysko w Komsinie dostarczyło dwóch brązowych sprzączek do pasa z podwójnymi skuwkami³⁸ (Tabl. I, 12). Należą one do typu o budowie trójdzielnej o półowalnej ramie i ruchomej osi. Typ ten pojawia się i rozpowszechnia w kulturze wielbarskiej w fazie B₁/C₂ i występuje również w niektórych zespołach z początku młodszej fazy okresu późnorzymskiego³⁹. Identyczny okaz znaleziono w gr. 6 w Sadowiu⁴⁰. Bliskie analogie stanowią także sprzączki z gr. 26 na cmentarzysku w Drozdowie oraz z gr. 24 w Kłoczewie⁴¹. Analogiczne w konstrukcji sprzączki z Brulina-Kosek posiadają prostokątne ramy i datowane są na III w.⁴².

Wśród zabytków metalowych z Komsina osob-

nego omówienia wymaga również ozdobne okucie z gr. 2 (Tabl. I, 4). Jest to zawieszka służąca do przymocowywania do pasa różnych narzędzi⁴³.

Nasz zabytek jest identycznego kształtu co okucie z gr. 271 w Wymysłowie⁴⁴. Jedynie zdobienie jest na okuciu z Komsina uboższe. Okaz z Wymysłowa ornamentowany jest na całej powierzchni koncentrycznymi dołkami.

Z cmentarzyska w Komsinie pochodzą jeszcze dwa kościane grzebienie. Znaleziony w gr. 2 lekko uszkodzony egzemplarz (Tabl. I, 1) należy do typu jednostronnych, jednowarstwowych i jednopłytkowych grzebieni o półkolistym zdobionym uchwycie. Według klasyfikacji A. Chmielowskiej należy on do grupy IA typ 1, odmiany a⁴⁵, odpowiadającej typowi IA wg S. Thomas. Grzebienie jednoczęściowe stanowią najwcześniejszą formę i występują w Polsce już w II w. Największe ich nasilenie przypada na fazę B₂, kiedy to spotykamy je masowo na stanowiskach kultury przeworskiej, a używane są także i w okresie późnorzymskim⁴⁶ — znamy je z cmentarzysk w Spicymierzu, woj. konińskie, Opatowie, woj. częstochowskie, Kopkach, woj. tarnobrzeskie czy w Czarnocinie, woj. piotrkowskie⁴⁷. W kulturze wielbarskiej pojawiają się liczniej we wczesnej fazie okresu późnorzymskiego⁴⁸. Ozdobny grzebień z Goworowa, woj. ostrołęckie odniesiony został do przełomu II/III w.⁴⁹. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką z gr. 2 w Komsinie wyznacza dolną granicę chronologiczną zespołu grobowego, a w tym i omawianego grzebienia, na II połowę III w. Drugi grzebień z Komsina pochodzi z materiału uzyskanego przez Pogotowie Archeologiczne. Sądząc po zachowanych fragmentach (Tabl. III, 17) jest to okaz trójwarstwowy i posiada profilowany uchwyt. To pozwala zakwalifikować go do grupy IB, typu 4 A. Chmielowskiej⁵⁰, który odpowiada typowi III

⁴³ L. Pić: *Die Urnengräber Böhmens*, Leipzig 1907, tabl. LIII, 6.

⁴⁴ St. Jasnosz: *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Wymysłowie*, pow. Gostyń, „*Fontes Praehistorici*”, T. 2, 1951, s. 180, 269, ryc. 270-13.

⁴⁵ A. Chmielowska: *Grzebienie starożytne i średniowieczne z ziem polskich [w:] „Acta Archaeologica Lodziensis*, nr 20, Łódź 1971, s. 42 n.

⁴⁶ T. Liana: *Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim*, „*Wiadomości Archeologiczne*”, T. 35, 1970, s. 450.

⁴⁷ K. Szubert: *Materiały kultury przeworskiej z Czarnocina*, pow. Łódź z PMA w Warszawie, „*Wiadomości Archeologiczne*”, T. 40, 1975, s. 355, ryc. 2-6 i przyp.

⁴⁸ K. Godłowski: *op. cit.*, s. 33.

⁴⁹ Z. Prószyński: *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Goworowie*, w pow. ostrołęckim, „*Przegląd Archeologiczny*”, T. 7, 1947, s. 308, ryc. 9, 10.

⁵⁰ A. Chmielowska: *op. cit.*, s. 58 n.

³⁴ K. Godłowski: *op. cit.*, s. 29, 30.

³⁵ J. Głosik: *Katalog...* za 1971 r., ryc. 4a.

³⁶ T. Dąbrowska: *Cmentarzysko kultury przeworskiej i wielbarskiej na stanowisku „Kozarówka”, w Drohiczyźnie*, woj. białostockie, „*Wiadomości Archeologiczne*”, T. 43, 1978, s. 80, ryc. III, 13.

³⁷ B. Balke: *op. cit.*, s. 343, 350, ryc. 45a.

³⁸ J. Głosik: *Katalog...* za 1971 r., ryc. 4e.

³⁹ K. Godłowski: *op. cit.*, s. 30.

⁴⁰ St. Jasnosz: *op. cit.*, s. 150, ryc. 15, 5.

⁴¹ J. Pyrgała: *op. cit.*, s. 242, ryc. 14e; B. Balke: *op. cit.*, s. 324, ryc. 11b.

⁴² A. Kempisty: *op. cit.*, s. 442.

S. Thomas. Grzebienie trójwarstwowe stanowią późniejszą odmianę okazów jednowarstwowych. W kulturze wielbarskiej pojawiają się w późnej fazie okresu późnorzymskiego⁵¹. Na cmentarzysku w Brulinie-Koskach, egzemplarze o trapezowatym lub półkolistym kształcie wystąpiły bardzo licznie⁵². Znane są także z gr. 37 i 41 ze Słapanowa⁵³.

Z dostarczonych do Pogotowia Archeologicznego materiałów z Komsina posiadamy także fragment bransolety (Tabl. III, 7). Należała ona prawdopodobnie do typu bransolet o owalnym przekroju z lekko rozszerzonymi końcami, występujących we wcześniejszym odcinku wczesnej fazy okresu późnorzymskiego⁵⁴. Analogiczne egzemplarze znaleziono w Słapanowie⁵⁵.

Badania w Komsinie objęły jedynie najbardziej zagrożoną zniszczeniem partię cmentarzyska, stanowiącą niewielką jego część. Wszystkie wyeksplorowane groby to pochówki jamowe. Fakt ten nie wyklucza jednak istnienia grobów popielnicowych. Potwierdzeniem ich obecności może być materiał ceramiczny pozyskany przez Pogotowie Archeologiczne. W tym materiale są też dowody birytualnego charakteru obiektu: pozostałości nie spalonego szkieletu dziecka. Usytuowanie cmentarzyska na piaszczystym wzniesieniu, obecność skupiska kamieni, będących prawdopodobnie pozostałościami kamiennych przykryw grobów, jak i jego birytualny charakter, są zjawiskami charak-

terystycznymi dla cmentarzysk z późnego okresu rzymskiego na Mazowszu. Prawdopodobnością są też stosunkowo ubogie, dość jednorodne inwentarze grobowe. Cechy te, a szczególnie tak wymowny brak grobów z bronią oraz absolutna dominacja zabytków brązowych, pozwala określić to stanowisko jako obiekt kultury wielbarskiej. Niemniej nie brak tu także materiału przeworskiego, głównie wśród ceramiki. Wpływy kultury przeworskiej w pochówkach wielbarskich są dość wyraźne, ponadto wyróżniono także i nieliczne groby przeworskie. Na przebadanej części cmentarzyska kultura przeworska uchwycona została w jej końcowej fazie. Mając jednak na uwadze niekompletność badań, nie można wykluczać istnienia pochówków wcześniejszych. Chronologię cmentarzyska w Komsinie wyznaczają przedmioty metalowe, a zwłaszcza liczne zapinki. Na ich podstawie oraz w oparciu o pozostały materiał archeologiczny można wnioskować, że cmentarzysko to użytkowane było w okresie między końcem II w. a połową IV w. Wydaje się, że tak jak w przypadku cmentarzyska w Starej Wsi⁵⁶, było ono użytkowane przez ludność obu kultur bez przerwy czasowej.

Cmentarzysko w Komsinie zaliczyć więc należy do tej grupy mazowieckich i podlaskich stanowisk, które użytkowane były przez ludność obu następujących po sobie kultur. Każdy nowy, nawet słabo poznany obiekt tego typu, przyczynia się do pełniejszego naświetlenia charakteru i rozległości przemian kulturowych zachodzących na tych obszarach.

⁵¹ K. Godłowski: op. cit., s. 33.

⁵² A. Kempisty: op. cit., s. 445, ryc. 41f, 43d, 45a, 47d.

⁵³ K. Przewoźna: op. cit., s. 128, ryc. 67, 2.

⁵⁴ K. Godłowski: op. cit., s. 27.

⁵⁵ K. Przewoźna: op. cit., s. 123, 128, ryc. 83.

⁵⁶ T. Dąbrowska: Cmentarzysko... w Starej Wsi, s. 500.

*Mgr Kunka Mitkova-Szubert
Państwowe Muzeum Archeologiczne
ul. Długa 52
00-950 Warszawa*

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Могильник из позднего периода римских влияний в Комсине, плоцкое воев., был обнаружен в результате деятельности Археологической скорой помощи весной 1971 г. Обсужденный в статье материал происходит как из акций Помощи, так и из проведенных на месте спасательных археологических исследований. В течение этих работ исследовано небольшую территорию на краю гравийного карьера (Рис. 2) обнаруживая 7 ямных погребений трупосожжения. В общем получили сравнительно однородный относительно скудный материал. Керамика, образующая наиболее многочисленную группу, находит свои ближайшие аналогии среди материала вельбарской культуры; спорадически среди форм пшеворской культуры из ее конечной фазы. Фибулы представляются застезками с гребенком на головке V группы О. Альмгрена и также доминирующими арбалетовидными застезками группы VI. Эти типы встречаются иногда на пшеворских стоянках, но массово выступают на территории вельбарской культуры. Вместе с осталь-

ным инвентарем погребений они определяют хронологические пределы пользования могильником в Комсине с конца II в. по половину IV в.н.э. Явные влияния пшеворской культуры в вельбарских захоронениях свидетельствуют о культурных изменениях.

Обнаруженные в 1971 г. погребения являются ямными захоронениями. По более ранним сообщениям знаем однако об урновых погребениях и об одном скелетном захоронении, что указывает на биритуальный характер могильника.

Биритуальность объекта, отсутствие оружия, преобладание бронзовых изделий при небольшом количестве железных памятников, и также общий характер большинства обнаруженных памятников позволяет зачислить объект к вельбарской культуре. Только некоторые погребения могут принадлежать к пшеворской культуре. Это ставит исследуемый объект в ряду тех мазовецко-подляских стоянок, по которым знаем комплекты обеих, последующих одна за другой культур.

SUMMARY

The cemetery dating from the later part of the period of Roman Influence at Komsin, Plock voivodeship, was discovered as a result of work by the Archaeology Emergency Service in the spring of 1971. The material discussed in this article comes both from the Emergency service and from emergency excavations carried out on the site. These covered a small area on the edge of the gravel pit (Fig. 2), and 7 cremation burials in pit graves were found. Fairly homogeneous and relatively uninteresting material was obtained. The pottery, which formed the largest group of material, was most closely related to material from the Wielbark culture; there are also occasionally analogies to forms from the final phase of the Przeworsk culture. Fibulae are represented by brooches with crested heads of O. Almgren's V group, and also the predominant bow-shaped brooches of group VI. These types can sometimes be found on Przeworsk culture sites, but are found on a mass scale in the area of the Wielbark culture. Together with the other

items from the inventories of the graves, these define the chronological limits of the period when the Komsin cemetery was in use: from the end of the IInd century to the mid-IVth century A. D. The clear influence of the Przeworsk culture in Wielbark burials is evidence of cultural changes.

The graves discovered in 1971 were pit burials. From earlier accounts, however, we know of cremation urn burials and one skeleton burial, which suggests that the cemetery was bi-ritual.

The bi-ritualism, lack of weapons, a predominant quantity of bronze objects, and very few iron ones, together with the general nature of the major part of the material obtained, make it possible to attribute this cemetery to the Wielbark culture. It is however possible that a small number of graves belong to the Wielbark culture. This places the site among those from Mazovia-Podlasie where there is material from these two succeeding cultures.

PIOTR KACZANOWSKI, JADWIGA SZTWIERTNIA

IDENTYFIKACJA ZNALEZISK TERRA SIGILLATA Z DROCHLINA,
WOJ. CZĘSTOCHOWA W ŚWIETLE ANALIZ
MINERALOGICZNO-PETROGRAFICZNYCH I TECHNICZNYCH

ИДЕНТИФИКАЦИЯ НАХОДОК TERRA SIGILLATA ИЗ ДРОХЛИНА, ВОЕВ. ЧЕХСТОХОВА В ОСВЕЩЕНИИ
МИНЕРАЛОГИЧЕСКО-ПЕТРОГРАФИЧЕСКИХ И ТЕХНИЧЕСКИХ АНАЛИЗОВ

THE IDENTIFICATION OF TERRA SIGILLATA FINDS FROM DROCHLIN, CZĘSTOCHOWA VOIVODESHIP, IN
THE LIGHT OF MINERALOGICAL-PETROGRAPHIC AND TECHNICAL ANALYSIS

Znaleziska *terra sigillata*, stanowiące jedną z najliczniej spotykanych kategorii importów rzymskich należą do zabytków posiadających szczególne znaczenie. Są one zarówno dowodem kontaktów handlowych obszarów europejskiego Barbaricum z terenami Imperium, jak też bardzo istotnym elementem datującym. Szczegółowa analiza tych znalezisk natrafia niekiedy na pewne trudności. W znacznej większości *terra sigillata* pochodzi z grobów ciepłopalnych, zachowała się więc w postaci ułamków, często drobnych, w mniejszym lub większym stopniu przepalonych na stosie. Wyróżnienie fragmentów pochodzących z naczyń *terra sigillata* nie stanowi zazwyczaj trudności. Spotykamy się jednak dość często z ułamkami pochodzącymi z partii naczyń nie pokrytych ornamentem bądź też z części nie wskazujących, że chodzi tu o formę typową dla naczyń *terra sigillata*, w przypadku naszych ziem zazwyczaj głęboką misę określoną wg klasyfikacji H. Dragendorffa jako forma 37¹. Zniszczenie, przede wszystkim na skutek działania wysokiej temperatury, charakterystycznej dla omawianego typu naczyń polewy oraz fakt, że część ułamków pod wpływem działania stosu przybiera strukturę porowatą, zbliżoną do pumeksu, uniemożliwia w niektórych przypadkach stwierdzenie, czy chodzi tu z całą pewnością o ułamki *terra sigillata* czy też o fragmenty na-

czyń produkcji miejscowej, wykonanych z gliny ilastej, bez widocznej makroskopowo domieszki schudzającej².

Więcej trudności nastęrcza dokładne określenie proveniencji, to jest ośrodka produkcji oraz daty powstania naczynia. Tylko w przypadku niewielkiej ilości znalezisk mamy do czynienia z odpowiednio bogato zachowanym ornamentem bądź też stemplem wytwórcy, umożliwiającymi, z większym lub mniejszym prawdopodobieństwem, wskazanie gdzie i kiedy wyprodukowano dane naczynie.

Na zasygnalizowane wyżej trudności natrafiono po części podczas opracowywania materiałów pochodzących z późnorzymskiego cmentarzyska ciepłopalnego kultury przeworskiej w Drochlinie, gm. Lelów, woj. Częstochowa (b. pow. Włoszczowa)³. Ramy chronologiczne użytkowania tego cmentarzyska obejmują okres od stadium B₂/C₁ po fazę D, to jest od 2 połowy II w. n.e. do końca lub też początków V w.n.e., z tym, że większość materiałów pochodzi z fazy C₁. Natrafiono tam łącznie na ponad 620 fragmentów naczyń *terra sigillata*. W

² P. Kaczanowski, J. Sztwiertnia: Badania nad identyfikacją znalezisk *terra sigillata* na podstawie badań mineralogiczno-petrograficznych i technicznych, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN — Oddział Kraków” XXIV/1; 1980 (1982); V. Sakař: Nové možnosti interpretace keramických importu na území Římany neobsazené střední Evropy, „Archeologické rozhledy”, T. 21, 1969, s. 213.

³ P. Kaczanowski: Wyniki badań na cmentarzysku kultury przeworskiej w Drochlinie, woj. Częstochowa, „Sprawozdania Archeologiczne”, T. 32, 1980, s. 169—189.

¹ H. Dragendorff: Terra Sigillata, „Bonner Jahrbücher” 96/97; 1895/1897.

znacznej większości są to drobne i bardzo drobne ułamki, często spękane równolegle do powierzchni. Na dużej części fragmentów widoczne są ślady działania wysokiej temperatury stosu, powodujące zniszczenie pierwotnej powierzchni (wyraźne ślady polewy zachowały się tylko na kilku ułamkach), zniekształcenie skorup oraz zmiany ich struktury („gąbczastość”). Te „gąbczaste” fragmenty charakteryzują się niekiedy znaczną grubością ścianek dochodzącą do 2 cm i łudząco przypominają przepaloną, o pumeksowatej strukturze ceramikę robioną na kole (tzw. siwą), wykonaną z ilastej gliny bez widocznej domieszki schudzającej. Jako fragmenty *terra sigillata* można je było zaklasyfikować na podstawie zachowanych partii ornamentu. Opisywane fragmenty *terra sigillata* różnią się barwą — od ceglastej, przez jasnobrunatną, jasnoszarą i szarą do ciemnoszarej.

Przeważająca ilość *terra sigillata* z Drochlina to znaleziska luźne. Cmentarzysko uległo bowiem daleko idącemu zniszczeniu jeszcze przed przystąpieniem do badań. Niemniej jednak analiza planigraficzna pozwoliła na stwierdzenie, że fragmenty *terra sigillata* grupują się wyraźnie w starszej partii cmentarzyska, użytkowanej w stadium B₂/C₁ a zwłaszcza w fazie C₁⁴. Tylko pojedyncze ułamki znaleziono w części zachodniej nekropoli, skupiającej materiały pochodzące z faz C₂-D. Należy jednak zaznaczyć, że zapewne skutkiem zniszczenia cmentarzyska i przemieszczenia części materiałów, granice między starszą a młodszą częścią stanowiska nie rysują się wyraźnie.

Terra sigillata z Drochlina poddana została wstępnej ocenie dokonanej przez B. Rutkowskiego⁵. Stwierdził on, że wśród znalezisk drochlińskich reprezentowane są przede wszystkim wyroby z Rheinzabern i z Westerndorf (głębokie, dekorowane czary odpowiadające formie 37 wg H. Dragendorffa). Datowanie analizowanych zabytków obejmuje okres późnej działalności warsztatów w Rheinzabern oraz rozkwit produkcji w Westerndorf, to jest od końca II w. do początków 2 ćwierci III w. Przykładem produktu późnych warsztatów z Rheinzabern może być fragment zdobiony m.in. medalionami z umieszczonymi wewnątrz wyobrażeniami orłów⁶, znaleziony w grobie oznaczonym jako obiekt 185. Według B. Rutkowskiego jest to replika matrycy ze stemplem Primitivusa I zna-

lezionej w Rheinzabern. Jeden z fragmentów pokryty ornamentem w postaci kół sztabkowatych (Ryc. 1, 13) może pochodzić wg opinii ww. badacza z Westerndorf lub z Pfaffenhoffen⁷.

Wspomniane wyżej trudności analizy pewnej części znalezisk *terra sigillata* z Drochlina stały się przyczyną podjęcia próby identyfikacji ośrodków produkcji tej ceramiki w oparciu o wyniki badań mineralogiczno-petrograficznych i technologicznych. Określenie warsztatów produkcyjnych, z których pochodzą badane fragmenty może nastąpić drogą stwierdzenia identyczności lub daleko idącego podobieństwa składu chemicznego, mineralnego i techniki wyrobów, których proveniencja nie budzi żadnych wątpliwości (w przypadku składu chemicznego i mineralogicznego także glin ze złóż eksploatowanych w okresie działalności danych warsztatów) z analizowanymi znaleziskami. Identyfikację taką może utrudnić w niektórych przypadkach pewne zróżnicowanie geologiczne w obrębie danego miejsca starożytnej eksploatacji (np. złożo „Otterbach” w Rheinzabern⁸).

Dysponujemy obecnie dość bogatą specjalistyczną literaturą zawierającą charakterystykę wyrobów pochodzących z ważniejszych ośrodków produkcji *terra sigillata*. Charakterystyki te dotyczą oprócz *terra sigillata* również tzw. ceramiki grubociennej (w tym też ceramiki budowlanej) oraz pewnej ilości prób pobranych ze złóż eksploatowanych przez garncarzy produkujących naczynia *terra sigillata*. Przede wszystkim zawierają one wyniki analiz chemicznych dokonanych metodą rentgenofluorescencji, rentgenograficzną, niekiedy także metodą emisyjnej spektroskopii, neutronografii i absorpcji atomowej. Brak jest natomiast na ogół obserwacji mikroskopowych, pozwalających na określenie składu mineralnego, granulometrii i planimetrii. Publikowane badania nie dotyczyły analiz pozwalających na charakterystykę pewnych aspektów procesów produkcji — np. szczegółowych badań nad temperaturą wypału (metoda dylatometryczna). Wyżej zasygnalizowane prace zawierają więc dane charakteryzujące skład chemiczny wyrobów, (a w niektórych przypadkach także i glin) z kilku z najważniejszych ośrodków produkcji *terra sigillata*, to jest z La Graufensenneque, Lezoux, Chemery, Blickweiler, Rheinzabern,

⁴ P. Kaczanowski: Wyniki..., s. 187, ryc. 2.

⁵ B. Rutkowski: Uwagi wstępne o *terra sigillata* z Drochlina, gm. Lelów, woj. Częstochowa, „Sprawozdania Archeologiczne”, T. 32, 1980, s. 191.

⁶ P. Kaczanowski: Wyniki..., s. 175, ryc. 4, 10.

⁷ B. Rutkowski: Uwagi..., s. 191.

⁸ H. Knoll, B. Hoffmann, G. Schneider: Material, Herstellungstechnik und Gestaltung antiker Fundstücke (Abschlussbericht) (materiały powielane Freie Universität Berlin, Institut für Anorganische Chemie, Arbeitsgruppe „Archäometrie”, Berlin 16.5.1978, s. 1—43).

Westerndorf i Pfaffenhoffen⁹. Na uwagę zasługuje zwłaszcza praca H. Knolla, B. Hoffmann i G. Schneider, zawierająca zestawienia wyników składu chemicznego wyrobów poszczególnych ośrodków produkujących omawiany rodzaj ceramiki uzyskanych przez różne laboratoria¹⁰.

W celu uzyskania możliwie jak najszerszej bazy porównawczej dla materiałów drochlińskich przeprowadzono dodatkowo analizy wyrobów i próbek glin z pieców garncarskich pochodzących z ośrodków, których produkty, wg ustaleń B. Rutkowskiego jak i ram chronologicznych użytkowania cmentarzyska w Drochlinie, mogły być reprezentowane w obrębie analizowanego przez nas materiału. I tak badaniom poddano wyroby z Rheinzabern, Westerndorf (pochodzące z warsztatów Helleniusa i Comitalisa) oraz z Pfaffenhoffen; prócz tego kawałki gliny z pieców z Westerndorf oraz próbkę surowej gliny pobranej obecnie ze złoża „Otterbach” z Rheinzabern — Jockgrim, użytkowanego do wyrobu *terra sigillata*¹¹.

Z materiałów znalezionych w Drochlinie wybrano do badań mineralogiczno-petrograficznych i technologicznych drogą losową 27 fragmentów *terra sigillata* oraz ułamków ceramiki w przypadku których nie można było na podstawie analizy makroskopowej stwierdzić z całą pewnością, czy nie chodzi tutaj o fragmenty zniszczonej ceramiki rodzimej produkcji, tzw. ceramiki „siwej”, robionej na kole (próbki 1—27).

Pozostałe badane próbki (nr 28—37) odnoszą się do gliny ze złoża „Otterbach” w Rheinzabern (nr 28), wyrobów z Rheinzabern (nr 29—30), gliny z pieców garncarskich z Westerndorf (31—32), *terra sigillata* z warsztatów Helleniusa (nr 33—34) i Comitalisa (nr 35—36) z Westerndorf oraz *terra*

⁹ H. Knoll, B. Hoffmann, G. Schneider: Material..., M. Picon: Recherches techniques sur les ceramiques de Westerndorf et Pfaffenhofen, „Bayerische Vorgeschichtsblätter”, T. 39, 1974, s. 185—191; M. Picon: Introduction a l'etude technique des ceramiques sigillees de Lezoux, Dijon 1974; Schneider, B. Hoffmann: Bestimmung der Herkunft antiker Keramik (Terra Sigillata) mit Hilfe von Röntgenfluoreszenzanalysen, „Berichte der Deutschen Keramischen Gesellschaft” T. 53, 1976, nr 12, s. 417—422; G. Schneider: Anwendung der Röntgenfluoreszenzanalyse und statistischer Methode bei Untersuchung von Terra Sigillata, „Informationsblätter zu Nachbarwissenschaften der Ur- und Frühgeschichte” (Phisik 3), nr 7, 1976, s. 1—14; H. Hartl: Röntgenbeugungsuntersuchungen an Keramik (Terra Sigillata), „Informationsblätter zu Nachbarwissenschaften der Ur- und Frühgeschichte” (Phisik 5), nr 7, 1976, s. 1—4.

¹⁰ H. Knoll, B. Hoffmann, G. Schneider: Material..., s. 9 in.

¹¹ Pozyskanie do badań tych próbek autorzy zawdzięczają uprzejmości dr H.-J. Kellnera, Dyrektora Prähistorische Staatssammlung w Monachium oraz dr F. Reuttl z Rheinzabern.

Tabela 1

Zestawienie badanych próbek ceramiki z Drochlina

Nr próbki	Nr inwentarza	Grupa	Oznaczenie makroskopowe
1	454/70	IA	terra sigillata
2	443/70	IA	terra sigillata
3	481/70	IA	terra sigillata
4	783/70	IA	terra sigillata
5	710/70	IA	terra sigillata
6	1671/74	IA	terra sigillata
7	261/69	IA	terra sigillata
8	781/70	IA	terra sigillata
9	674/70	IA	terra sigillata
10	571/70	IA	terra sigillata?
11	1474/72	IB	terra sigillata
12	893/70	IB	terra sigillata
13	1489/72	IB	terra sigillata
14	880/70	IC	terra sigillata
15	709/70	IC	terra sigillata
16	899/70	IC	terra sigillata
17	509/70	IC	terra sigillata
18	881/70	II	terra sigillata
19	457/70	III	terra sigillata
20	1672/74	III	terra sigillata
21	665/70	III	terra sigillata
22	260/70	III	terra sigillata
23	897/70	IV	ceramika „siwa”?
24	773/70	V	terra sigillata?
25	469/70	VI	terra sigillata
26	449/70	VII	terra sigillata
27	409/70	VIII	terra sigillata?

sigillata z Pfaffenhoffen (nr 37). Zestawienie badanych próbek zawiera tabela 1.

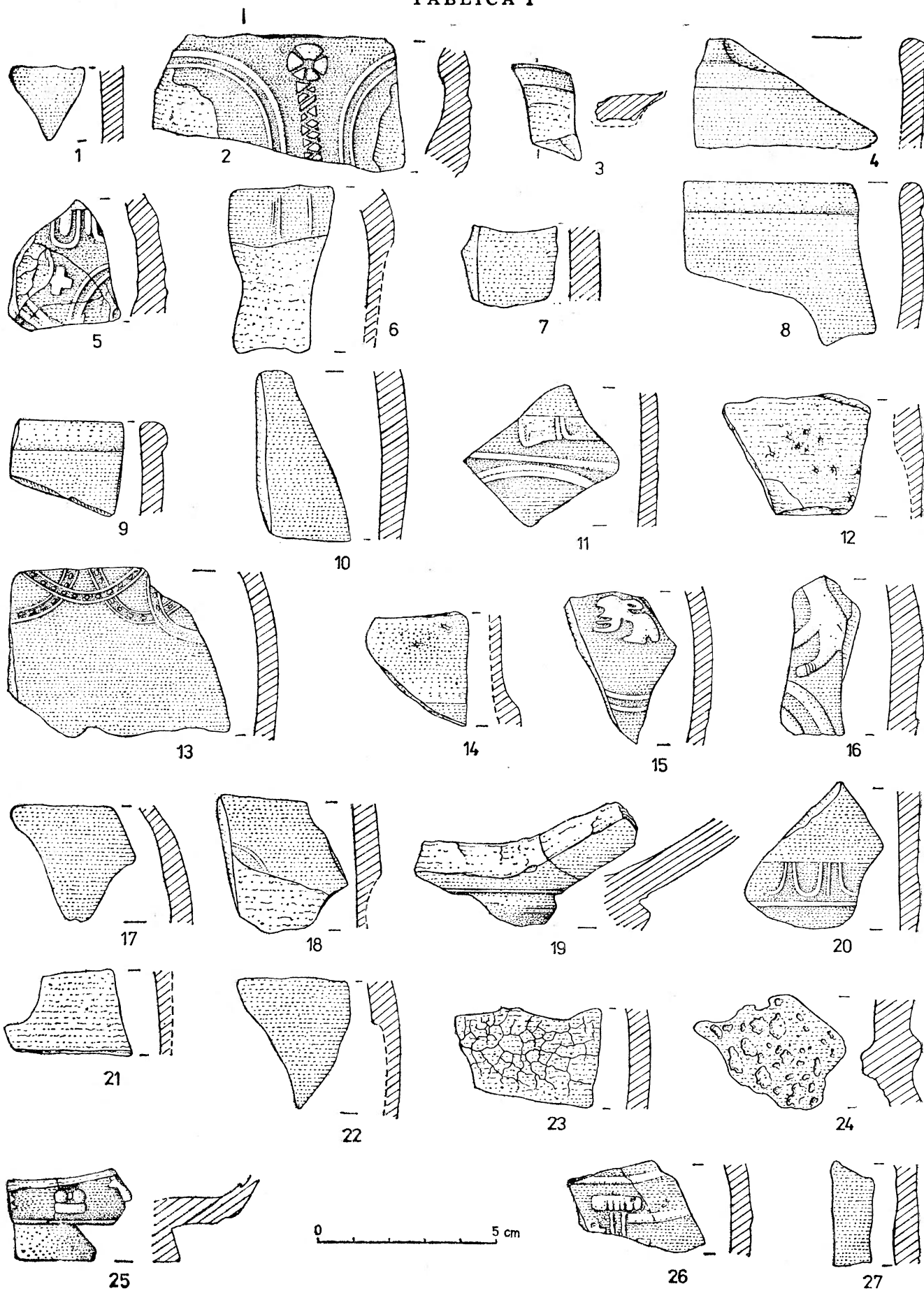
Wybrane w ramach niniejszej pracy próbki ceramiczne poddane zostały badaniom, które miały na celu¹²: określenie składu mineralnego mas garncarskich, ustalenie sposobu formowania naczyń i przybliżone określenie max. temperatury w jakiej próbki przebywały w piecu bądź na stosie.

W zakresie badań szczegółowych przeprowadzono obserwację makroskopową próbek ceramicznych uwzględniając sposób zdobienia naczyń, kształt i wielkość porów oraz obserwacje mikroskopowe cienkich płytek do światła przechodzącego (szlifów), dokonanych przy zastosowaniu mikroskopu popularyzacyjnego POLAM-113 i powiększeniu 6,3×20, uwzględniając strukturę, teksturę, skład mineralny, kształt i wielkość ziarn oraz porów.

Badania granulometryczne wykonano przesuwa-
jąc preparat wzdłuż prostej i mierząc przypadkowe

¹² D. P. S. Peacock: The scientific analysis at ancient ceramics: a review, „World Archaeology”, 1, 1970, nr 3, s. 375—389.

TABLICA I

I. Drochlin, woj. Częstochowa, stan. 1. Ceramika, z której pobrano próbki

długości 150 ziarn. Badania planimetryczne — przy zastosowaniu stolika integracyjnego firmy ZEISS (30 pomiarów).

Pomiary granulometryczne i planimetryczne dokonano przy powiększeniu $6,3 \times 40$. Badania chemiczne przeprowadzono metodą klasyczną i absorpcji atomowej na aparacie PYE UNICAM SP-90B. Badania rentgenowskie zostały wykonane na aparacie TUR-61. Stosowano preparaty proszkowe. Badania przeprowadzono w zakresie kątów $0-30$ wykorzystując lampę Co oraz zmonochromatyzowane filtrem żelazowym promieniowanie CoK i lampę Cu oraz zmonochromatyzowane filtrem niklowym promieniowanie CuK. Badania dylatometryczne przeprowadzono przy zastosowaniu dylatometru firmy LEITZ N16 w zakresie temperatur $20-1000^{\circ}\text{C}$. Termiczna analiza różnicowa została przeprowadzona na aparacie firmy węgierskiej (F. Paulik, I. Paulik, L. Erdey). Stosowano naważki 180, 280, 330, 360, 400 mg. Prędkość ogrzewania $12^{\circ}/\text{min}$ oraz czułość DTA 1/3, TG 100. Analizy wykonano w zakresie temperatur $20-1000^{\circ}\text{C}$, a oznaczenie nasiąkliwości wykonano metodą moczenia.

Przeprowadzone badania pozwoliły na dokonanie podziału analizowanych materiałów ceramicznych z Drochlina na 8 grup (I—VIII). Ze względu na pewne zróżnicowanie próbek zaliczonych do grupy I wyróżniono w jej obrębie trzy podgrupy oznaczone IA, IB i IC. Jako główne kryteria podziału przyjęto przede wszystkim uzyskane wyniki badań uziarnienia (Tabela 2), składu mineralnego (Tabela 3) oraz analiz chemicznych (Tabela 4).

MATERIAŁY

Grupa I. 1) (nr inw. 454/70). Nieornamentowany fragment o zniszczonych powierzchniach, szarobeżowy ze śladowo zachowanymi resztkami polewy (?). Przełomy szare. Brak domieszki schudzającej. Określony jako *terra sigillata* na podstawie makroskopowej analizy masy ceramicznej i powierzchni (Tabl. I,1). 2) (nr inw. 443/70) Ułamek ornamentowany (zachowane fragmenty kręgów 2 medalionów oraz element ornamentacyjny umieszczony między nimi), szary, w partiach o lepiej zachowanych powierzchniach ciemnoszary. Przełom ciemniejszy, czarnoszary, przy powierzchni zewnętrznej widoczna cienka beżowa warstewka. Brak domieszki schudzającej. Przełom mikrokryształiczny, z niewielką ilością małych podłużnych porów. Na zaokrąglonych krawędziach przełomu od strony wewnętrznej, a także na niewielkiej partii powierzchni zewnętrznej widoczna struktura „gąbczasta”, charakteryzująca się porami o średnicy do 2 mm. Określony jako *terra sigillata* na podstawie ornamentu i struktury masy ceramicznej (Tabl. I,2). 3) (nr inw. 481/70). Nieornamentowany fragment pochodzący z wyodrębnionej nóżki naczynia. Zachowana fragmentarycznie pierwotna powierzchnia jest czarnobrunatna. Pozostałe partie powierzchni, podobnie jak i przełomy ceglaste z szarym odcieniem. Struktura przełomów mikrokryształiczna, z niewiel-

ką ilością małych porów. Brak domieszki schudzającej. Określony jako *terra sigillata* na podstawie zachowanej partii powierzchni (zniszczonej polewy?) i struktury masy ceramicznej (Tabl. I,3). 4) (nr inw. 783/70). Nieornamentowany fragment wylewu z zachowanymi partiami naturalnej powierzchni, ciemnoszarobrunatnej pod zgrubiałym brzegiem oraz na części wewnętrznej skorupy. Zniszczona partia powierzchni i przełomów ceglasta o szarym odcieniu. Brak domieszki schudzającej. Przełom mikrokryształiczny z niewielką ilością małych porów o wydłużonym kształcie. Określony jako *terra sigillata* na podstawie zachowanych śladów polewy oraz struktury masy ceramicznej (Tabl. I,1). 5) (nr inw. 710/70). Ułamek ornamentowany (zachowane fragmenty *ovolo* oraz kręgów dwu medalionów i elementu ornamentacyjnego między nimi), ciemnoszary, lekko przepalony. Przełom ciemnoszary. Brak domieszki schudzającej. W przełomach widoczna niewielka ilość wyraźnie wydłużonych porów. Określony jako *terra sigillata* na podstawie zachowanych partii ornamentu i struktury masy ceramicznej (Tabl. I,5). 6) (nr inw. 1671/74). Ułamek ornamentowany (zachowane fragmenty *ovolo*), powierzchnia beżowoszara, przełomy ciemnoszare. Struktura przełomów mikrokryształiczna z niewielką ilością małych porów w partii środkowej. Przy krawędziach oraz na powierzchni widoczne nieregularne pory dochodzące do 2 mm. Brak domieszki schudzającej. Określony jako *terra sigillata* na podstawie zachowanych partii ornamentu oraz struktury masy ceramicznej (Tabl. I,6). 7) (nr inw. 261/69). Nieornamentowany fragment o powierzchni i przełomach ceglastych. Brak domieszki schudzającej. W przełomach widoczne małe, wydłużone pory. Określony jako *terra sigillata* na podstawie struktury masy ceramicznej (Tabl. I,7). (nr inw. 781/70). Nieornamentowany, przykrawędny fragment z zachowanymi śladami brunatnoszarej polewy. Powierzchnie i przełomy ceglaste. Brak domieszki schudzającej. W przełomach widoczne małe, wydłużone pory. Określony jako *terra sigillata* na podstawie struktury masy ceramicznej (Tabl. I,8). 9) (nr inw. 674/70). Nieornamentowany, przykrawędny fragment z zachowanymi pod krawędzią śladami ciemnoszarej polewy (?). Powierzchnie jasnoszare, przełomy ciemnoszare, prawie czarne. Na przełomach oraz na przykrawędnej partii powierzchni wewnętrznej widoczne są skupiska nieregularnych porów. Brak domieszki schudzającej. Określony jako *terra sigillata* na podstawie struktury masy ceramicznej (Tabl. I,9). 10) (nr inw. 591/70). Nieornamentowany, lekko przepalony fragment o jasnoszarych powierzchniach i ciemnoszarych przełomach, pochodzący z naczynia wypalanego w atmosferze redukującej, w końcowej fazie lekko utleniającej. Brak domieszki schudzającej. Na powierzchni wewnętrznej widoczne są skupiska porów o nieregularnych kształtach i zróżnicowanej wielkości. Na podstawie struktury masy ceramicznej fragment określono jako pochodzący zapewne z naczynia *terra sigillata* (Tabl. I,10). 11) (nr inw. 1474/72). Ułamek ornamentowany (zachowane fragmenty kręgów medalionu oraz *ovolo* (?)) o powierzchniach szarych, przełomach nieco ciemniejszych. Brak domieszki schudzającej. W przełomach widoczne małe, wydłużone pory. Określony jako *terra sigillata* na podstawie ornamentu i struktury masy ceramicznej (Tabl. I,11). 12) (nr inw. 893/70). Silnie zniszczony, nieornamentowany fragment o brunatnych powierzchniach i szarych przełomach. Brak domieszki schudzającej. W przełomach widoczne niezbyt liczne podłużne i okrągłe pory. Określony na podstawie charakteru powierzchni i struktury masy ceramicznej jako pochodzący zapewne z naczynia *terra sigillata* (Tabl. I,12). 13) (nr

Tabela 2

Wyniki pomiarów granulometrycznych

Nr próbki	Grupa	Ziarna minerałów o średnicach podanych w mikronach							
		% objętości							
		3—10	10—15	15—30	30—45	45—60	60—100	100—200	200—420
1	IA	47,0	23,9	22,1	7,0	—	—	—	—
2	IA	62,9	24,3	11,0	0,9	—	0,9	—	—
3	IA	47,8	22,4	23,4	5,4	1,0	—	—	—
4	IA	51,6	31,8	13,2	2,3	1,1	—	—	—
5	IA	35,7	32,6	25,7	3,0	2,2	0,9	—	—
6	IA	38,2	29,6	23,7	5,3	1,1	2,1	—	—
7	IA	46,3	30,7	20,8	2,2	—	—	—	—
8	IA	46,3	35,4	17,0	1,3	—	—	—	—
9	IA	34,6	31,7	28,8	2,9	2,0	—	—	—
10	IA	38,0	25,9	27,8	7,2	—	1,1	—	—
11	IB	25,8	36,5	31,1	7,6	2,7	1,3	—	—
12	IB	26,6	32,5	30,4	9,7	0,8	—	—	—
13	IB	30,4	35,4	24,0	6,8	1,2	1,2	—	—
14	IC	18,5	23,4	38,9	10,6	5,6	3,0	—	—
15	IC	28,5	29,8	32,8	4,0	2,2	0,9	0,9	0,9
16	IC	12,2	31,4	45,0	9,3	2,1	—	—	—
17	IC	22,3	26,2	30,9	11,6	4,0	3,0	1,0	1,0
18	II	60,4	20,8	15,5	2,1	1,2	—	—	—
19	III	31,1	33,9	23,8	10,4	—	0,8	—	—
20	III	31,2	33,3	20,3	12,2	2,1	0,9	—	—
21	III	37,4	38,4	20,2	1,0	1,0	2,0	—	—
22	III	33,9	26,2	29,1	7,4	1,7	1,7	—	—
23	IV	41,7	25,6	23,5	7,0	1,1	1,1	—	—
24	V	60,4	20,7	13,8	3,8	1,3	—	—	—
25	VI	22,9	29,8	28,0	10,6	4,0	4,7	—	—
26	VII	38,5	28,7	25,9	4,9	1,0	1,0	—	—
27	VIII	23,6	28,9	31,9	13,4	2,1	—	—	—
28	—	51,1	30,2	13,6	4,1	—	—	—	—
29	—	45,9	32,2	19,3	2,6	—	—	—	—
30	—	45,5	35,5	15,7	2,5	—	—	0,8	—
31	—	37,2	20,7	29,0	8,9	2,4	0,8	—	—
32	—	43,3	30,0	19,2	3,3	2,5	1,7	—	—
33	—	51,5	29,0	16,7	1,4	—	1,4	—	—
34	—	52,2	25,7	20,6	1,5	—	—	—	—
35	—	66,4	24,9	8,0	0,7	—	—	—	—
36	—	70,7	19,2	8,5	1,2	—	0,4	—	—
37	—	52,2	23,5	18,3	3,2	0,9	1,3	0,4	—

inw. 1489/72). Ułamek ornamentowany (zachowane fragmenty podwójnych kół perełkowych), szarobrunatny, o przełomach mikrokrystalicznych, ciemnoszarych, przy powierzchni zewnętrznej brunatnych, z małą ilością wydłużonych porów. Brak domieszki schudzającej. Określony jako *terra sigillata* na podstawie zachowanych partii ornamentu i struktury masy ceramicznej (Tabl. I,13). 14) (nr inw. 880/70). Nieornamentowany ułamek, jasnoszary, o przełomach mikrokrystalicznych, ciemnoszarych, z niewielką ilością małych, podłużnych i kolistych porów. Brak domieszki schudzającej. Określony jako *terra sigillata* na podstawie struktury masy ceramicznej (Tabl. I,11). 15) (nr inw. 709/70). Fragment ornamentowany (zachowane części kręgu medalionu i umieszczone w nim przedstawienie zajęcia). Barwa powierzchni i przełomów ciemnoszara. Brak domieszki schudzającej. Określony jako *terra sigillata* na podstawie ornamentu i struktury masy ceramicznej (Tabl. I,15). 16) (nr inw. 899/70). Ułamek

ornamentowany (zachowany m.in. fragment kręgu medalionu), ciemnoszary. Brak domieszki schudzającej. W przełomie widoczne małe, kolisty pory oraz większe (do 1 mm), silnie wydłużone. Określony jako *terra sigillata* na podstawie ornamentu i struktury masy ceramicznej (Tabl. I,16). 17) (nr inw. 509/70). Nieornamentowany fragment, szarobrunatny. W przełomach widoczne pojedyncze, drobne ziarna piasku. Na powierzchni zewnętrznej zachowane niewielkie ciemniejsze partie (ślady polewy?). Określony jako pochodzący zapewne z naczynia *terra sigillata* (Tabl. I,17).

Ujęte w podgrupach IA, IB, IC próbki nie różnią się w zasadzie składem mineralnym i chemicznym, natomiast dość wyraźne różnice zarysowały się w uziarnieniu masy ceramicznej. Próbkę wyrobów należące do podgrupy IA charakteryzują się największą ilością ziarn o średnicach mniejszych od 10 mikronów. Jednocześnie obserwuje się spadek zawartości ziarn o średnicach większych od

Tabela 3

Wyniki badań planimetrycznych (% obj.)

Nr próbki	Grupa	Zmienione termicznie minerały ilaste	Kwarc	Skalenie	Muskowit	Biotyt	Minerały nieprzezroczyste	Minerały ciężkie	Pory	Inne
1	IA	82,6	4,0	5,8	4,9	—	0,9	—	1,8	
2	IA	68,2	7,8	6,9	0,9	—	2,1	—	14,1	
3	IA	75,5	7,3	9,0	1,2	—	1,2	—	3,8	
4	IA	80,0	6,5	6,5	1,3	—	1,0	—	4,7	
5	IA	79,4	4,5	7,4	1,9	—	1,9	—	4,9	
6	IA	81,7	6,3	6,3	0,5	—	—	—	5,2	
7	IA	75,3	8,2	7,6	1,6	0,6	0,3	—	6,4	
8	IA	76,8	5,5	6,7	—	2,8	1,8	—	6,4	
9	IA	70,6	11,9	9,0	—	0,6	1,2	0,3	6,4	
10	IA	51,0	11,7	10,7	—	—	1,0	—	25,6	
11	IB	77,6	9,4	7,6	0,6	—	0,6	—	4,2	
12	IB	68,0	11,2	5,6	1,5	—	2,5	0,2	10,9	
13	IB	72,9	7,9	5,5	4,6	2,4	2,7	—	4,0	
14	IC	62,0	18,0	10,3	5,7	—	1,4	0,2	2,4	
15	IC	67,0	13,2	12,0	2,4	—	1,2	0,6	3,6	
16	IC	79,0	2,7	8,5	1,5	—	1,5	0,3	6,5	
17	IC	71,2	11,2	9,8	—	1,0	1,3	—	2,5	
18	II	80,0	7,4	4,9	0,6	2,2	1,9	—	3,4	
19	III	64,0	12,6	9,5	5,3	0,6	0,9	0,6	6,5	
20	III	63,3	11,7	8,0	7,5	0,6	0,6	0,3	8,0	
21	III	74,2	8,4	6,7	5,0	1,7	2,0	0,6	1,4	
22	III	74,3	10,5	6,0	5,1	1,3	0,3	0,3	3,2	
23	IV	73,8	9,6	6,4	1,7	0,3	1,2	0,3	6,7	
24	V	60,2	9,9	5,9	—	0,3	0,6	—	23,1	
25	VI	63,9	11,9	12,5	3,1	—	1,5	—	3,1	
26	VII	67,2	9,5	6,6	11,3	1,5	—	—	3,9	
27	VIII	71,2	7,8	14,8	—	0,3	2,3	—	3,6	
28	—	84,0	6,0	1,3	0,7	—	0,7	0,3	7,0	
29	—	80,8	7,5	5,9	1,9	—	0,1	—	3,8	
30	—	81,0	7,1	2,8	5,2	1,5	0,6	0,3	1,5	
31	—	76,8	5,5	4,2	1,6	—	0,6	—	11,3	
32	—	75,2	7,5	2,8	2,6	3,3	—	0,1	8,5	
33	—	76,6	12,2	0,3	3,0	2,0	1,0	—	4,0	0,9 — brunatne agregaty
34	—	76,6	15,4	1,8	3,4	0,6	0,3	—	1,9	
35	—	65,8	14,4	1,3	11,9	4,1	0,3	0,6	1,6	
36	—	78,3	10,2	1,1	6,8	3,1	0,3	—	0,2	
37	—	71,3	12,9	1,3	5,8	4,2	0,9	—	2,3	1,3 — brunatne agregaty

10 mikronów w poszczególnych frakcjach. Próbkę zakwalifikowaną do podgrup IB i IC mają histogramy uziarnienia zbliżone do rozkładu normalnego. Podgrupa IB wyróżnia się największą zawartością ziarn o średnicach mieszczących się w przedziale 10–15 mikronów, natomiast w podgrupie IC największa ilość ziarn mieści się w przedziale ziarnowym 15–30 mikronów. Taki skład ziarnowy wynika prawdopodobnie z różnego stopnia wyszlamowania surowca ilastego do produkcji naczyń.

Skład mineralny określony na podstawie obserwacji mikroskopowych szlifów oraz analiz rentgenowskich jest zbliżony dla wszystkich fragmentów naczyń zaliczonych do I grupy. W masie ceramicznej dominują zmienione

termicznie minerały ilaste charakteryzujące się znaczną izotropowością. Obecność minerałów ilastych zmienionych termicznie i w znacznym stopniu przebudowanych dokumentują na dyfraktoqramach rozmyte pasma zawarte w przedziałach od 11,0 Å do 5,33 Å (Ryc. 1). Podwyższenie w tym zakresie pasm wskazuje na to, że zmienione termicznie minerały ilaste nie posiadają uporządkowanej struktury wewnętrznej. Równocześnie obecność w obrębie tych pasm słabych refleksów o wartościach $d_{hkl}=9,8, 7,6, 6,43, 6,4$ Å sugeruje, że w obrębie szkliwa mogą istnieć obszary o częściowo uporządkowanej strukturze.

Udział minerałów nieplastycznych jest raczej niewysoki. Rozpoznano w próbkach występowanie ziarn kwarcu,

skaleni (reprezentowanych przez skalenie potasowe i plagioklasy), muskowitu, biotytu, minerałów nieprzezroczystych i ciężkich, chlorytu, kalcytu. Analizy chemiczne wykonane dla dwóch typowych próbek (5,12) tej grupy wykazały, że charakteryzują się one niewielką zmiennością składu chemicznego (Tabela 4), co potwierdza ustalenia dotyczące składu mineralnego.

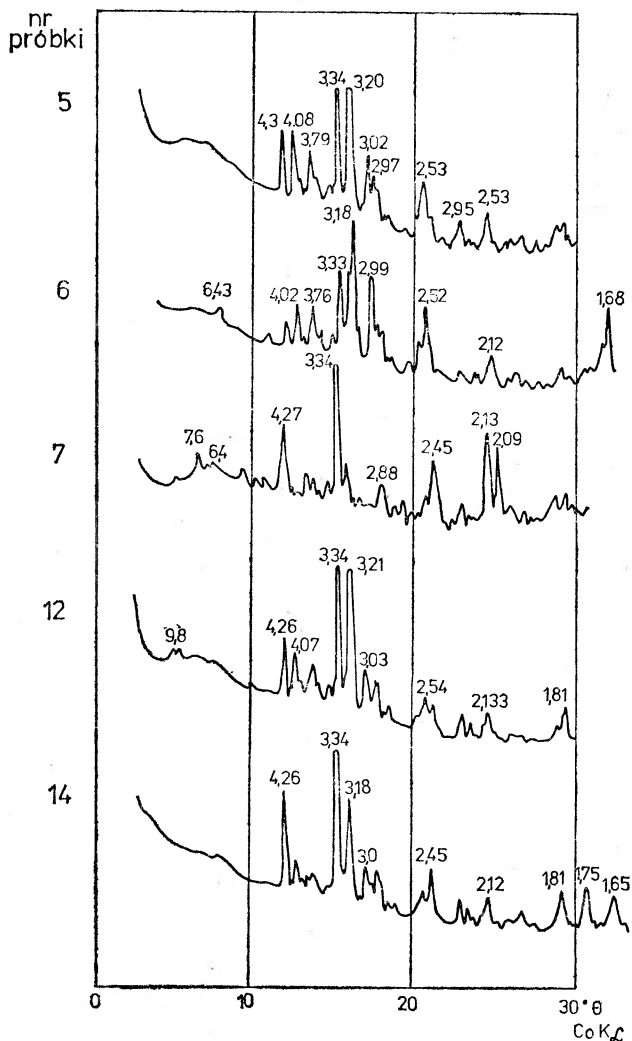
Skład ziarnowy minerałów nieplastycznych wskazuje, że glina użyta do produkcji naczyń była dokładnie szlamowana. Obecność w dwóch próbkach 15 i 17 niewielkiej ilości (ok. 1%) ziarn o średnicach 0,2 mm—0,42 mm ma raczej charakter przypadkowych wtrąceń, a nie celowej domieszki.

Równomierne rozmieszczenie składników wskazuje na to, że użyty do produkcji surowiec był również bardzo dokładnie wymieszany (Ryc. 2a). Kierunkowość ułożenia ziarn o kształtach wydłużonych (głównie mik) oraz porów obserwowana w preparacie szlifowym pod mikroskopem, pozwala przypuszczać, że naczynia formowane były na kole garncarskim. Prawdopodobnie, w podobny sposób (po zamocowaniu matrycy na kole garncarskim) formowano fragmenty naczyń zdobione wypukłym reliefowym ornamentem. Wykazują one również równoległą teksturę wewnętrzną tworzywa.

Obserwując preparaty szlifowe wykonane z fragmentów przykrawędnych lub z den stwierdzono zaburzoną, beładną teksturę wewnętrzną. Potwierdza to wcześniejsze ustalenia¹³, że części te kształtowano osobno, dolepiając je później do uformowanego na kole brzuśca naczynia.

W przypadku 10 próbek zakwalifikowanych do grupy I zachowały się ślady pierwotnej powierzchni naczyń. Wykonane badania wskazują, że powierzchnie pokryte były koloidalną zawiesiną z doskonale wyszlamowej gliny, zawierającą dużą ilość związków żelaza (próbki 5, 12)¹⁴. Warstewki te mają obecnie barwę brunatną, a ich grubość wynosi 10—20 nm (Ryc. 2b). Część egzemplarzy zaliczonych do grupy I (próbki 9, 11, 13, 15, 16) odznaczają się bardzo małą nasiąkliwością, wahającą się w granicach 0,5—3,4% wagowych (Tabela 5). Sugeruje to, że wypalanie trwało dość długo i przebiegało w wysokich temperaturach.

Na podstawie przeprowadzonych badań dylatometrycznych (Ryc. 3) dla próbek 6, 7, 12 stwierdzono, że w przypadku próbki 7 zaznacza się na wykresie wyraźne załamanie krzywej w temperaturze 950°C. Doświadczalnie ustalono, że temperatura pierwotnego wypalania jest o 10—20°C niższa od oznaczanej tą metodą¹⁵. Na tej podstawie można przypuszczać, że próbkę wypalano w temperaturze 930—940°C. Dla próbek 6, 12 nie występują na wykresie załamania krzywej w przedziale temperatur 20—1000°C. Sugeruje to, że temperatura, w której wypalono naczynia była wyższa od 1000°C. Równocześnie analiza rentgenowska (Ryc. 1) wykazała w próbce 12 zawartość kalcytu (o czym świadczy refleks o wartości $d_{hkl}=3,03$ Å, który rozkłada się w temperaturze około

Ryc. 1. Dyfraktogramy rentgenowskie próbek grupy I

980°C. Obserwacje mikroskopowe pozwoliły stwierdzić obecność mik topiących się w temperaturze około 1000°C¹⁶.

Reasumując można stwierdzić, że temperatura wypalania naczyń grupy I była wyższa od 930°C, nie przekraczała jednak 1000°C. Naczynia wypalano w piecach o specjalnej konstrukcji, co pozwoliło na uzyskanie tak wysokich temperatur. Pamiętając bowiem, że naczynia te pochodzą z grobów ciałopalnych wykluczyć należy, że działała na nie temperatura stosu wyższa niż uzyskiwana w piecach¹⁷.

Sposób wypalania, ze względu na późniejsze działanie

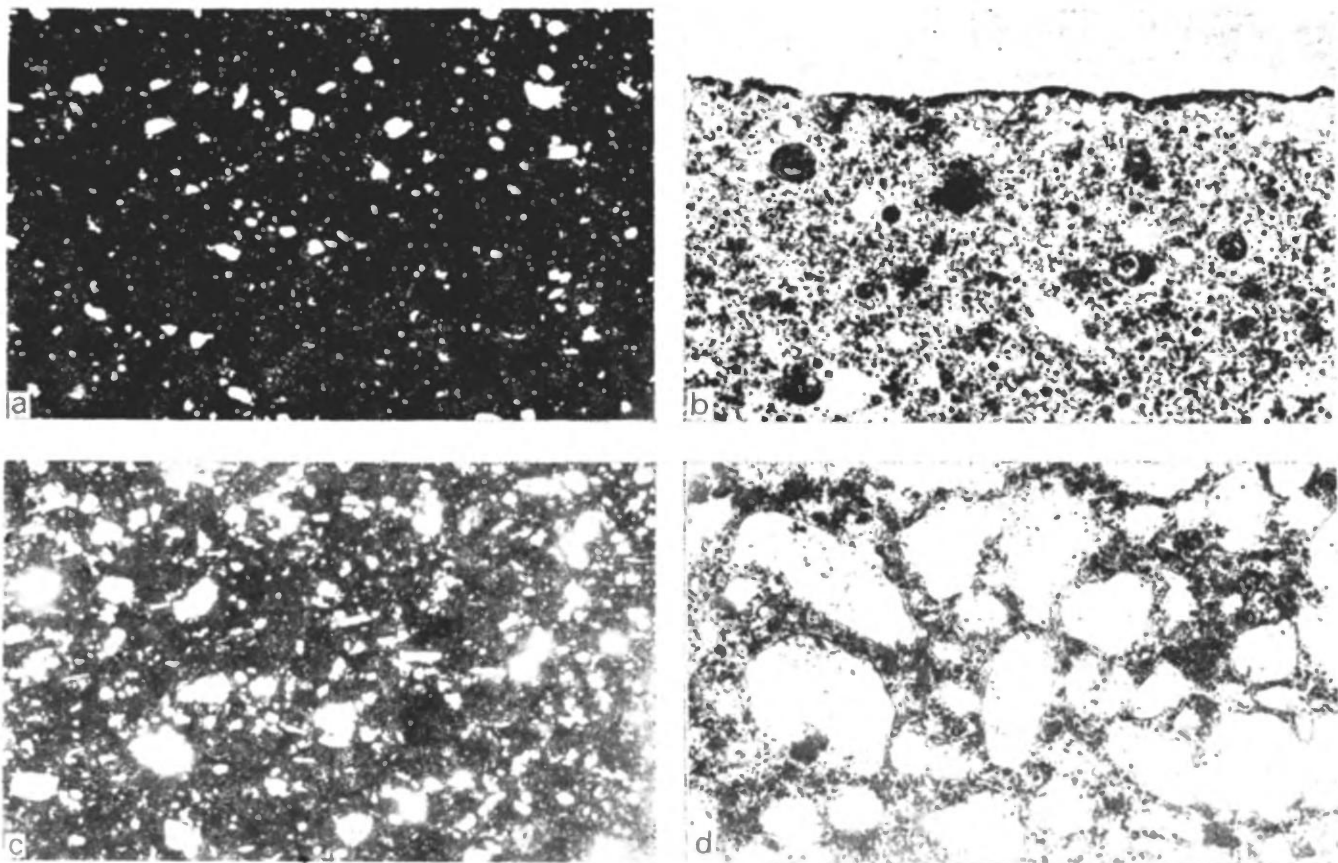
¹⁶ M. Borkowska: Materiały skalotwórcze, Warszawa 1973, s. 60.

¹⁷ M. Guillot, D. Halet: Sur quelques methodes physicochimiques d'etude des argiles apres cuisson, „Bull. Soc. Fr. Ceram.”, 29, 1955, s. 41 i n. Stwierdzenie to potwierdzają wyniki badań metaloznawczych zabytków pochodzących z grobów ciałopalnych. Zmiany w strukturze żelaza wskazują, że temperatura stosu dochodziła do ok. 900°C. M. Biborski, P. Kaczanowski, Z. Kędzierski, J. Stępiński: Miecze obosieczne z cmentarzysk kultury przeworskiej w Chmielowie Piaskowym, woj. Kielce i Gaci, woj. Przemyśl w świetle analizy archeologicznej i badań metaloznawczych, „Sprawozdania Archeologiczne”, T. 33, 1981, s. 125.

¹³ H. Comfort: Terra sigillata, [w:] Enciclopedia dell' arte antica, classica e orientale, Sup. Roma 1973, s. 803 i n.

¹⁴ Por. F. Oberlies: Keramische Überzüge, „Naturwiss”, 55/6, 1968, s. 277—281.

¹⁵ M. Wirska-Parachoniak: Rekonstrukcja pierwotnych warunków wypalania ceramiki zabytkowej przy zastosowaniu współczesnych badań technicznych, „Szkło i ceramika”, 10, 1966, s. 50.

Ryc. 2a. Obraz mikroskopowy próbki nr 10 typowej dla grupy I, w czarnym zizotropizowanym tle widoczne ostrokrawędziste ziarna kwarcu i obtoczone ziarna skaleni, pow. 110×. Nikole x. b — obraz mikroskopowy warstewki polewy (próbka nr 15); pow. 110×. 1 nikol. c — obraz mikroskopowy próbki nr 23, w szarym tle widoczne nieuporządkowane ziarna kwarcu, skaleni oraz pojedyncze blaszki mik o zróżnicowanej wielkości, pow. 110×. Nikole x. d — obraz mikroskopowy próbki nr 24, widoczne pory o zróżnicowanej wielkości i kształtach, pow. 110×. 1 nikol

stosu, jest dość trudny do ustalenia. Wtórному przepaleniu należy przypisać zmiany barwy powierzchni i przełomów i zmianę w większości wypadków pierwotnych powierzchni.

Grupa II. Zaliczono do niej jeden ułamek ceramiki (próbka nr 18). Jest to fragment naczynia zdobiony bardzo źle zachowanym, nieczytelnym motywem ornamentacyjnym. Powierzchnie i przełomy ceglaste. Brak domieszki

schudzającej. W przełomach małe, okrągłe, pojedyncze pory. Fragment określony jako *terra sigillata* na podstawie zachowanego ornamentu i struktury masy ceramicznej (Tabl. I,18).

Próbka ta różni się od materiałów ceramicznych ujętych w poprzedniej grupie przede wszystkim składem chemicznym, a w niewielkim stopniu składem ziarnowym i mineralnym (Tabela 2, 3, 4).

Na podstawie badań rentgenowskich (Ryc. 4) obraz obserwacji mikroskopowych wynika, że próbkę budują zmienione termicznie minerały ilaste, kwarc, skalenie reprezentowane przez skalenia potasowe i plagioklasy oraz minerały z grupy muskowit-illit. Charakterystyczne dla tej próbki jest to, że kwarc zawiera inkluzje gazowe. Z analizy chemicznej wynika, że jest ona zubożona w krzemionkę, co wiąże się z niewielką zawartością kwarcu i skaleni.

Sposób produkcji naczynia, z którego pochodzi omawiany fragment był zbliżony do procesu technologicznego opisanego uprzednio. Temperatura wypalania nie przekraczała 1000°C, o czym świadczy obecność mik. Naczynie wypalane było w atmosferze utleniającej i nie nosi wyraźnych śladów działania temperatury stosu.

Grupa III. Do grupy tej zaklasyfikowano 4 próbki (19—22). 19) (nr inw. 457/70). Nieornamentowany, przydeny fragment z zachowaną partią wyodrębnionej nóżki. Powierzchnie jasnoceglaste, przełomy stare przechodzące przy krawędzi zewnętrznej w szaroceglaste. W przełomach

Tabela 4

Wyniki analiz chemicznych

Skład w %	Numer próbki				
	5	12	18	22	24
SiO ₂	61,41	57,70	51,49	59,81	59,60
Al ₂ O ₃	17,11	17,65	16,57	14,94	14,72
TiO ₂	0,57	0,76	0,89	0,91	0,67
Fe ₂ O ₃	5,66	6,92	8,41	8,16	5,41
MgO	3,86	3,88	5,57	4,28	3,92
CaO	4,17	4,21	1,19	0,59	8,35
K ₂ O	3,75	8,11	5,16	4,55	3,63
Strata prażenia	2,02	3,35	9,22	5,46	2,43
Materiał nieoznaczony	1,45	4,35	1,50	1,30	1,27

Tabela 5

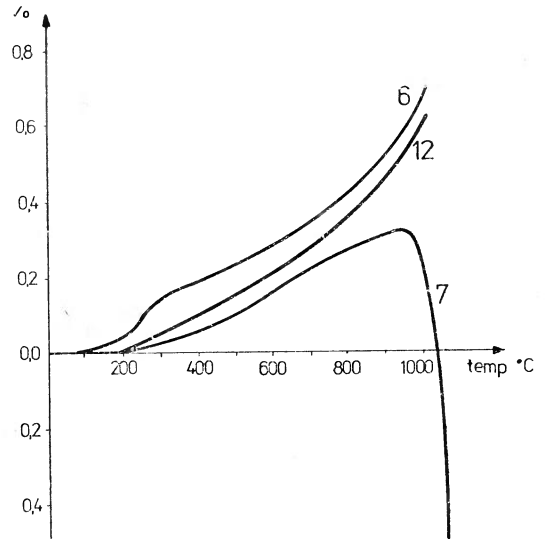
Wyniki oznaczeń nasiąkliwości (% wag.)

Nr próbki	Grupa	G ₁ (G)	G ₂ (G)	Nasiąkliwość Wc (% wag.)
1	IA	0,978	1,112	13,7
2	IA	12,635	15,160	19,9
3	IA	8,050	9,203	14,3
4	IA	0,703	0,805	14,5
5	IA	5,993	6,992	16,7
6	IA	4,594	5,291	15,2
7	IA	6,182	7,056	14,1
8	IA	5,436	5,487	0,8
9	IA	5,635	6,411	13,8
10	IB	5,940	5,985	0,8
11	IB	2,327	2,530	8,7
12	IB	1,051	1,087	3,4
13	IC	1,862	2,106	13,1
14	IC	4,573	4,597	0,5
15	IC	4,403	4,468	1,5
16	IC	3,067	3,309	7,8
17	II	3,419	4,241	24,0
18	III	0,978	1,112	13,7
19	III	7,413	8,018	8,2
20	III	2,137	2,149	0,6
21	III	0,820	1,006	22,6
22	IV	0,334	0,442	32,3
23	V	0,962	1,317	36,9
24	VII	3,282	3,643	11,0
25	VII	0,414	0,465	12,3

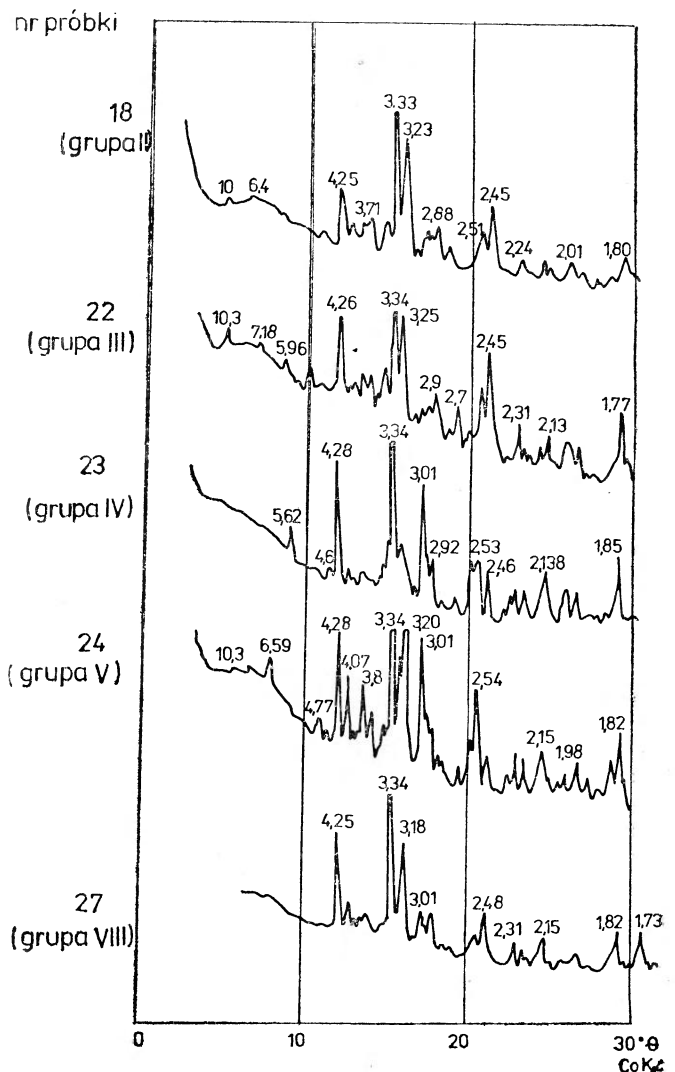
G₁ — ciężar próbki suchej; G₂ — ciężar próbki nasyconej wodą w G.

widoczne niewielkie, wydłużone pory oraz pojedyncze, drobne ziarna piasku. Określony na podstawie struktury masy ceramicznej jako zapewne nie pochodzący z naczynia *terra sigillata* (Tabl. I,19). 20) (nr inw. 1672/74). Ułamek ornamentowany (zachowane fragmenty *ovolo*), ciemnoszary. W przełomach widoczne małe, wydłużone pory oraz pojedyncze, drobne ziarna piasku (?). Określony jako *terra sigillata* na podstawie zachowanych partii ornamentu (Tabl. I,20). 21) (nr inw. 665/70). Nieornamentowany fragment o zniszczonej, szarobrunatnej powierzchni zewnętrznej. Na powierzchni wewnętrznej dobrze zachowana ciemnobrunatna polewa. Brak domieszki schudzającej. Na przełomach widoczne liczne, drobne, wydłużone pory. Określony jako *terra sigillata* na podstawie zachowanej polewy i struktury masy ceramicznej (Tabl. I,21). 22) (nr inw. 260/69). Nieornamentowany fragment, ceglasty, miejscami szary. Brak domieszki schudzającej. W przełomach widoczne silnie wydłużone pory. Określony jako *terra sigillata* na podstawie struktury masy ceramicznej (Tabl. I,22).

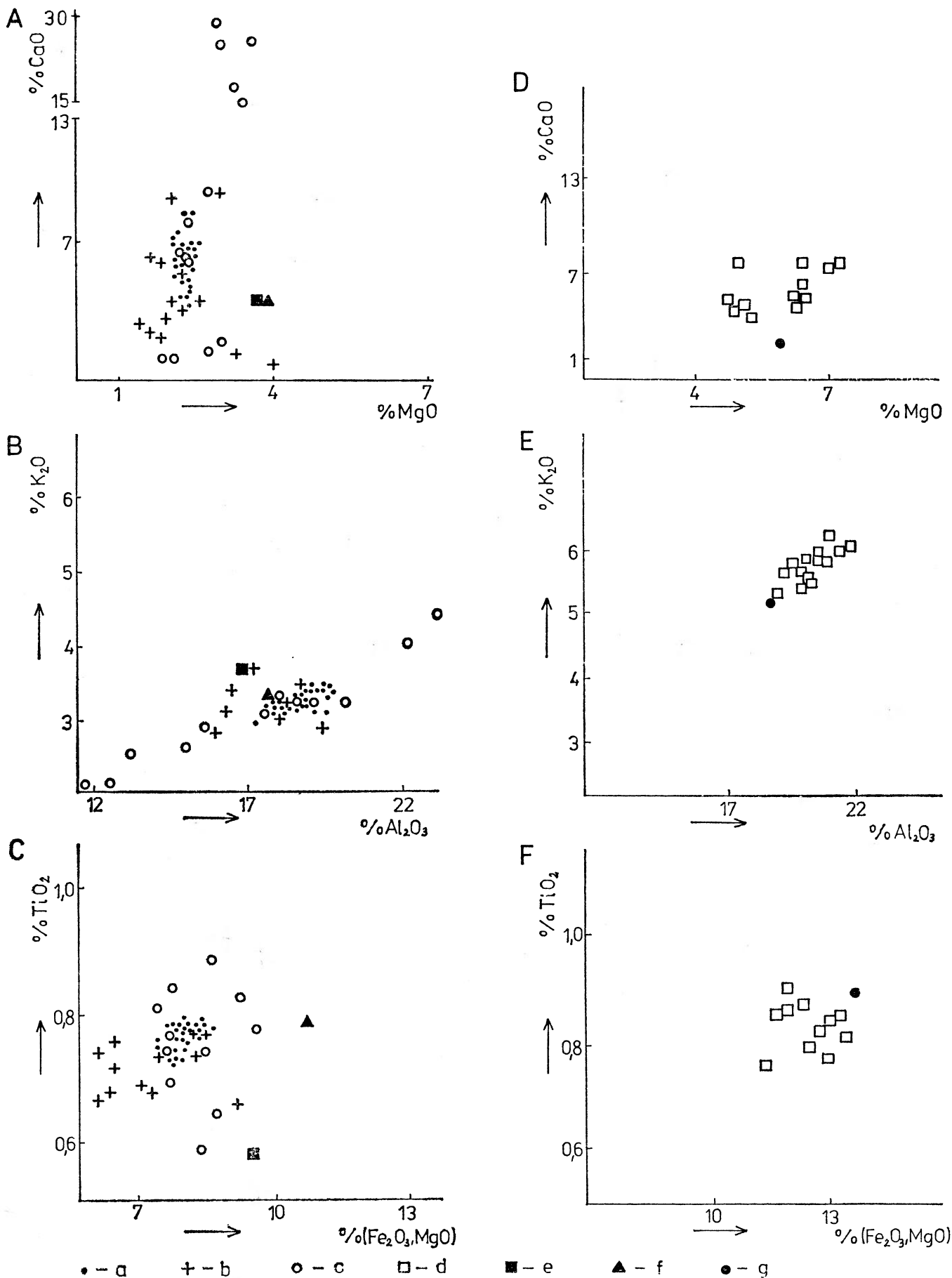
Wszystkie opisane tu próbki grupy III charakteryzują się zbliżonym składem mineralnym i ziarnowym. Rozpoznano w nich obecność minerałów ilastych termicznie zmienionych, kwarcu, skaleni potasowych, plagioklawów, muskowitu, biotytu, minerałów nieprzezroczystych i ciężkich oraz chlorytu (Tabela 3). Ponadto stwierdzono występowanie okrągłych porów, posiadających brunatne otoczki na brzegach, co świadczy o dodawaniu do masy

Ryc. 3. Krzywe pomiarów dylatometrycznych próbek grupy I

Ryc. 4. Dyfraktogramy rentgenowskie próbek grupy II, III, IV, V, i VIII

Ryc. 5. Diagramy procentowego udziału poszczególnych składników próbek 5, 12 i 18 oraz *terra sigillata*, ceramiki grubościennej i gliny ze złoża „Otterbach” w Rheinzabern (A, B, C) i *terra sigillata* z Blickweiler (D, E, F). Wg H. Knolla, B. Hoffmann, G. Schneider; a — *terra sigillata* z Rheinzabern, b — ceramika grubościenna z Rheinzabern, c — glina ze złoża „Otterbach” w Rheinzabern, d — *terra sigillata* z Blickweiler, e — próbka nr 5, f — próbka nr 12, g — próbka nr 18

garncarskiej węgla drzewnego lub popiołu roślinnego. Na podstawie obserwacji makroskopowych i analizy chemicznej próbki 22 stwierdzono w tej grupie znaczny udział żelaza.

W świetle uzyskanych wyników można stwierdzić, że próbki zaliczone do grupy III są fragmentami naczyń *terra sigillata*. W trzech przypadkach (próbki 20—22) przemawia za tym zdecydowanie makroskopowa analiza struktury ceramicznej oraz element *ovolo* (próbka 20). Próbka 19, wykazująca na podstawie badań mineralogiczno-petrograficznych wyraźną zbieżność z pozostałymi zaliczonymi do grupy III posiada jednak odmienną nieco strukturę powierzchni i przełomów, sugerującą w świetle analizy makroskopowej, że należy określić ją jako pochodzącą z naczyń wykonanego z gliny ilastej, przy pomocy koła garncarskiego, będącego produktem warsztatów miejscowych (tzw. ceramika „siwa”).

Należy stwierdzić, że proces wytwarzania naczyń, z których pochodzą próbki zaliczone do omawianej tu grupy jest zbliżony do sposobu produkcji stwierdzonego w przypadku grupy I. Obecność muskowitu i biotyту we wszystkich próbkach grupy III wskazuje, że temperatura palenia nie przekraczała 1000°C.

Grupa IV. 23 (nr inw. 897/70). Nieornamentowany fragment o jasnobrunatnych, silnie spękanych powierzchniach. W przełomach widoczne pojedyncze ziarna piasku. Określony jako zapewne nie będący ułamkiem naczyń *terra sigillata* (Tabl. I,23).

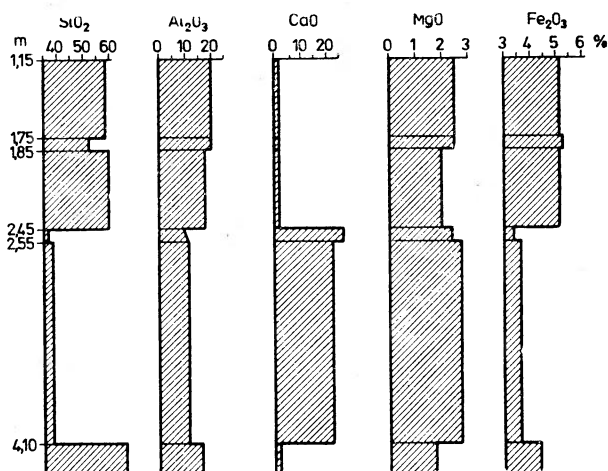
W świetle przeprowadzonych analiz należy sądzić, że omawiany fragment pochodzi z naczyń lepionych, wskazuje na to nieuporządkowana tekstura wewnętrzna (Ryc. 2c) oraz obecność okrągłych porów. Niektóre z nich posiadają na brzegach brunatne obwódki. Temperatura wypalania była stosunkowo niska (600—700°C), fragment jest kruchy, słabo spieczony, a w związku z tym bardzo nasiąkliwy (Tabela 5). Próbka ta odznacza się dużą zawartością kalcytu. Należy przypuszczać, że fragment ten nie pochodzi z naczyń *terra sigillata*.

Grupa V. 24 (nr inw. 773/24). Nieornamentowany, silnie zniszczony ciemnoszary fragment o gąbczastej strukturze. Brak domieszki schudzającej. Fragment określony na podstawie struktury masy ceramicznej jako pochodzący zapewne z naczyń *terra sigillata* (Tabl. I,24).

Nieuporządkowana tekstura wewnętrzna wskazuje, że naczynie to było prawdopodobnie lepione. Na podstawie analizy chemicznej (Tabela 4) stwierdzono dużą ilość tlenku wapnia (CaO). Analiza rentgenowska wykazała występowanie w próbce kalcytu CaCO₃ (Ryc. 4). Porowata struktura próbki (Ryc. 2d) mogła powstać w wyniku wypalania substancji organicznej, dodanej celowo w dużych ilościach do masy ceramicznej lub na skutek dysocjacji (rozkładu) węglanu wapnia. Występujący w próbce węglan wapnia mógł dostać się do niej powtórnie podczas zalegania w ziemi. Należy sądzić, że opisywany fragment nie pochodzi z naczyń *terra sigillata*.

Grupa VI. 25 (nr inw. 469/70). Przydenny fragment z niewielkimi partiami ornamentu i częścią wyodrębnionej, pierścieniowatej nóżki. Powierzchnia i przełomy ciemnoszare. Brak domieszki schudzającej. W przełomach widoczne niewielkie, podłużne pory. Określony jako *terra sigillata* na podstawie ornamentu i struktury masy ceramicznej (Tabl. I,25).

Opisywana próbka różni się od pozostałych bardzo bogatym składem mineralnym. Oprócz minerałów ilastych zmienionych termicznie i kwarcu występują w niej skalenie potasowe, stosunkowo dużo plagioklazów śred-

Ryc. 6. Wykres zmienności chemizmu w profilu „Otterbach” w Rheinzabern-Jockgrim. Wg H. Knolla, B. Hoffmann, G. Schneider

niozasadowych, ziarna kwarcu z wyrostkami ruryłu, muskowitu, minerały nieprzezroczyste oraz pojedyncze ziarna amfiboli, talku i cyrkonu.

Grupa VII. 26 (nr inw. 449/70). Ornamentowany, szarobrunatny fragment. Na powierzchni wewnętrznej widoczne ślady polewy. Brak domieszki schudzającej. W przełomach widoczne małe, wydłużone pory. Określony na podstawie ornamentu i struktury masy ceramicznej jako *terra sigillata* (Tabl. I,26).

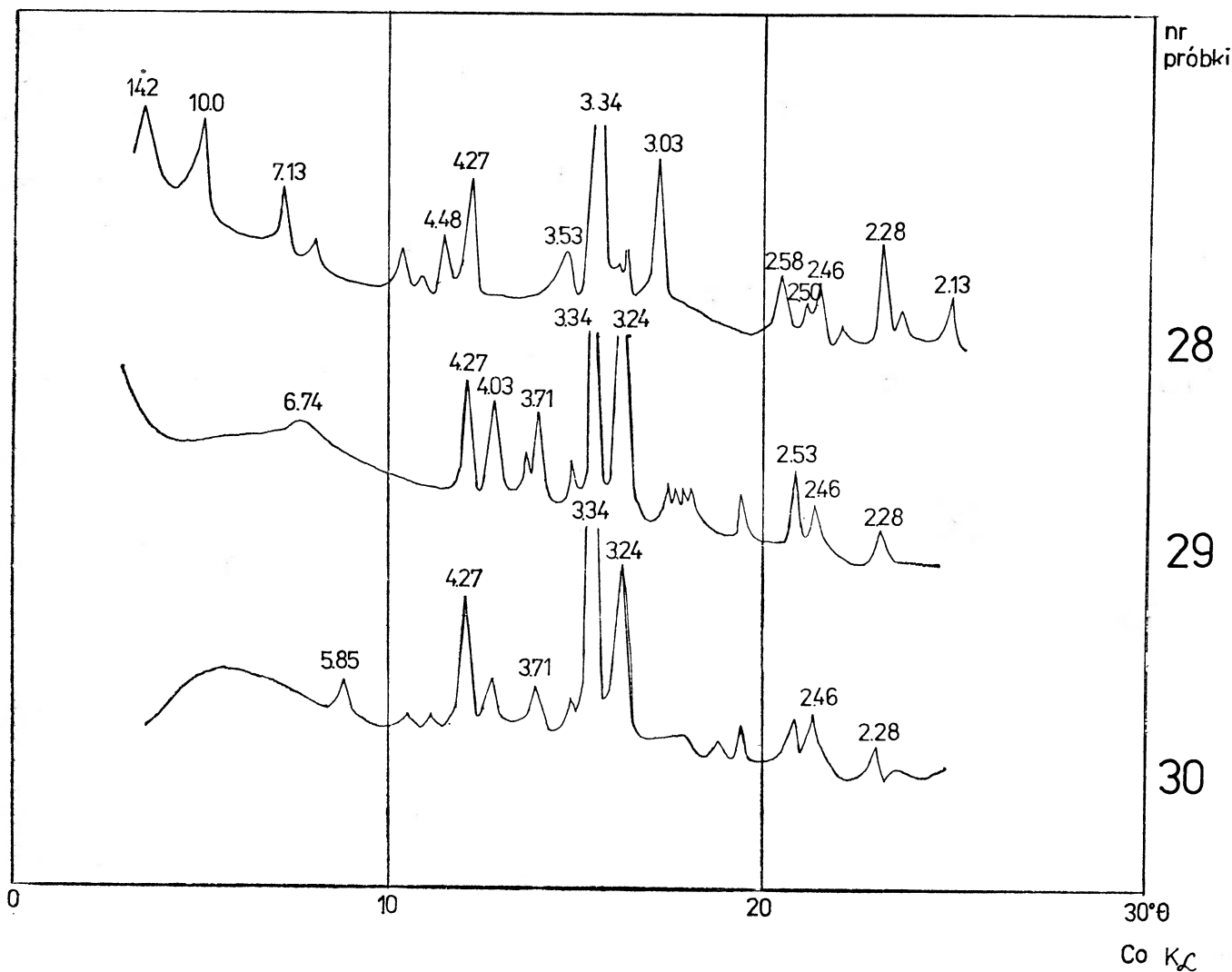
Próbka ta charakteryzuje się bardzo dużą zawartością muskowitu (11,3%) o zróżnicowanej wielkości i grubości blaszek (Tabela 3).

Grupa VIII. 27 (nr inw. 409/70). Nieornamentowany fragment o silnie zniszczonych, ciemnobrunatnych powierzchniach. Brak domieszki schudzającej. Określony na podstawie struktury masy ceramicznej jako pochodzący zapewne z naczyń *terra sigillata* (Tabl. I,27).

Próbka ta różni się od opisanych poprzednio dużą zawartością skałeni potasowych. W masie ceramicznej stwierdzono ponadto niewielkie ilości fajalitu.

Uzyskane wyniki pozwoliły na stwierdzenie, że większość analizowanych ułamków naczyń wytypowanych do badań to ułamki *terra sigillata*. Jako fragmenty naczyń produkcji miejscowej określone zostały jedynie dwie próbki (23 i 24) zaliczone do grupy IV i V. Stwierdzenia te oparto przede wszystkim na obserwacjach mikroskopowych szlifów i porównania ich z preparatami wykonanymi z oryginalnych wyrobów *terra sigillata* (próbki nr 29—30, 33—37), pochodzących z Rheinzabern, Westerdorf i Pfaffenhoffen. Wszystkie próbki określone przez nas jako *terra sigillata* pochodzą z naczyń, dla których sposób produkcji był bardzo zbliżony. Użyty surowiec był bardzo dokładnie szlamowany, naczynia formowano na kole, wypalanie odbywało się w temperaturze 930—1000°C. W przypadku kilku próbek stwierdzono zachowane fragmenty polewy w postaci brunatnej warstwy o grubości 6—20 m.

Otrzymane wyniki analiz chemicznych wykonanych dla 2 typowych próbek (5 i 12) zaliczonych do grupy I naniiesiono na wykresy (Ryc. 5) przedstawiające zależności pomiędzy poszczególnymi składnikami chemicznymi wyrobów poszczególnych warsztatów (Rheinzabern, Blickweiler) oraz gliny ze złoża „Otterbach” w Rheinzabern-

Ryc. 7. Dyfraktogramy rentgenowskie próbek gliny (nr 28) i wyrobów (nr 29, 30) z Rheinzabern

-Jockgrim¹⁸. Pozwoliło to zaliczyć wszystkie próbki należące do grupy I (1—17) do wyrobów *terra sigillata* produkowanych w Rheinzabern. Porównując szczegółowy profil geologiczny złoża „Otterbach” w Rheinzabern-Jockgrim (Ryc. 6), użytkowanego przez ówczesnych garncarzy do produkcji *terra sigillata*, z uzyskanymi wynikami analiz chemicznych można przypuszczać, że surowiec do produkcji analizowanych naczyń pochodził z tych rejonów. Niewielkie odchylenia w składzie chemicznym obserwowane dla próbek drochlińskich wynikają z wielkiego zróżnicowania składu złoża Jockgrim. Ponadto próbki zaliczone do grupy I wykazują duże podobieństwo do wyrobów z Rheinzabern, szczególnie pod względem składu mineralnego. Stwierdzono to zarówno w oparciu o dane z literatury jak i wyniki własnych badań wyrobów pochodzących z tego ośrodka.

Grupa IA posiada podobnie jak wyroby z Rheinzabern największą ilość ziarn o średnicach mniejszych od 10 mm. Grupy IB i IC charakteryzują się nieco innym rozkładem uziarnienia, co wynika prawdopodobnie z różnego stopnia wyszlamowania ilastego materiału.

¹⁸ H. Knoll, B. Hoffmann, G. Schneider: *Material...*, s. 27. Przy porównaniu tym uwzględniono także dane dotyczące ośrodków w La Graufesenque, Chemery, Lezoux i Westerndorf.

Pomiędzy wyrobami z Rheinzabern i z Westerndorf obserwuje się istotne różnice w składzie mineralnym (Tabela 3; Ryc. 7, 8). Poza zmienionymi termicznie minerałami ilastymi, kwarcem, skaleniami, muskowitem, biotytem oraz niewielkimi ilościami minerałów ciężkich i nieprzezroczystych w wyrobach z Westerndorf występują pojedyncze okruchy skał krzemionkowych, ziarna chalcedonu oraz kwarc z wrostkami minerałów ciężkich. Charakteryzują się bogatszym składem mineralnym od naczyń z Rheinzabern. Charakterystyce wyrobów z Westerndorf odpowiada skład mineralny próbki nr 26 reprezentującej grupę VII. Jest ona najbardziej zbliżona do fragmentu naczynia pochodzącego z przedsiębiorstwa Comitalisa (próbka nr 35). Próbkę te zawierają zbliżone ilości poszczególnych składników chemicznych. Charakterystyczna dla nich jest duża zawartość muskowitu wahająca się w granicach 11—12% (Tabela 3). Gлина i wyroby z Westerndorf różnią się nieznacznie między sobą, szczególnie w odniesieniu do analizy chemicznej i zawartości poszczególnych minerałów. Próbuąc ująć charakterystykę produktów z Westerndorf, w oparciu o dane z literatury jak i wspomniane wyżej badania wyrobów i próbek gliny z pieców można stwierdzić ogólną zgodność uzyskanych wyników. Próbkę nr 31, 32, 34, 35 mają bardzo zbliżony skład chemiczny (Tabela 6), natomiast próbka nr 33 znacznie odbiega od pozostałych. Posiada ona jednak naj-

Tabela 6
Wyniki analiz chemicznych

Skład w %	Numer próbki							
	28	29	31	32	33	34	35	37
SiO ₂	61,05	61,00	65,35	64,10	55,70	61,00	60,70	63,10
Al ₂ O ₃	20,95	18,10	21,15	19,30	26,10	21,20	21,90	19,75
TiO ₂	0,95	1,05	0,75	1,45	1,70	1,55	1,30	1,35
Fe ₂ O ₃	3,85	4,65	5,60	6,60	8,05	7,80	6,90	5,75
MgO	2,80	2,50	1,95	2,25	3,35	2,80	2,95	2,80
CaO	7,15	9,00	1,10	1,25	0,80	1,20	0,65	3,25
K ₂ O	1,80	2,10	2,10	2,95	3,15	2,70	4,00	2,40
Na ₂ O	1,60	1,35	1,45	1,60	1,45	1,70	1,30	1,35

bardziej zbliżony skład do przedstawionych w literaturze wyników analiz chemicznych¹⁹. W stosunku do publikowanych danych odnoszących się do wyrobów z Westerndorf zaniżona jest ilość SiO₂, CaO (oprócz próbki nr 35), przy nieznacznie mniejszych ilościach pozostałych pierwiastków. Tak więc oprócz próbki 26 pozostałe badane fragmenty naczyń z Drochlina nie wykazują podobieństwa do gliny jak i wyrobów warsztatów z Westerndorf.

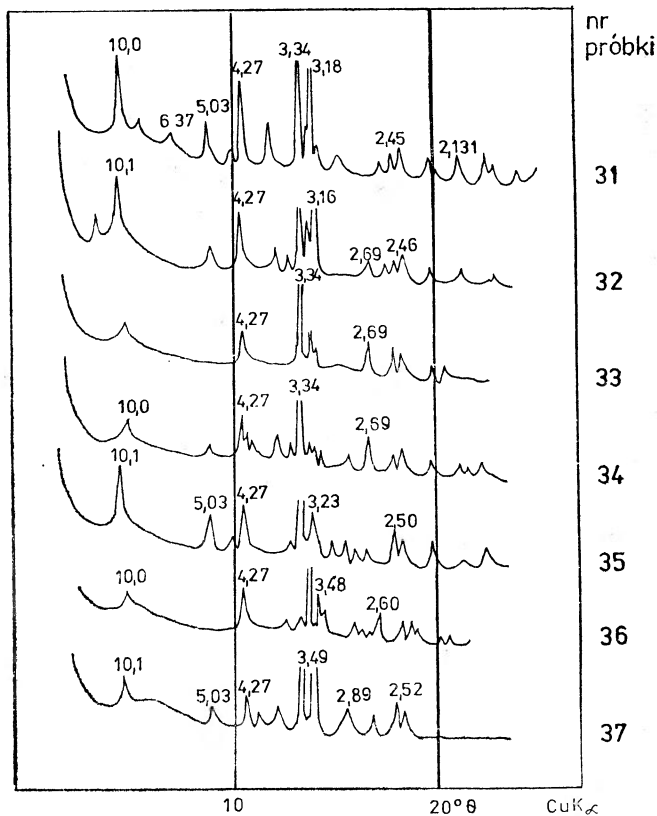
Próbka nr 18, reprezentująca grupę II, różni się od poprzednio omawianych grup przede wszystkim składem chemicznym, a w niewielkim stopniu składem mineralnym. Charakterystycznym dla tej próbki jest zawartość kwarcu posiadającego inkluzje gazowe. Porównanie otrzymanych wyników analizy chemicznej z danymi zawartymi w literaturze skłania do przypuszczenia, że badany fragment może pochodzić z naczynia *terra sigillata* wyprodukowanego w Blickweiler²⁰. Przypuszczenia te zdają się potwierdzać wykresy zależności pomiędzy ilościami składników chemicznych analizowanej próbki (Ryc. 8). Mieszczą się one na polach wyznaczonych dla wyrobów ceramicznych pochodzących z Blickweiler, odbiegają natomiast wyraźnie od danych charakteryzujących Rheinzaubern i Westerndorf.

Próbki zaliczone do grupy III (nr 19, 20, 21, 22) różnią się od poprzednio omawianych grup dużą zawartością żelaza oraz obecnością porów powstałych na skutek spalania substancji organicznej dodawanej do masy ceramicznej. Są to fragmenty naczyń *terra sigillata* o czym świadczy m.in. sposób przygotowania masy, a w przypadku próbki nr 20 także zachowany fragment *ovolo*, natomiast próbki nr 21 polewa. Jednak odnośnie próbki nr 19 przede wszystkim ze względu na stosunkowo niewielką twardość można przypuszczać, że fragment ten nie pochodzi z typowych naczyń *terra sigillata*. Nie ulega natomiast wątpliwości, że pozostałe ułamki reprezentują omawianą tu rzymską ceramikę.

We fragmentach zaliczonych do grup VI i VII (nr 25 i 27) występują minerały nie spotykane w żadnej z poprzednio opisanych próbek. Dla grupy III, VI i VIII nie udało się stwierdzić podobieństwa, dla któregoś z ośrodków produkcji *terra sigillata*.

¹⁹ M. Picon: Recherches..., s. 185—186; G. Schneider, B. Hoffmann: Bestimmung..., s. 421.

²⁰ H. Knoll, B. Hoffman, G. Schneider: Material..., s. 27.

Ryc. 8. Dyfraktogramy rentgenowskie próbek gliny (nr 31, 32) i wyrobów (nr 33—36) z Westerndorf oraz wyrobów (nr 37) z Pfaffenhoffen

Podsumowując przedstawione tu skrótowo wyniki badań należy podkreślić możliwość wyróżnienia na podstawie analiz mineralogiczno-petrograficznych i technologicznych wśród zniszczonych i rozdrobnionych materiałów ceramicznych ułamków naczyń *terra sigillata* i fragmentów tzw. ceramiki „siwej”, głównie w oparciu o analizy składu mineralnego i chemicznego, granulometrii i określenia temperatury wypału. Prezentowane tu wyniki potwierdziły znaczenie analiz specjalistycznych dla badań nad identyfikacją ośrodków produkcji *terra sigillata*. Koniecznym wydaje się jednak rozszerzenie badań mineralogiczno-petrograficznych dotyczących zdecydowanie większych serii próbek o dokładnie ustalonej proveniencji. Szczególnie istotnym wydaje się to odnośnie warsztatów działających w Rheinzaubern i w Westerndorf, to jest ośrodków, z których pochodzi zdecydowana większość *terra sigillata* znaleziona na naszych ziemiach²¹. W świetle uzyskanych wyników wśród 25 przebadanych próbek *terra sigillata* z

²¹ B. Rutkowski: *Terra sigillata* znaleziona w Polsce, Wrocław 1960.

cmentarzyska w Drochlinie większość stanowią wyroby warsztatów z Rheinzabern (17 próbek). Z ośrodka w Westerndorf pochodzi tylko jeden fragment, wyprodukowany w warsztacie Comitilisa. Na uwagę zasługuje zbieżność wyników odnoszących się do próbki reprezentującej grupę II z charakterystyką masy ceramicznej wyrobów z Blickweiler. *Terra sigillata* z tego ośrodka nie była dotychczas znana z obszaru kultury przeworskiej²². Z terenu Polski odnotować można tylko dwa jej znaleziska z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Gronowie, woj. Koszalin²³. Nie są one także znane z obszaru Słowacji, Moraw i Czech²⁴ a także, o ile można sądzić, z obszaru kręgu nad-

²² B. Rutkowski: *Terra sigillata...*; B. Rutkowski: Chronologia rzymskich importów ceramicznych w Polsce, „Wiadomości Archeologiczne”, T. 30, 1964, s. 75—83.

²³ B. Rutkowski: *Terra sigillata...*, s. 57, 58.

²⁴ F. Križek: Nové nálezy Terry sigillaty na Slovensku (II), „Slovenská Archeologia”, T. 14, 1966, s. 97 i n.; R. M. Pernička: Římskoprovinciální keramika v moravských nálezach, „Sborník Prací Filosofické Fakulty Brněnské University”, T. 12, E 8, 1963, s. 51—57; V. Sakař: Roman Imports in Bohemia, „Fontes Archaeologici Pragenses”, T. 14, 1970, s. 65—66.

łabskiego²⁵. Oznaczenie próbki reprezentującej grupę II jako produktu pochodzącego z warsztatu w Blickweiler wskazywałoby, że import ten należy łączyć z najstarszymi materiałami z cmentarzyska w Drochlinie²⁶.

Zbyt mała ilość przebadanych dotychczas fragmentów *terra sigillata* jak również inne czynniki, np. zmienność chemizmu złóż glin użytkowanych przez garncarzy do wyrobu tego typu ceramiki, nie pozwalają uznać obecnie wyników analiz mineralogiczno-petrograficznych za w pełni precyzyjne kryterium identyfikacji ośrodków produkcji. Należy tu zaznaczyć, że wśród próbek grupy I wykazującej zbieżność z wyrobami z Rheinzabern znajduje się fragment (Ryc. 1, 13) pochodzący według opinii B. Rutkowskiego z Westerndorf lub z Pfaffenhoffen²⁷.

²⁵ T. Voigt: Zwei Terra-sigillata-Schalen von Deetz, Kreis Zerbst, „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte”, T. 46, 1962, s. 307—318; R. Laser: Die Brandgräber der spätrömischen Kaiserzeit in nördlichen Mitteldeutschland, Teil I, Berlin 1965.

²⁶ B. Rutkowski: Chronologia..., s. 79.

²⁷ B. Rutkowski: Uwagi..., s. 191.

Dr Piotr Kaczanowski
Instytut Archeologii U.J.
ul. Gotębia 11
31-007 Kraków

Mgr Jadwiga Sztwiertnia
Międzyresortowy Instytut Materiałów
Budowlanych i Ogniotrwałych AGH
al. Mickiewicza 30
30-059 Kraków

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Значительная часть находок *terra sigillata*, происходящих с территории европейского *Barbaricum* это в основном мелкие, часто сильно пережженные и разрушенные обломки, которых фрагментарность сохранения орнамента, или его отсутствие, не позволяет определить путем традиционного анализа центра их производства. В таких случаях необходимо опираться на минералогическо-петрографические и технологические анализы. Определение производственных мастерских, из которых происходят исследованные фрагменты, может произойти на основании установления тождественности или близкого сходства химического и минерального составов, и техники изделий, происхождение которых не будит сомнений (в случае химического и минерального составов также глин из эксплуатированных залежей в период деятельности данных мастерских), с анализированными нами материалами. В такой идентификации может мешать в некоторых случаях геологическая неоднородность в пределах данного места древней эксплуатации глин.

Такого типа исследованиям было подвержено 27 случайно избранных образцов из материалов, происходящих с могильника трупосожжения пшеворской культуры в Дрохлине, воев. Ченстохова, датированного со стадии B_2/C_1 по младшую и конечную фазы поздне-римского периода³. Среди них нашлись фрагменты несомненно происходящие из сосудов *terra sigillata*, и также обломки керамики, в случае которых вследствие их разрушения и пережжения нельзя было со всей уверенностью утверждать, являются ли они фрагментами *terra sigillata* или обломки сосудов местного производства, изготовленные на круге из илистой глины, почти совершенно лишенной отошающей примеси (Табл. 1, 1—27). *Terra sigillata* из Дрохлина была подвержена вступительному анализу Б. Рутковским. Он отметил, что среди обломков представлены прежде всего изделия из Райнцаберн и из Вестерндорф (Д. 37), происходящие из позднего периода деятельности мастерских в Райнцаберн и из периода развития производства в Вестерндорф⁵. Среди исследуемых с точки зрения минералогическо-петрографической фрагментов находится обломок, происходящий — по мнению Б. Рутковского из Вестерндорф или Пфаффенгоффен (Табл. 1, 13). Кроме упомянутых 27 образцов из Дрохлина минералогическо-петрографическим исследованием были подвержены также полученные из фондов *Prähistorische Staatssammlung* в Мюнхене и также из Райнцаберн¹²

образцы глины из залежей „Оттербах” в Райнцаберн и изделий из этого центра (*terra sigillata* и толстостенная керамика), образцы глины из печей в Вестерндорф и *terra sigillata* из этого центра (из мастерских Эления и Комитиалия) и также фрагменты *terra sigillata* из Пфаффенгоффен. Сравнение результатов этих исследований и данных из обширной литературы, катающей анализа *terra sigillata*⁹, с результатами анализов образцов из Дрохлина позволило попытаться идентифицировать дрохлинские импорты путем сравнения гончарных масс прежде всего с точки зрения исследованных грануляции, минерального состава и химических анализов.

Среди 27 фрагментов из Дрохлина выделили 8 групп (I—VIII). Группа I (образцы 1—17, Табл. 1, 1—17) проявила далекоидущее сходство с изделиями из Райнцаберн, особенно относительно минерального состава. Характеристике изделий из Вестерндорф отвечает образец 26 (Табл. 1, 26). Он наиболее близок фрагментам сосуда, происходящего из мастерской Комитиалия (образец № 35). Другую характеристику имеет образец № 18 (Табл. 1, 18). Отличается он, особенно по химическому составу, от изделий из Райнцаберн и Вестерндорф, наибольшее сходство зато проявляет к *terra sigillata* из Бликвайлер. Два образца, согласно результатам макроскопного анализа, были определены как фрагменты местной керамики, изготовленной на круге. Относительно остальных исследованных фрагментов *terra sigillata* не удалось установить центр их производства.

Слишком маленькое количество исследованных до сих пор образцов *terra sigillata*, изменчивость химизма залежей, использованных гончарами, изготовляющими эту керамику, является поводом, что сейчас нельзя еще признать сравнения результатов минералогическо-петрографических исследований вполне точным методом идентификации центров производства *terra sigillata*. В связи с обсуждаемыми здесь результатами надо упомянуть, что один из фрагментов (Табл. 1, 13), обозначенный Б. Рутковским как изделие мастерских из Вестерндорф или из Пфаффенгоффен, был зачислен к группе I, отвечающей характеристике изделий из Райнцаберн. Внимание обращает также один из фрагментов, проявляющий сходство с *terra sigillata* из Бликвайлер. Изделия этого центра не были до сих пор распознаны среди находок *terra sigillata* с территории пшеворской культуры⁵. С соседних территорий известны единственно со стоянки вельбарской культуры^{24—28}.

SUMMARY

The majority of *terra sigillata* finds from the area of the European *Barbaricum* are small fragments, often badly burned and damaged, and because the ornament is preserved only in part, or not at all, it is impossible to determine the centres where the pottery was produced by means of traditional analysis. In these cases, it becomes essential to make use of mineralogical-petrographic and technological analysis. The production workshops from which the fragments originate can be determined on the basis of discovering that they are identical, or very highly similar, in chemical composition, mineral composition and technology to products the provenance of which cannot be held in doubt, (in the case of mineral and chemical composition, also of clays from deposits being worked in the period in which given workshops were functioning). This method of identification can sometimes be made more difficult if there is geological differentiation within a given point at which clay was obtained in Ancient times.

27 random samples of material from the Przeworsk culture cremation burial cemetery at Drochlin, Czesłochowa voivodeship, were analysed in this way; this cemetery dates from the B_2/C_1 stage of the later and final phase of the Late Roman period³. These samples included fragments which undoubtedly came from *terra sigillata* vessels, and also fragments of pottery which because of their state of destruction, or because they had been burnt,

could not definitely be identified as *terra sigillata*, and also fragments of domestic pottery, produced on a wheel from loamy clay almost entirely without thinning additives. (Table I, 1—27). The *terra sigillata* from Drochlin was subjected to initial analysis by B. Rutkowski. He found that products from Rheinabern and Westerndorff (Dragendorf 37) were predominant among the fragments; they came from the last period of operation of the workshop at Rheinabern and from the period when production at Westerndorff was at its height⁵. Among the fragments subjected to mineralogical-petrographic analysis there is one fragment which B. Rutkowski considered to have come either from Westerndorff or from Pfaffenhoffen (Table I, 13). Apart from the 27 fragments from Drochlin that we have been discussing, the following items were also subjected to mineralogical-petrographic analysis: clay samples from the "Otterbach" deposits at Rheinabern and products of this centre, obtained from the *Prähistorische Staatssammlung* at Munich and from Rheinabern¹² (*terra sigillata* and thick walled pottery); clay samples from the kiln at Westerndorff and *terra sigillata* from the same centre (from the Helenius and Comitialis workshops); and fragments of *terra sigillata* from Pfaffenhoffen. Comparison of the results of analysis of these objects, and data from the extensive literature on the subject of analysis of *terra sigillata*⁹, with the

results of analysis of the samples from Drochlin have made it possible to attempt an identification of the Drochlin imports, through comparison of the groups of pottery primarily from the viewpoint of granulation, mineral composition and chemical analysis.

8 groups were distinguished among the 27 fragments from Drochlin (I—VIII). Group I (samples 1—17, Table I, 1—17) showed very high conformity with the products from Rheinzabern, especially in mineral composition, Sample 26 corresponds to characteristic products from Westerndorf (Table I, 26). This corresponds most closely to fragments of pottery from the Comitialis workshop (sample no. 35). Sample no. 18 is different. (Table I, 18). This differs from the products of Rheinzabern and Westerndorf mainly in chemical composition; it is most closely related to terra sigillata from Blickweiler. According to the results of macroscopic analysis, two samples were identified as fragments of domestic pottery produced on the wheel. It did not prove possible to determine the production centre where the remaining fragments of terra sigillata originated.

At the present time it is not possible to claim that comparison of results of mineralogical-petrographic analysis is an absolutely precise method of identifying the production centres where terra sigillata originated, since too small a quantity of terra sigillata samples has been examined to date, and because of the variability of the chemical composition of the clay deposits used by the potters producing this type of pottery. In connection with the results discussed here, we should point out that one of the fragments (Table I, 13) that B. Rutkowski had placed among products of the workshops at Westerndorf or Pfaffenhoffen, has been numbered among those which correspond to products from Rheinzabern — Group I. One fragment which exhibits similarity to the terra sigillata from Blickweiler is also worth noting. No products from Blickweiler have so far been identified among terra sigillata finds in the Przeworsk culture territories⁵, and in neighbouring territories they have been found only on Wielbark culture sites.²⁴⁻²⁸

Wydawnictwa Akcydensowe. Warszawa 1984. Wydanie I. Nakład 970+30 egz. Ark. wyd. 20.
Ark. druk. 19. Zam. 146/I/83. Cena 30 zł
Grudziądzkie Zakłady Graficzne im. Wiktora Kulerskiego, Grudziądz, pl. Wolności 5 Zam. 2299.

Informacja o cenach i warunkach prenumeraty:

Tytuł: Wiadomości Archeologiczne — półrocznik
cena prenumeraty: kwart. — półr. — rocznie — 1£0 zł.

Warunki prenumeraty:

1. dla osób prawnych — instytucji i zakładów pracy:
 - instytucje i zakłady pracy zlokalizowane w miastach wojewódzkich i pozostałych miastach, w których znajdują się siedziby Oddziałów RSW „Prasa—Książka—Ruch” zamawiają prenumeratę w tych Oddziałach;
 - instytucje i zakłady pracy zlokalizowane w miejscowościach, gdzie nie ma Oddziałów RSW „Prasa—Książka—Ruch” i na terenach wiejskich opłacają prenumeratę w urzędach pocztowych i u doręczycieli.
2. dla osób fizycznych — indywidualnych prenumeratorów:
 - osoby fizyczne zamieszkałe na wsi i w miejscowościach, gdzie nie ma Oddziałów RSW „Prasa—Książka—Ruch” opłacają prenumeratę w urzędach pocztowych i u doręczycieli;
 - osoby fizyczne zamieszkałe w miastach — siedzibach Oddziałów RSW „Prasa—Książka—Ruch”, opłacają prenumeratę wyłącznie w urzędach pocztowych nadawczo-oddawczych właściwych dla miejsca zamieszkania prenumeratora. Wpłaty dokonują używając „blankietu wpłaty” na rachunek bankowy miejscowego Oddziału RSW „Prasa—Książka—Ruch”.
3. Prenumeratę za zleceniem wysyłki za granicę przyjmuje RSW „Prasa—Książka—Ruch”, Centrala Kolportażu Prasy i Wydawnictw, ul. Towarowa 28, 00-957 Warszawa, konto NBP XV Oddział w Warszawie nr 1153-201045-139-11. Prenumerata ze zleceniem wysyłki za granicę pocztą zwykłą jest droższa od prenumeraty krajowej o 50% dla zlecniodawców indywidualnych i o 100% dla zlecających instytucji i zakładów pracy.

Terminy przyjmowania prenumeraty na kraj i za granicę:

— do dnia 10 listopada na cały rok następny.

Redakcja Wiadomości Archeologicznych przypomina, że zgodnie z treścią cenników prasy, cena jednego zeszytu WA została podwyższona z 30,— do 90,— zł poczynając od zesz. 1 tomu XLVIII (rocznik 1983).

Jednocześnie wyjaśniamy, że z przyczyn od nas nie zależnych powstało opóźnienie o 3 lata w wydawaniu WA (nadmierne wydłużenie cyklu produkcyjnego).

Zaległość tę, za którą serdecznie odbiorców przepraszamy, mamy zamiar nadrobić w latach 1984—1985.

The Editor of WA reminds that in accordance to the new price list of the press, the price of a single number of WA was raised from 30 zł to 90 zł, from no. 1 of vol. XLVIII, 1983. We apologise for 3 years delay made by the factors which do not depend on the Editor (excessive extended period of production). This arrears we hope to make up in 1984—1985.

Cena 30,— zł
Indeks 38205/38108
PL ISSN 0043-5082